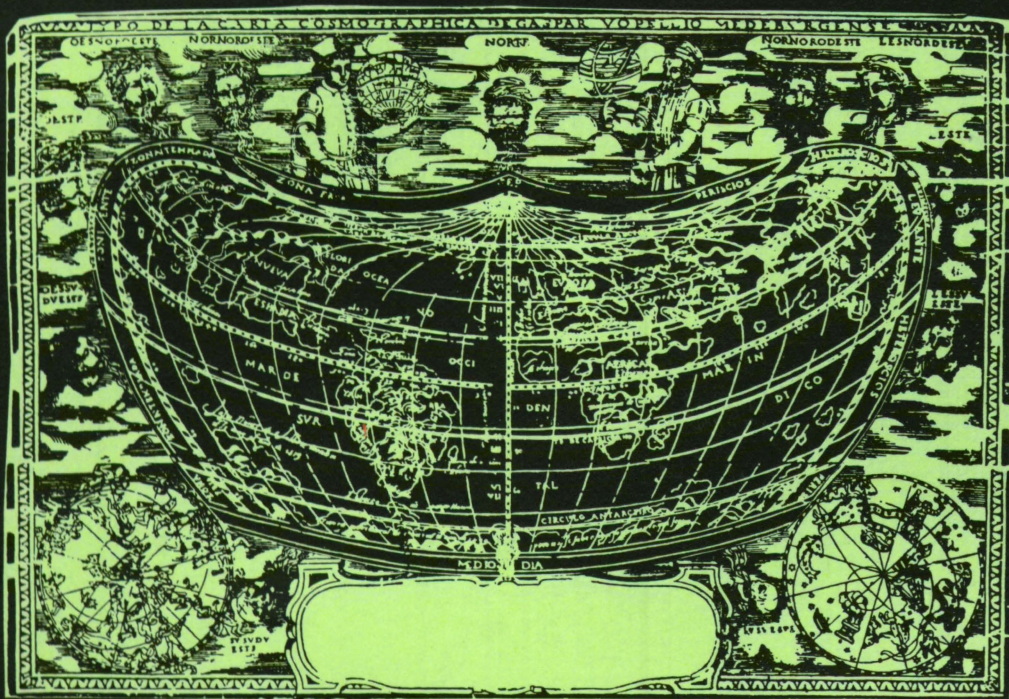

TRABAJOS DE GEOGRAFIA

37

DEPARTAMENTO DE GEOGRAFIA
Facultad de Filosofía y Letras
Universidad de Palma de Mallorca

TRABAJOS DE GEOGRAFIA

PUBLICACION DEL DEPARTAMENTO DE GEOGRAFIA
FACULTAD DE FILOSOFIA Y LETRAS
UNIVERSIDAD DE PALMA DE MALLORCA

TRABAJOS DE GEOGRAFIA

37

MISCELANEA (1980-81)

DIRECTOR

Bartomeu Barceló i Pons

SECRETARIADO DE REDACCION

Leonard Muntaner i Mariano
Pere Antoni Salvà i Tomàs

CONSEJO DE REDACCION

Jean Bisson
Pere J. Brunet i Estarellas
Pere M. Carlos i Arnaiz
Joan Cuerda i Barceló
Climent Picornell i Bauçà
Lluís Pomar i Gomà
Pere A. Ripoll i Solivellas
Vicenç M^a. Rosselló i Verger
Joana M^a. Seguí i Pons
Tomàs Vidal i Bendito
Joan Vilà i Valentí

Autorizada la reproducción total o parcial de esta publicación siempre y cuando se cite su origen.

© Antoni Colom i Canyellas
Antoni Contreras i Mas
Joan Ensenyat i Quintana
Eberhart Grosske i Fiol
Lleonard Muntaner i Mariano
Climent Picornell i Bauçà
Pere Ripoll i Solivellas
Joana M^a. Seguí i Pons

Cubierta: *Carta Cosmographica de Gaspar Vopellio*. Prensa y xilografías de Mallorca (Antigua imprenta de Can Guasp).

Corrección lingüística: Jaume Corbera i Manuel Santos.

Redacción e intercambio: Departamento de Geografía. Facultad de Filosofía y Letras. Apartado de correos 598.
Universidad de Palma de Mallorca. Baleares (España).

Impreso: Gráficas Terrassa

Depósito Legal: PM 427-1980

INDEX

El turisme a Calvià abans de la Guerra Civil (1930-1936)

Lleonard Muntaner

7

Recull bibliogràfic de toponímia de les Illes Balears

Climent Picornell, Onofre Rullan, Ramón D. Villalonga

21

Estudi de les formacions edàfiques de la Conca del Torrent d'Almedrà (Mallorca)

Pere Ripoll i Solivelles

41

Un regeneracionista mallorquí: Rafel Ballester i l'ensenyament de la Geografia

A.J. Colom Cañellas

63

Epidemiologia rural mallorquina a fines del siglo XVIII

Antonio Contreras Mas

83

Les eleccions del 16 de Febrer de 1936 a Mallorca

Joan Ensenyat i Quintana

91

La Ley General de Desamortización a través de la prensa mallorquina

Eberhard Grosske Fiol

107

Evolució del transport col·lectiu urbà a Ciutat de Mallorca durant la primera meitat del s. XX

Joana M^a. Seguí

133

EL TURISME A CALVIA ABANS DE LA GUERRA CIVIL (1930-1936)

Lleonard Muntaner

INTRODUCCIO

En un espai de temps relativament curt, les nostres illes han mudat del tot la seva fesomia econòmica, social i territorial, degut a un adveniment de tothom ben conegut: el turisme. Ha estat durant el segle XX, i concretament a partir dels inicis de la segona meitat de segle (1955-60), quan el fenomen que anomenam "Turisme de masses" ha transformat els vestigis d'una economia gairebé de subsistència pel model econòmic capitalista.

La rapidesa amb què s'hagueren de dur a terme aquestes transformacions, juntament amb la manca de planificació a tots nivells i els interessos econòmics de l'Estat centralista (divises), han fomentat una economia ben característica dels paï-

sos colonitzats. Una economia que, assentada en el monocultiu del sector terciari (turisme), ens té el futur hipotecat, des del moment en què el seu caòtic creixement —i no desenvolupament— ha anat segant la vida a l'agricultura i a la indústria.

Aquest esquema inicial és l'anàlisi més conegut i totalment acceptat per molts dels nostres especialistes en la matèria. No obstant, la realitat a la que fa referència creim que només és vàlida pels anys 60. Actualment dins el món del turisme, dins el món de la nostra economia, han entrat en conflicte uns nous interessos econòmics: els de les multinacionals (tour-operadors), que de cada vegada actuen amb més força per consolidar el desgavell econòmic de les illes i amb ell perpetuar a la vegada la dependència econòmica a què avui estan sotmeses.

(*) Aquest treball redactat per a la revista "Vora Mar" de Peguera, nos. 57-58 (juliol-agost de 1978), fou distingit amb un dels "Premios Calvià 1978".

En aquest sentit, són ben clarificadors els estudis de dos geògrafs mallorquins ¹ que, sense deixar de banda tot el que venim dient, analitzen el fenomen turístic des d'uns caires menys localistes —i em referesc a l'Estat Espanyol—, per incloure el sector dominant de l'economia balear dins l'òrbita de les empreses multinacionals a nivells d'economia mundial.

L'explotació capitalista avui en dia no consisteix només en l'exportació de capitals, sinó sobretot en la relació "d'intercanvi desigual" que s'estableix entre uns "països rics" i uns altres "pobres" o d'economia dominada. Aquest intercanvi és desigual, en el cas concret de Mallorca, perquè incorpora un treball humà de distint valor, originat per la diferència de salaris entre els treballadors d'un país ric (p.e. Alemanya) i d'un altre d'economia dominada (p.e. Espanya amb el cas que avui ens afecta de les Illes Balears).

Així i tot aquest procés ha tornat sofrir un canvi. Els aconteixements polítics d'aquests dos darrers anys han provocat la conscienciació dels treballadors, que han vist mínimament satisfetes les seves reivindicacions laborals. L'increment quantitatiu dels salaris ha estat considerable, encara que no segueixi el mateix ritme que el nivell de preus, col·locant el petit i mitjà empresari en una situació difícil. Hem vist com la majoria d'empreses familiars han hagut de tancar les portes per no poder mantenir els gastos de personal. Això va totalment lligat a la dependència absoluta de l'empresari envers dels tour-operadors, única font de demanda de què disposa, veient-se sotmès a acceptar els preus i condicions que aquests li dicten, si és que vol tenir uns ingressos mínims assegurats. Per altra banda, els tour-operadors tenen una oferta de clients a col·locar sempre segura. No oblidem la importància que ha assolit l'oci a les societats capitalistes desenvolupades, a les quals una de les maneres per cobrir el temps d'oci del treballador és el conegut viatge de vacances a Mallorca. Un viatge de quinze dies que —per desgràcia nostra— li resultarà més barat al turista que quedar-se al seu país d'origen.

Deixant de banda la situació actual del turisme

—això no significa que l'oblidem—, el present article vol analitzar els precedents turístics d'un municipi com Calvià, que ha aconseguit ésser l'exemple de creixement terciari més important arreu de l'Estat Espanyol.

Un estudi com el que tot d'una iniciarem té una funció bàsica endemés de la de cobrir un buit existent: adonar-se'n dels errors primerencs i avui irreversibles perquè en un futur pròxim la nostra illa deixi d'estar sotmesa a aquest desgavell econòmic que ens augura un futur no massa esperançador.

L'ORIGEN DEL TURISME A MALLORCA

Abans de fer referència als inicis del turisme a Calvià, hem cregut necessari donar una visió lo més clarificadora possible de com i sota quines circumstàncies es va originar el turisme a Mallorca. Una bona part d'aquest capítol anirà referit a Ciutat, perquè va ésser la que en una primera instància centralitzà amb el seu port els primers viatgers. Calvià per tant, com molts d'altres municipis turístics de l'illa, anirà a remolc del creixement terciari de Ciutat. El paisatge, les excursions turístiques per l'illa, les vies i els mitjans de comunicació per realitzar aquestes excursions, així com la comparació de la infraestructura hotelera, nombre de places, etc., seran algunes de les variables a què ens haurem de referir per entreveure les raons que possibilitaren un creixement primerenc del terme de Calvià.

Els antecedents

Alguns autors han situat els antecedents del turisme mallorquí al segle XIX. La veritat és que durant aquest segle Mallorca fou visitada per alguns personatges que compliren una funció de promoció de l'illa degut a la seva influència social. La llista és molt extensa i caldria distingir distints grups de personatges, segons els motius que a cada un d'ells els va dur a visitar l'illa.

El grup evidentment majoritari és el dels artistes com George Sand, Chopin, Laurens, Gustavo Doré, Wood, etc. Els motius del seu desplaçament en general són moguts més per la curiositat i l'aven-

(1) Em referesc a les ponències de Bartomeu Barceló i Pons i Climent Picornell i Bauçà presentades al "I Colloque du Centre Universitaire de la Romania". Bastià (Còrcega), Juillet 1978. Les ponències fan referència als problemes d'insularitat i dependència econòmica de les nostres illes.

tura que no per altres raons. Serà gràcies a aquests visitants il·lustres que el nom de Mallorca començà a ésser conegut. D'això que deim en són testimonis les publicacions de George Sand, Laurens o les de CH. W. Wood a les darreries del segle XIX.

Un segon grup, semblant per les motivacions a aquest primer però en personatges molt més reduït, és el d'aquells viatgers que acaben fixant la seva residència a l'illa per espais llargs de temps. Aquest és el cas potser extraordinari de l'Arxiduc Lluís Salvador. La seva obra en conjunt és un dels estudis erudits més importants per a conèixer la nostra història més recent. En concret el seu "*Die Balearen*", a jutjar pel nombre d'edicions, va tenir una influència decisiva a l'estranger.

Finalment cal esmentar el grup de personalitats polítiques i religioses que en el seu exili a Mallorca, com és el cas de Jovellanos, no tengueren massa transcendència a l'estranger. Molts d'aquests exiliats es dedicarien a imprimir fullets il·lustratius de les seves idees, que tan sols transcendiren dins els ambients més o menys cults de la Península.

Ara bé, malgrat que aquests personatges influïren prou en donar a conèixer Mallorca, la gran majoria dels seus escrits no tenien pròpiament aquesta intenció. Va ésser a finals del segle XIX, cap al 1890, quan un dels mallorquins més clarividents de la nostra història, Miquel dels Sants Oliver, inicià tota una sèrie d'articles sobre turisme al diari "*L'Almudaina*". Aquest primer intent d'organitzar el turisme va ésser al mateix temps recolzat per Bartomeu Amengual amb la seva famosa obra "*La Industria de los forasteros*".

Les temptatives turístiques d'inicis de segle (1900-1920)

Cap a 1900, alguns mallorquins identificats amb les idees de Miquel dels Sants Oliver se n'adonaren dels beneficis que podria suposar per Mallorca la seva explotació turística. A. Mulet, en un article molt interessant sobre el tema ², afirma que el vertader turisme comença en aquests moments, quan l'avanç dels mitjans de comunicació i els de la publicitat permeten els llargs desplaçaments.

Lo cert és que els inicis turístics a Mallorca són gairebé desconeguts, ja que són ben pocs els investigadors que han tractat el tema. En primer lloc caldria potser posar-nos d'acord en el que entenem per turisme. Si aquest terme suposa una entrada més o menys massiva de gent que arriba en pla d'oci i té una estada relativament perllongada a l'illa, disposant d'una infraestructura turística i unes vies i mitjans de comunicació organitzats, haurem de convenir que el turisme a Mallorca no comença amb el segle.

El que sí és cert és que la idea d'explotar aquest tipus d'indústria comença a ésser una idea molt madura en certs ambients de Ciutat. La prova està en que l'any 1905 neix el Foment del Turisme i dos anys després és inaugurat el "Grand Hotel". Aquestes són les dues realitats més objectives d'aquests anys, que veuran les portes obertes als seus desitjos cap al 1910, quan s'estableix la "Ley de Comunicaciones Marítimas". La primera guerra mundial tammateix no deixaria prosperar els bons desitjos del Foment.

Així i tot, la consolidació de tots aquests esforços no es farà esperar, una vegada que l'aigua torni al seu cau. A partir de l'any 1920, com seguidament veurem, Mallorca inaugurarà un període que ja pot ésser considerat com a turístic.

L'aflluència turística de 1920-1936

Les campanyes de promoció turística realitzades pel Foment del Turisme des de 1905 tenen el seu fruit una vegada acabada la guerra de 1914. Es a partir de 1920 fins a 1936 que s'inicia una considerable aflluència de turistes. Segons un estudi del professor Bartomeu Barceló, en aquest període podem distingir dues èpoques: la primera de formació, que dura fins a l'any 1930, i la segona de consolidació, des d'aquest any fins al 1936. L'aflluència turística en el període de consolidació presenta tres modalitats:

1.-Un turisme residencial amb estància perllongada superior als 100 dies, que malgrat que s'hostatjava en part a establiments hotelers, en la seva majoria vivia a cases particulars que eren llogades.

(2) MULET GOMILA, Antoni: *Importancia del Turismo en Mallorca*. Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, números 563, 564 y 565, Palma 1945.

2.-Un turisme residencial amb estades curtes i que produeix estades a establiments hotelers.

3.-Un turisme en trànsit produït pels viatgers dels vaixells que fondetgen al Port en "Crucero" turístic ³.

Les xifres relatives a l'evolució de l'afluència turística ens són donades també per B. Barceló en una taula prou clarificadora:

Taula 1

Evolució de l'afluència turística a Mallorca, 1930 - 36

anys	turistes residents	turistes en trànsit	vaixells turístics
1930	20.168	15.991	83
1931	21.000	20.000	70
1932	34.489	26.861	104
1933	29.738	39.396	206
1934	37.820	50.363	234
1935	40.045	50.363	209
1936 *	—	32.871	211

* "Sólo de Enero a 25 - VII"

Font: Memòries de la Cambra de Comerç ⁴.

El ritme de creixement, com haurem pogut comprovar segons aquesta taula, és molt ràpid. L'any 1935 l'afluència de turistes havia duplicat pràcticament la de 1930.

Les comunicacions especialment marítimes estaven en consonància amb aquestes entrades tan grosses de visitants. Apart de les escales que regularment feien companyies com la "Deutsche Afrika Linies" (Woermann-Linie), "Navigatione Libera Triestina", "American Export Lines" i moltes altres, no podem deixar d'esmentar les visites dels vaixells que feien rutes turístiques per la Mediterrània.

Quan els moviments marítimes aconseguiren la cota màxima (1933-34) el nostre port arriba a estar a l'altura dels de Marsella, Gènova, Alger i Nàpols.

Respecte a les comunicacions marítimes amb la Península, la "Compañía Transmediterránea" (que havia integrat "La Isleña Marítima") va estructurar l'any 1930 els seus serveis de la següent manera:

- Palma — Barcelona (diari menys diumenges)
- Palma — València (diumenges)
- Palma — Eivissa — València (divendres)
- Palma — Eivissa — Alacant (dijous)
- Palma — Tarragona (dimarts)
- Maó — Alcúdia — Barcelona (diumenges)

La infraestructura i els centres turístics

Com ja hem mencionat, Ciutat va esser amb un gran avantatge el principal centre turístic de Mallorca. En aquests moments concentrava més de la meitat de la capacitat d'allotjament de tota l'illa. Els hotels més significatius eren el "Grand Hotel" (109 habitacions); "Hotel Victoria" (53 habitacions), inaugurat l'any 1910 i reformat el 1928; "Hotel Mediterráneo" (97 habitacions), inaugurat l'any 1923; "Hotel Alfonso" (45 habitacions); "Hotel Royal" (50 habitacions); "Hotel Calamayor" (31 habitacions); "Hotel Alhambra" (100 habitacions); "Hotel Solarium" (21 habitacions); endemés d'altres 32 hotels capaços per 1.350 persones i 46 pensions amb capacitat per 700 persones.

A part de Ciutat, a tota Mallorca comencen a sorgir nuclis turístics d'importància. L'Hotel Formentor, per exemple, inaugurat l'any 1926, n'és una mostra. Els centres turístics més importants de l'illa es situen espacialment en el Port de Pollença, Port d'Alcúdia, Sóller i el seu Port, Calvià (tota la costa fins a Andratx), Valldemossa, Deià i Cala Ratjada.

Nuclis turístics que es veren afavorits mitjançant l'organització del turisme. Les noves agències de viatges d'aquell temps ("Wagons Lits Cook", "Viajes Marsans", "Compañía Española de Turismo", "Viajes Baleares" i d'altres), en col.laboració amb el Foment del Turisme, entre els serveis que realitzaven un d'ells feia referència a les excursions per l'interior de l'illa. S'empraren autocars i ferrocarril per als desplaçaments. Entre els itineraris més comuns hi havia el de Pollença — Port — Formentor o el de Valldemossa — Miramar — Deià — Port de Sóller — Palma. Cada excursió costava onze pessetes.

(3) BARCELO PONS, Bartomeu: *El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936*. Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, números 651-652, Palma 1966, pp. 50-51.

(4) Cf. op. cit., nota 3, p. 51.

ELS FONAMENTS DEL TURISME A CALVIÀ

A l'anàlisi que acabam de realitzar, hem vist com Ciutat concentrava més de la meitat d'establiments hotelers existents a l'illa. Aquesta concentració-centralització ens ha duit a polaritzar l'atenció sobre Ciutat, deixant potser massa al marge del fenomen que estudiam, els municipis de Mallorca que en aquells moments acollien els primers visitants. Aquest fet, més que respondre a un descurt per part nostra, té la seva lògica en la situació de pobresa a què sempre havia estat sotmès el camp. Ciutat monopolitzà i seguia monopolitzant gairebé totes les funcions.

En aquest capítol, no obstant, observarem la realitat del fenomen turístic des d'un altre àmbit: el de la Part Forana, i en aquest cas concret el del municipi de Calvià, que, com molts d'altres municipis de Mallorca, s'enganxarien amb semblants circumstàncies al carro del turisme.

La situació econòmica i social a finals del segle XIX

Al darrer terç del segle XIX la situació econòmica i social de Calvià no era massa alentadora.

Els padrons municipals d'aquells anys ens confirmen el que ja suposàvem: l'endarreriment a tots nivells a què estava sotmès el terme. Un endarreriment que des de la segona mitat del segle XV, i sobretot durant el segle XVII, havien tengut interès en perpetuar certs propietaris absentistes juntament amb alguns elements de la classe dominant ciutadana.

Tot i essent l'agricultura la base econòmica del municipi, les terres estaven en mans d'uns pocs propietaris. Aquest mal repartiment de la terra donà lloc a una estructura social ben característica de Mallorca. D'una banda hi havia el reduït grup de propietaris, que normalment vivien a Ciutat, i d'altra banda un tant per cent elevadíssim de jornalers, la majoria dels habitants del municipi, que eren els qui treballaven el camp. Aquests jornalers, desposseïts de les eines de treball, vivien exclusivament dels jornals que cobraven si eren contractats. En anys de males collites la contractació de jornalers es reduïa notablement i no era gens estrany veure'ls morir de fam pels carrers del poble. La fam a vegades s'unia a pesta, i la població d'un municipi com Calvià en alguns moments es va veure considerablement minvada.

Els terratinents, a la vegada que dominaven

Imatge retrospectiva de Peguera (Calvià), avui un dels nuclis turístics amb més entitat de tota Mallorca.

el poder polític als ajuntaments, eren els seus acreedors censalistes. Acreedors que veien augmentar els seus ingressos amb les comuns deficiències blateres. Eren pocs els anys en què la Universitat de Calvià no quedàs endeutada amb aquests acreedors per manca d'aliments (blat, civada, ordi, etc.).

Es per aquests motius, interessos dels benestants, que la situació econòmica i social no va poder evolucionar normalment en un espai de més de quatre segles.

Una prova més de que la situació econòmica no va variar durant el segle XIX, la trobam en un informe tècnic de la "Junta municipal del censo de la villa de Calvià" que l'any 1888 s'exclamava de la següent manera:

"... En cuanto al resultado del nuevo censo debo manifestar a V.E. que este no ha regocicado a la Junta puesto que los deseos de esta hubieran sido de presentar en él un aumento de población mayor que la que presentaron en el censo de 1877. Pero las circunstancias porque atraviesa este término municipal impide el acrecentamiento de sus moradores; y no es porque haya habido contagios ni calamidades de ninguna especie, sino porque la vida cuesta muy cara a consecuencia de la mala comunicacion

*con la capital y con los pueblos comarcanos; y en su virtud la mayor parte de jóvenes emigran al Continente americano ó en la Argelia dejando para siempre a su amada patria. Asi nos lo demuestra la experiencia; pues muchos de los que figuraban como vecinos en el mencionado censo del 77 ahora han tenido que darse de baja por completo, puesto que se sabe que ya son casados, ó han tomado carta de vecindad en aquellas lejanas tierras. Y lo que da más pena Exmo Sor. es que muchos de los que ahora tambien figuran como vecinos ausentes se teme que abandonen para siempre el regreso a sus ogares..."*⁵.

La situació que aquí es descriu és un feel reflexe de la problemàtica que assenyalàvem abans: la dependència respecte a Ciutat i la pobresa a què està sotmès el camp. La gent jove de Calvià emigraria cap a Argèlia o al continent americà mancada de recursos per poder subsistir al seu lloc d'origen⁶.

Els inicis del nou segle

Cap a 1900 Calvià no ha variat en res la seva situació anterior. La població en general segueix decreixent degut a l'emigració, que sembla esser constant. Les xifres que tenim almenys així ho indiquen:

Taula 2

Evolució de la població a Calvià. Xifres absolutes

Anys	1877	1887	1897	1900	1910	1920	1930	1940
Habitants	2.711	2.603	2.586	2.567	2.688	2.570	2.617	2.804

Font: Cf. nota 7.

- (5) Arxiu Municipal de Calvià (A.M.C.) Padró d'habitants 1931-1935. (Document: "Informe de la Junta municipal del Censo de la villa de Calvià al Presidente de la Junta Provincial del censo de población de las Baleares". Any 1888). Sèrie 4, prestatge G, taula 3.
- (6) Un bon llibre on hi podeu trobar referències a nivells generals sobre aquestes emigracions és el de: NADAL ORELL, Jordi: *La Población Española (siglos XVI a XX)*. Ed. Ariel, Barcelona 1973³, sobretot de les pàgines 142 a 197.
- (7) Les xifres de població dels anys 1877, 1887, 1897 són d'elaboració personal i les hem trobat citades després a: Arxiu Municipal de Calvià (A.M.C.). Memòria del cens corresponent a l'any 1900, redactada per D. Josep Vicens Rubí, mestre d'escola.
- La resta d'anys pertanyen a: BARCELO PONS, Bartomeu: *Demografía de las Baleares, 1900-1970*. Consejo Económico Social Sindical de Baleares, Palma de Mallorca, 1975.

A principis de segle D. Josep Vicens Rubí, mestre d'escola de Calvià, torna insistir en les pèrdues de població:

*"... la mayor parte de jóvenes deseosos de hacer fortuna y otros de tomar otra profesión que no sea la de bracero ó de jornalero agrícola marchan al continente americano ú otros puntos de la Argelia ó de alguna República y encontrando allí mejores medios de vivir se establecen de continuo y muchos para no volver jamás a su patrio suelo. De aquí resulta que tenemos colonias compuestas de familias enteras en la república de Guatemala, en Buenos Aires y en Argel viniendo á constituir en cierto modo la base de la emigracion constante..."*⁸.

Malgrat que les emigracions a l'estranger supassin la pèrdua més important de població, no podem deixar de banda els forts moviments migratoris a l'interior de l'illa. Calvià en un any (1900) va perdre 11 guàrdia-civils (per nou destí), una família que s'establí a Argèlia, tres famílies que s'estableixen a Ciutat, dues a Puigpunyent i una a Selva⁹. Ciutat, a mesura que avançarà el segle, per les raons assenyalades en el primer capítol, tindrà un fort atractiu de cara a la gent del camp que vol millorar els seus nivells de vida.

El municipi de Calvià fins l'any 1920 no va conèixer més que dos nuclis urbans ben definits: Calvià i Es Capdellà. La perifèria costera, com Peguera, Santa Ponça, Palma Nova, etc., constituïen cada una d'elles possessions més o manco extenses, com la de Santa Ponça, però mai no experimentaren un creixement als voltants, com perque poguem parlar de centres rurals més o menys urbanitzats.

Les primeres senyals de vida que experimentaren els actuals nuclis turístics de Calvià, en el sentit de que hi començam a localitzar una població nova que no té cap funció estrictament agrària, daten dels anys 20 del nostre segle. Aquest fet, no essent gens gratuït, sembla respondre a unes circumstàncies en última instància personals i molt generalitzades entre les primeres famílies que fixaren la seva residència a la perifèria del municipi.

Una d'aquestes circumstàncies, que veurem reiterar-se, és la de que normalment el cap de família havia aconseguit fer-se amb algun capital al continent americà. De tornada a Mallorca l'inverteix en un petit negoci que no requereix tants d'esforços com el de treballar la terra, i de passada en pot treure millors beneficis.

Aquest podria esser l'exemple de l'amo'n Sebastià Torrens, que l'any 1920 va aixecar a Peguera un cafè o taverna pels carreters ("Ca'n Tia-net") amb els dòlars duits de Cuba. Com aquest cas podríem citar el de l'amo'n Guillem Gayà, també a Peguera, el qual, supervivent de les campanyes de Cuba i Filipines (1896), havia fet la seva fortuna emigrant a l'Argentina (1905-1915).

L'antiga teulera de Peguera, aixecada entre els anys 1919-20, és un altre cas d'aquest tipus d'actuació¹⁰.

El procés d'expansió d'aquests nuclis s'inicia, segons el nostre entendre, amb alguns casos més d'aquesta índole. Casos que a simple vista poden semblar desconexos del que en un futur serà la perifèria, però que sens lloc a dubtes ja alenaven l'atmosfera del temps que els havia tocat viure.

Els primers centres turístics i els equipaments

Els que serien els més importants centres turístics de Calvià, entre els anys 1928-30 s'anaren diferenciant notablement d'altres possessions del terme. Amb la creació dels primers hotels i xalets comencen a adquirir prestigi: Peguera (amb Cala Fornells), Portals Nous, Santa Ponça, Palma Nova, Sa Porrassa i Ca's Català.

Els tres primers eren els de més possibilitats degut a que, a més d'un cert prestigi entre els nostres excursionistes, concentraran les primeres edificacions. Del primer hotel de Calvià que tenim referència, apart de l'hotel "Ca's Català" (després "Maricel") relativament a prop de Ciutat, és de l'hotel "Playas" de Peguera. Aquest hotel va començar a esser construït en el 1928 i obrí les se-

(8) Cf. Doc. cit. nota 7 (memòria del cens de 1900).

(9) Cf. Doc. cit. notes 7 i 8.

(10) Aquestes dades i algunes més que citarem són fruit dels interessants articles d'Adolf Colomar Schopke a la revista "Vora Mar" de Peguera. Cf. A.C.S.: *Peguera ayer y hoy*. "Vora Mar", Peguera, anys 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 i 1978.

Vista de la façana posterior de l'Hotel Malgrat de Peguera (Calvià) inaugurat l'any 1934 pel seu propietari Antoni Mulet i Gomila. A l'instantània és el primer edifici que hi ha a ma esquerra.

ves portes definitivament el 1930. Popularment fou conegut amb el nom de "s'hotel de Ca's Ferrer" per la ferreria que el seu propietari tenia a Es Capdellà, l'amo'n Miquel Pons i Ferrà (àlies "Es Ferrer d'es Moro")¹¹.

L'any 1932 es va iniciar la construcció d'un nou hotel —el segon del que en tenim notícia— que en el 1934 obriria les portes al públic. Es tractava de l'hotel "Malgrat", una vegada més ubicat a Peguera. El seu propietari, l'amo Antoni Mulet i Gomila, l'aconseguí mantenir obert durant tot el temps de la Guerra Civil.

A uns nivells distints cal esmentar a Peguera la labor, durant aquests anys, d'un prestigiós polític mallorquí, la figura del qual encara està per estudiar: es tracta de Guillem Roca Waring. A ells s'han d'atribuir les primeres parcel·lacions, a manera d'urbanització ("S'Atalaya").

Respecte als altres indrets de Calvià tan sols destaca la creació, l'any 1935, de la urbanització "Palma Nova", que tot i essent un dels projectes més ambiciosos d'aquells temps, juntament amb els de "Ca'n Picafort", "Bellavista" (S'Arenal) i la "Ciudad Jardín" (Coll d'En Rabassa) varen tenir un èxit molt efímer, degut a les traves d'uns nous decrets sobre estada d'estrangers i edificacions a zones costeres. La Guerra Civil acabaria d'obstaculitzar per alguns anys més el seu desenvolupament. A Sa Porrassa i Portals Nous les noves edificacions tendran un caire molt més casolà, com a llocs a prop de Ciutat aprofitables en les excursions dels diumenges.

Si comparem l'evolució d'establiments hotelers de Calvià amb altres centres turístics de Mallorca ens donarem compte de quin va esser el seu creixement:

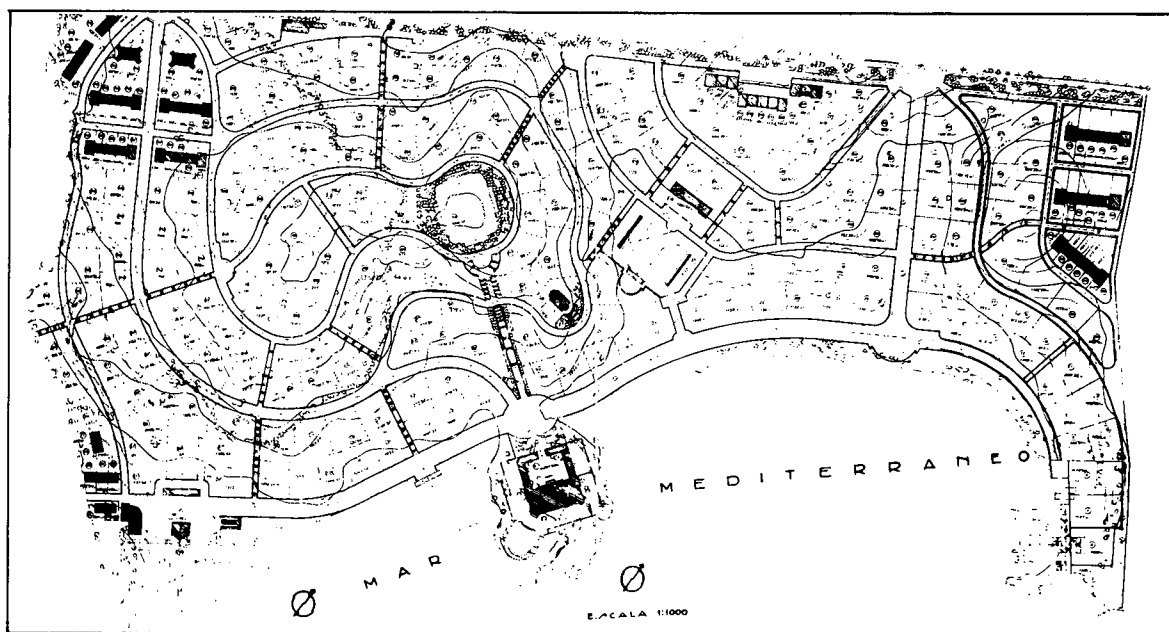
(11) Cf. COLOMAR SCHOPKE, A.: Op. cit. nota 10, especialment: *Peguera ayer y hoy. Familia Pons-Enseñat*. "Vora Mar", febrer 1975, pp. 2-3.

Taula 3

Evolució dels establiments d'hostalatge en els centres turístics de Mallorca

Anys	Mallorca (manco Ciutat)	Pollença	Alcúdia	Sóller	Andratx	Valldemossa	Calvià
1930	43	6	3	4	5	3	2
1931	44	5	3	4	5	3	2
1932	53	5	2	5	6	4	2
1933	55	6	4	6	7	4	2
1934	54	10	5	6	6	4	3
1935	64	9	6	6	4	3	3
1936	62	9	6	6	8	2	3

Font: Cf. nota 12.

Plànol general del projecte "Urbanización Palma Nova" original de l'arquitecte català Josep Goday i Casals (1882-1936) contractat pel mallorquí Llorenç Roses i Bermejo promotor i propietari dels terrenys. Aquesta urbanització projectada l'any 1935 sobre una superfície de 408.000 m² pretenia ésser una modèlica ciutat-jardí aleshores tan de moda. L'estricta normativa d'edificació

seria inicialment controlada pel promotor i posteriorment per la comunitat de propietaris. Les parcel·les en venda tendrien una superfície d'uns 1.000 m², essent la via més important el passeig marítim. Els carrers més amples havien de tenir 10, 14 i 17 m, mentre que els secundaris oscil·laben entre 6 i 8 m. També estava prevista una zona exclusivament peatonal.

(12) Per a les dades d'aquesta taula cf. op. cit. nota 3, p. 54. Per propi risc hi afegim les dades referents a Calvià d'una manera provisional, ja que no sabem si aquestes foren incloses dins l'apartat corresponent a Andratx.

Com hem pogut comprovar a l'anterior taula, l'evolució de Calvià respecte a altres nuclis turístics de Mallorca és molt moderada. Serà amb el "boom" turístic dels anys 1955-60 quan les dades que acabam de veure canviaran totalment, passant Calvià a ésser el primer nucli turístic de l'illa. L'any 1955, per exemple, els establiments al terme eren els següents:

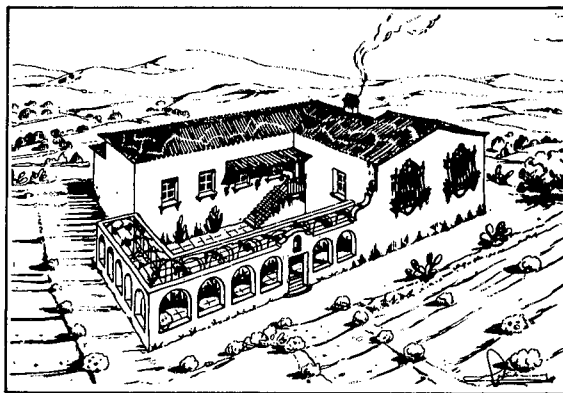
Tenien un establiment per cap: Illetes, Bendinat, Portals Nous, Palma Nova i Cala Fornells. Peguera ja constituïa un dels llocs turístics més privilegiats de l'illa, amb vuit establiments. Calvià, amb un total de tretze establiments, superava en molt a Sóller i el seu Port (10 establiments), Port de Pollença (8 establiments), Cala Ratjada (5 establiments)¹³.

Les tarifes de preus en els primers hotels de Mallorca no oscil.laren massa uns dels altres. A Peguera, "s'hotel de Ca's Ferrer" l'any 1930 cobrava per una pensió completa 6 pessetes. L'any 1934 va augmentar a 8 pessetes, i entre 1935 i 1936 feia pagar 10 pessetes. Els preus anirien augmentant a poc a poc fins a l'any 1955, en què una pensió completa a un hotel de luxe (habitació amb bany, etc.) costava unes 190 pessetes diàries.

Els salaris dels treballadors en hoteleria eren manco estables, en una època en què els jornals del peonatge oscil.laven entre 5 i 12 pessetes diàries. Entre 1932-34 un bon cambrer guanyava entre 50 i 60 pessetes mensuals. Els cuiners podien oscil.lar entre les 80 i les 100 pessetes. Els desnivells entre aquests jornals i els del peonatge eren deguts probablement a les condicions del contracte. El personal dels hotels anava mantengut, cosa que no passava amb els peons. D'altra banda, la improvisació d'aquest personal feia inexistent l'especialització de l'ofici.

L'afluència turística (1930-1936)

A la vista de les dades obtingudes podem afirmar que el vertader turisme a Calvià, com a un fenomen innovador, no s'inicia fins l'any 1930. Es a partir d'un creixement terciari important de Ciutat quan les platges del municipi comencen a rebre els novells visitants. Visitants que a Calvià foren dels tres tipus que assenyalàvem a la taula 1, però que per ordre d'importància caldria tan sols mentar els

Una de les màximes preocupacions tant de l'arquitecte com del promotor del projecte "Urbanización Palma Nova" fou el de l'armonia entre el paisatge i l'arquitectura. Per aquesta raó els compradors s'havien de subjectar a diverses condicions les més importants de les quals eren: 1.- Els futurs edificis havien d'inspirar-se en base a l'arquitectura tradicional i popular il·lenca. 2.- A cada parcel.la només es podia construir un sol edifici destinat sempre a habitatge. 3.- L'altària màxima dels edificis no podien sobrepassar el que supossen una planta baixa i primer pis.

turistes residents i els turistes en trànsit. Aquest ordre és totalment lògic des del moment en que els viatgers desembarcats dels vaixells turístics ("cru-ceros") tenien un temps tan reduït d'estància que a vegades tan sols els permetia visitar Ciutat. Els turistes *en trànsit* foren importants a Calvià en els nivells en que ho varen permetre les places turístiques existents a Peguera i Portals Nous (xalets llogats). Així com la promoció del terme que d'anys enrera feien el Foment del Turisme i algunes agències de viatges organitzant la famosa excursió de Palma - Andratx. Eixides que serien aprofitades l'any 1934-35 per llocs com Palma Nova, per localitzar-hi els primers "restaurants".

Una vegada coneguda aquesta situació haurem de convenir en que el reduït equipament de Calvià respecte d'altres indrets com Pollença o el Port de Sóller no va afavorir massa els viatgers en trànsit. Aquesta mateixa raó és la que ens permet no poder afirmar lo mateix dels "turistes residents".

Els viatgers que en aquells anys arribaren a Mallorca amb la intenció de fer-s'hi un xalet i residir-hi indefinidament o per llargues temporades, escolliren els llocs més tranquils i salvatges de l'illa. Peguera, Sa Porrassa i Portals Nous tenien les qualitats requerides. D'altra banda, malgrat que els

(13) FONT MARTORELL, G.; i MUNTANER BUJOSA, J.: *Manual del Turismo en Mallorca*. Sociedad Fomento del Turismo, Palma de Mallorca 1955, pp. 227-235.

camins que les unia a Ciutat tenguessin molt que desitjar, la distància sempre era més curta que les de la resta de nuclis turístics de l'illa amb Ciutat.

Tot i essent Calvià un dels llocs de Mallorca preferits per aquests "turistes residents", i basant-nos en les estadístiques aconseguides a l'arxiu de l'Ajuntament, podem afirmar que entre 1930-36 s'establiren en el municipi un total de 22 estrangers (vegeu, al final, les taules 4 i 5). Estaven distribuïts

de la següent manera: 9 residents a Peguera; 1 a Cala Fornells; 1 a Son Vic Nou; 3 a Sa Porrassa; 4 a Portals Nous; 4 a Ca's Català.

En general es tracta de persones importants en el món de l'art o els negocis. Es potser una segona tongada, ara més diversa, dels primers viatgers del segle XIX. Un bon exemple pot ésser el de l'actriu nordamericana *Natacha Rambova* de Urzáiz (vegeu la fotografia d'època)¹⁴, la qual va residir

(14) Aquesta fotografia i les posteriors són dels anys en què aquests personatges residien a Calvià (1933-34). Es troben a l'Arxiu Municipal de Calvià (A.M.C.), Carpeta-Registre d'estrangers (1933-34). La fotografia de l'actriu ha estat ampliada.

Natacha Rambova de Urzaiz.

TAULA 4

DADES PERSONALS DELS TURISTES RESIDENTS A PEGUERA. ANYS 1933 - 34 *

Nom i llinatges	Data de naixement	Nacionalitat	Professió	Estat	Anys resid. a l'illa	Objecte del viatge	Domicili actual
Alfred Wiering	7-2-1880	Alemanya	---	C	--- ?	Turisme	Platges Peguera
Ida de Wiering	19-1-1880	Alemanya	---	C	--- ?	Turisme	Platges Peguera
Euslyn W.P. Uniacke	1873	Britànica	Oficial retirat	F	4	Turisme	Hotel "Playas" Peguera
Frances E. Daly	15-5-1904	Irlandesa	Criada	F	5	---	"Las Peñas" Peguera
Bernard H. Weguelin	1861	Britànica	Bossa de Londres	C	4	Turisme	"Las Peñas" Peguera
O.I. Weguelin	30-1-1885	Britànica	---	C	--- ?	Turisme	"Las Peñas" Peguera
T.N. Weguelin	6-2-1885	Britànica	Actor	C	--- ?	Turisme	"Las Peñas"
Marianne Tillach	15-5-1900	Alemanya	---	C	--- 0	Convalescència	Platges Peguera
Ventet H. Rimboll	9-8-1872	EE.UU.	---	F	(1936)	Turisme	Caserío Peguera
Natacha Rambova de Urzáiz	1897	EE.UU.	Actriu	C	2	---	(Cala Fornells)
Emilio Furts Conty	7-7-1872	Francesa	(Banca?)	C	(1937)	---	Possessió de Son Vic Nou

* Font: Elaboració personal. Arxiu Municipal de Calvià (A.M.C.). Registre d'estrangers (1933-34).

En aquesta taula per raons d'espai hi hem inclòs els residents a Cala Fornells i Son Vic Nou.

Les dades referents a Ventet H. Rimboll i Emilio Furts Conty han estat tretes de: A.M.C. Padrans de 1936 i 1937 respectivament. El primer canviaria de residència l'any 1939, així que visqué els tres anys de la Guerra Civil a Peguera.

TAULA 5

DADES PERSONALS DELS TURISTES RESIDENTS A SA PORRASSA, PORTALS NOUS I CA'S CATALA. ANYS 1933 - 34 *

Nom i llinatges	Data de naixement	Nacionalitat	Professió	Estat	Anys resid. a l'illa	Objecte del viatge	Domicili actual
Amelia Sophia	----	Britànica	----		---- ?	Turisme	Sa Porrassa
M. Harlitt Crockwell	----	Britànica	----		---- ?	Turisme	Sa Porrassa
Seymour Burt	1889	Irlandesa	Propietària	V	1	----	Sa Porrassa
Eric Springborg	18-10-1902	Danesa	Propietari	C	---- ?	Turisme	C/ Vaquer Portals Nous
Ma.E. Springborg	13-2-1902	Danesa	----	C	2	Turisme	C/ Vaquer Portals Nous
Erich Paul Körnig	13-8-1907	Alemanya	----	C	1	Turisme	C/ Vaquer Portals Nous
Gertrud M. Körnig	20-11-1905	Alemanya	----	C	1	Turisme	C/ Vaquer Portals Nous
Anita Sarrant	26-7-1878	Francesa	----	C	---- ?	Turisme	Ca's Català
Maurice Sarrant	22-9-1869	Francesa	Director (?)	C	---- ?	Turisme	Ca's Català
Lilianne Gault	12-8-1922	Francesa	----	F	---- ?	Turisme	Ca's Català
Jean Albasede	30-8-1894	Francesa	Xofer	-	---- ?	Turisme	Ca's Català

* Font: Elaboració personal. Arxiu Municipal de Calvià (A.M.C.). Registre d'estrangers (1933-34).

a Cala Fornells ("Ca Na Tacha", avui xalet "Marqués del Mérito") algunes temporades, durant un bon grapat d'anys. Natacha Rambova ha estat mundialment famosa, no tan sols com una bona actriu del cinema mut sinó perquè va ésser una de les dones del genial actor Rodolfo Valentino.

Deixant de banda aquest tipus d'anècdotes tan suggestives, i pel que afecta a aquest treball també interessants, la resta d'estrangers residents són persones no massa majors (nascuts entre 1870 i 1900) que arriben a Mallorca a la recerca d'una mica de pau i tranquil·litat.

La seva situació econòmica, analitzades les professions (Banca, Bossa de Londres, Actor, etc.), els permet aixecar un xalet i viure tranquil·lament d'uns ingressos que a Mallorca —comparant els nivells de vida amb el Continent— suposen una petita riquesa. Aquests capitals a voltes no seran invertits tan sols en unes quarterades de terres i l'edificació d'una luxosa vivenda, sinó en una extensió més ampla de terra, com per exemple en el cas de la irlandesa Seymour Burt, nascuda el 1889, que va adquirir la possessió de Sa Porrassa. A Peguera —no obstant ésser aquest un cas especial— ja havia passat una cosa semblant amb la possessió de Peguera, duita pel famós enginyer Enrique Waring allà per l'any 1860.

Un altre cas que no s'ajusta amb els del conjunt fou el d'Emilio Furts Conty (vegeu taula 4), que era propietari de la possessió de Son Vic Nou, entre Peguera i Capdellà. En aquest cas el paisatge camperol havia substituït també la residència vora el mar.

La nacionalitat dels residents, com podem comprovar, era majoritàriament britànica i alemanya. Les relacions socials a un mateix nucli entre aquests estrangers no podien ésser millors, especialment quan es tractava de persones d'una mateixa nacionalitat. Les relacions amb la població autòctona la trobam reflexada a la documentació, quan alguns mallorquins avalaren amb el seu nom els expe-

dients personals (bona conducta, etc.) de cada resident estranger.

El total que hem donat per a Calvià: 22 turistes residents, no coincideix gens amb els totals de residents que dona A. Mulet en el seu article per al conjunt de l'illa. En el període que va del primer d'agost de 1935 al 31 de juliol de 1936 entraren en el Port de Ciutat 360 vaixells. De 61.800 passatgers, n'hi hagué 5.800 de desembarcats, 5.600 embarcats i 58.000 en trànsit. A aquests 5.800 desembarcats l'autor n'hi afegeix 13.200 provinents dels 53.000 passatgers dels vapors de la "Transmediterrànea" (Barcelona, València, Tarragona, Alacant i Maó). El total de passatgers desembarcats seria de 19.000¹⁵.

Aquest total referit al conjunt de Mallorca l'hem de considerar molt augmentat a la vista del total de Calvià. Tampoc no concorda amb el nombre de places hoteleres disponibles aleshores.

Per afrontar aquestes divergències i com a possible hipòtesi, pensam que els 13.200 passatgers de la "Transmediterrànea" que són considerats turistes podrien quedar reduïts a una tercera part. Un percentatge elevat d'aquesta xifra correspondria a l'entrada d'un contingent gros de mallorquins que tornen del continent americà. Aquesta hipòtesi és ben defensable a partir dels padrons d'aquests anys, on hi hem trobat algunes famílies en les quals la dona i els infants, o alguns d'ells, són naturals de Cuba, Argentina, etc.¹⁶.

La Guerra Civil tammateix truncaria tots aquests esforços, i molts d'hotels hagueren de tancar les portes. A aquest panorama s'hi afegí el conflicte bèl·lic mundial de l'any 1940, que perllonga l'absentisme en el sector terciari.

L'empremta definitiva que va transformar radicalment la nostra economia es donaria a partir dels anys 50, una època massa tardana per evitar el caòtic creixement turístic del qual ara en començam a tocar les conseqüències.

(15) Cf. op. cit. nota 2, pp. 55 i ss.

(16) Les prospeccions al respecte les hem realitzades a l'Arxiu Municipal de Calvià. Padrons i suplementos de 1917, 1919, 1924, 1932, 1933, 1936 i 1937.

Sobre aquest aspecte tenim projectat un futur treball que inclourà les emigracions decimonòniques a Argeàlia i al Continent Americà.

RECULL BIBLIOGRAFIC DE TOPONIMIA DE LES ILLES BALEARS

Climent Picornell
Onofre Rullan
Ramón D. Villalonga

*Hi ha mots,
sobretot si són topònims,
que us velluten la boca de melassa
(...)
rabegeu-vos
dins la saba i el suc dels bells topònims.*

(Josep Maria Llompart)

*Sempre m'ha agradat quan pronuncii un nom
de lloc, tractar d'esbrinar el seu possible origen.
Sobretot, si és un mot nostre, xop
d'història.*

(Joan Veny)

De inusitat caldria anomenar aquest interès per la toponímia que s'ha desfet en aquests darrers temps a les Illes Balears. Els noms de lloc i l'onomàstica en general estan en alça, benhauradament.

Un encàrrec concret —la correcció dels fulls del mapa director E 1:25.000— per part de l'Institut Geogràfic Nacional ens ha esperonejat i obligat a consultar —per a fonamentar millor les correccions— una munió de treballs i a entrevistar-nos amb un doll de gents que saben, coneixen i treballen els noms de la terra. D'aquí en sorgí la idea que la tasca de recopilació i indagació podria interessar a més gent —sobretot a investigadors i estudiants— i decidírem publicar aquest recull de treballs sobre toponímia de les Illes Balears. Es, o així pretendríem que fos, un recull urgent d'obra publicada i d'obra que ens han fet conèixer que estava en pro-

cess adelantat de realització, encara que per aquesta darrera qüestió els butlletins de la "Societat d'Onomàstica" forneixen d'una informació acurada. A ells remetem (A).

Els motius de la present classificació són ben senzills: la mateixa producció dels estudiosos ha fet que ho classificàssim tal com figura a l'esquema introductori. Per altre costat ens interessava la distribució territorial dels topònims de cara a solucionar problemes a fulls cartogràfics concrets, per aquest motiu no s'ha duit a terme una classificació temàtica més aprofundida.

Als *Estudis de tipus general* (1) s'inclouen dos apartats: un referit als Països Catalans (1.1) i l'altre a les Illes Balears (1.2). Això es fa perquè a les obres de tipus generals sobre els Països Catalans

* De la Societat d'Onomàstica.

(A) La Societat d'Onomàstica publica uns Butlletins Interniors per als socis. La seva adreça: Local Social, c/ Enric Granados, 26-28 (6) - Barcelona 8.
Secretariat General de la Societat d'Onomàstica: Redacció del Butlletí interior. Enric Moreu-Rey, c/ de Balmaes, 173 (4-1) - Barcelona 6.

s'hi troben nombroses referències a les Illes Balears. Tot i això, no és un punt amb pretensions d'exhaustivitat —ni d'un bon tros!—, hi apuntam les obres que ens han semblat més significatives i a l'abast. Tant el *Diccionari Alcover-Moll*, com el *Diccionari etimològic* de J. Coromines, com la *Gran Enciclopedia Catalana*, donen entrades a nombrosíssims noms de lloc, explicant en alguns casos la seva etimologia en altres la seva localització.

En els *Estudis de conjunt* (1.1.2) hi figuren el que podríem anomenar bibliografia bàsica per l'interessat en la nostra toponímia. L'obra d'E. Moreu-Rey (1982) creim que és una eina bàsica per introduir-se dins els camins de la investigació toponímica.

La motivació del punt *Antroponímia* (1.1.3) és degut a l'ajut que aporten els noms de persona a qualsevol estudi de noms de lloc, ja que ambdues branques, toponímia i antroponímia, conformen bàsicament l'Onomàstica. Hi queden reflectides dues obres de visió general construïdes per dos excel·lents coneixedors del tema.

A l'apartat *Illes Balears* (1.2) es segueix en la tònica de generalitats, reduint l'àmbit a les nostres Illes. L'integren obres que per la seva temàtica fan forçosament referència a topònims nostres. A destacar l'*Atlas de les Illes Balears* (1979) recobrador humil de la tradicional escola cartogràfica mallorquina (B).

Amb el títol de *Treballs de tipus històric* (2) hem pretès ordenar en un devenir temporal els treballs de toponímia basats en fonts antigues, ja siguin mapes, documents, etc. Així als *Estudis de toponímia pre-romana* (2.1) s'inclouen treballs que ens parlen dels topònims d'abans de la romanització de les Illes. Es aquest un dels punts més divulgats —i, tal vegada, per això, més mitificats— per la seva càrrega remota (Ophiussa, Kromiussa, Sinium, Gimnèsies, Balears, Pitiüses, etc.). Són treballs que intenten, principalment, una interpretació dels topònims coneguts.

Estudis de toponímia romana (2.2). Es donen les dues cites d'aquest apartat, encara que als posteriors 2.3 i 2.4 es poden detectar les influències de la romanització sobre els noms de lloc posteriors.

Basta recordar per fer entreveure la decisiva influència romana els noms de "Majòrica" (la major) i "Minòrica" (la menor) de les dues Balears majors. L'apartat 2.3 és sens dubte el menys tractat; hi incloem un article sobre topònims arabitats d'arrel cristiana.

Estudis de toponímia mossàrab (2.4). Malgrat alguns autors qüestionin el terme "mossàrab", a la bibliografia toponímica surten moltes entrades que l'usen i el consideram, ara com ara, operatiu per funcions de classificació, malgrat ens sembli —també— poc acceptable.

Uns dels blocs més atractius pels estudis de la toponímia de caire històric, sens dubte, és el de la *Toponímia àrab* (2.5). Pareix que això respongui a un sentiment de tipus emocional arrelat en el poble —tothom intueix que Binissalem, Biniali, Binisafulla, etc., són topònims àrabs. Caldria felicitar-nos que dins l'escassa popularitat de les qüestions etimològiques aquest apartat sigui un dels més treballats. Descartaríem els treballs de M. Barceló i A. Poveda.

Estudis de toponímia catalana (2.6). Un recull de topònims actuals es pot considerar, ben evidentment, com un estudi de toponímia catalana, no gens menys, hem volgut significar-hi els treballs sobre aquests noms de lloc realitzats no en base al treball de camp, sinó fonamentats en l'ús de documents de caire històric.

L'últim subapartat, *Estudis de toponímia castellana i estrangera* (2.7), escassament treballat, dona notícia de la progressiva substitució de la toponímia tradicional per altres topònims importats i gens arrelats, molts d'ells sorgits a causa del fenomen turístic tan definidor del caràcter actual de les nostres illes.

Els reculls d'*Estudis territorials* (3) comencen amb un subapartat que pretén cobrir les qüestions lingüístiques lligades a la toponímia per després analitzar els treballs en una classificació de tipus territorial per illes, comarques i municipis. A *Qüestions lingüístiques* (3.1) destacaríem els estudis que intenten esbrinar característiques diferenciadores dels diferents àmbits de la llengua de Lull, principalment les partícules "es", "sa" i "Son".

(B) Els autors hem efectuat una revisió i una addenda de la toponímia, nuclis de població i comunicacions, per una nova edició del mapa E 1: 200.000.

A *Mallorca* (3.2) hi ha dos blocs. El primer recull estudis que tracten la totalitat de l'illa, comarques o grups de municipis. Cal situar a un lloc ben destacat el *Corpus de toponímia de Mallorca* de **J. Mascaró Pasarius** (1962-67) que juntament amb el seu *Mapa General de Mallorca* (1958) són obres pioneres en aquests quefers. De les comarques mallorquines millor investigades cal destacar les de Xaloc i Migjorn a través dels estudis del geògraf **V. Rosselló i Verger** (1961-62).

Tot seguit un bloc dedicat als pobles de Mallorca dels quals hem pogut conèixer l'existència de reculls toponímics ja sia generals o de qüestions específiques, fins i tot d'un sol topònim, que, normalment, és el del cap de municipi. Es ben possible que aquest apartat sigui on hi hagi més mancances, ja que la dificultat per detectar tots els treballs d'aquest tipus —espargits per multituds de publicacions d'àmbit local, sobretot històries i revistes periòdiques— creim que és ben manifesta. Són dins aquest apartat els treballs que tracten de la capital de l'illa, no des del punt de vista de la seva toponímia urbana —que es recullen més endavant (Apartat 5)— sinó en el sentit denominatiu del nucli urbà (la ciutat de Mallorca, ciutat de Mallorca, Palma) pensam que és definitiu l'article de **G. Bibiloni** (1979).

Menorca (3.3). El treball de **J. López Casanovas** (1982) ens ha fornit d'una nombrosa caterva d'estudis de toponímia menorquina que hem aprofitat, tot afegint-hi, altres cites de "l'espigolada toponímica", els treballs de **J. Mascaró** n'ocupen de bell nou un lloc destacat.

Illes Pitiüses (3.4). Ressaltaríem el recull publicat per l'**Institut d'Estudis Eivissencs** (1978) *Toponímia bàsica de les Pitiüses* per la seva significació en la Normalització dels seus noms de lloc. Mossèn **I. Macabich** a la seva generosa *Historia de Ibiza* (1966) arreplega nombrosos articles ben interessants des del caire toponomàstic.

De l'*Arxipèlag de Cabrera* (3.5) el seu treballador infatigable és el santanyiner **Cosme Aguiló**, del qual a un altre apartat en recollim un treball seu sobre apologètica i drama del treball toponímic.

A *Vària* (4) hi trobaran els amables lectors dos subapartats: un dedicat a Bibliografia i un altre a Metodologia i Fonts. De *Bibliografia* (4.1) feim esment de tres treballs. Un d'**E. Moreu-Rey** (1974) de qui "hem pres llum" —per usar un símil parè-

mic—. El seu abast, però, és molt més ample. Els altres dos treballs són del catedràtic montuïrer **Joan Miralles**, impulsor de nombrosos treballs d'onomàstica i infatigable trescadador de la cultura popular.

Metodologia i Fonts (4.2). Es recullen aquí publicacions que tenen un caire metodològic i que va des de la senzillesa i el pragmatisme de les *Normes per a reculls de topònims* fins a obres que poden servir de fonts com les *Rutes amagades de Mallorca* de **García Pastor** i que compten amb un bon cabdal de topònims curiosament aportats per **Melcior Rosselló**. A les publicacions de tipus local s'hi solen trobar relacions de topònims i antropònims o onomàstica en general, a l'interessat en la toponomàstica d'aquests territoris a més de les investigacions de camp li seran un bon auxili. No queden recollides en aquest treball, la seva abundositat el farien inacabable.

L'últim apartat fa referència a la *Toponímia urbana* (5). Cal recordar aquí el treball ja citat a apartats anteriors d'**E. Moreu-Rey** (1974) *Toponímia urbana i Onomàstica vària* de caire globalitzador. Un bon grapat de les cites recollides fan referència a *Toponímia urbana de Palma* (5.1), des de l'estudi de **Zaforteza y Mussoles** (1953-60), ben monumental, fins a les altres obres, que donen una visió dels avatars històrics que han sofert les denominacions dels noms dels carrers i de les places de la nostra ciutat i, també, de tots els nostres pobles. **Gabriel Bibiloni** es dedica, pulcrament a l'estudi dels noms dels carrers i places de Palma de cara a que recobrin els seus propis noms. Es aquest un tema que surt sovint als diaris de Palma, la majoria d'aquests articles —ben nombrosos, molts d'ells de tipus anecdòtic— els podran trobar citats a la Biblioteca B. March de Ciutat, cal anar a l'índex per matèries i cercar l'entrada "Palma. Calles".

Un dels camps on s'ha fet notar amb més força el procés de Normalització lingüística —de l'adveniment de la democràcia ençà— ha estat en la pressió i conseqüent canvi dels noms de carrers i places de molts de pobles i ciutats de les Illes Balears. A tall d'exemple citam alguns dels estudis previs —els canvis— que s'han fet i dels quals hem tingut notícia. Ben segur que més d'un ens ha passat per alt.

Finalment, dir el que cal. No hi és tot, hi manquen coses i algunes —ben segur— importants. Són

oblits no volguts, desconeixences. Esperam que en el pròxim treball que preparam sobre la correcció del "Mapa Topogràfic Nacional" E 1: 25.000 de l'"Instituto Geográfico Nacional" —metodologia, errors més freqüents, correccions de grafia, de localització, informadors, cartografia existent, etc.— aquests obliterats siguin corregits, si més no agrairíem la comunicació de qualsevulla informació.

Sense voler esser apocalíptics, ens permetríem fer una crida a la urgència de la recollida i posterior classificació i estudi de l'onomàstica en general, sobretot dels noms de lloc que no tenen una constància escrita en totes les seves variants: oronímia,

hidronímia, toponímia litoral, talassonímia, etc. "*Com a notaris i registradors de la propietat intel·lectual comuna, una certa nostàlgia ens envaeix, en constatar la nostra impotència per salvar de l'oblit tantes coses dignes de salvació*" (C). Seria injust que topònims com Es Rojals, Sa Figuera Galantina, Es Garrover de sa Marquesa i mils i mils d'altres per ventura més humils i per això més indefensos es perdessin per l'enlluernament, la confusió i la desgana que ha creat el mirall trencat del cosmopolitisme postís del turisme.

Son Malferit, 1983

ESQUEMA

- 1.- Estudis de tipus general.
 - 1.1. Països Catalans.
 - 1.1.1.- Obres generals.
 - 1.1.2.- Estudis de conjunt.
 - 1.1.3.- Antroponímia.
 - 1.1.4.- Vària.
 - 1.2.- Illes Balears.
- 2.- Treballs de tipus històric.
 - 2.1.- Estudis de toponímia pre-romana.
 - 2.2.- Estudis de toponímia romana.
 - 2.3.- Estudis de toponímia cristiana.
 - 2.4.- Estudis de toponímia mossàrab.
 - 2.5.- Estudis de toponímia àrab.
 - 2.6.- Estudis de toponímia catalana.
 - 2.7.- Estudis de toponímia castellana i estrangera.
- 3.- Reculls i estudis territorials.
 - 3.1.- Qüestions lingüístiques.
 - 3.2.- Illa de Mallorca.
 - 3.3.- Illa de Menorca.
 - 3.4.- Illes Pitiüses.
 - 3.5.- Arxipèlag de Cabrera.
- 4.- Vària.
 - 4.1.- Bibliografia.
 - 4.2.- Metodologia i Fonts.
- 5.- Toponímia urbana.
 - 5.1.- Toponímia urbana de Palma.
 - 5.2.- Toponímia urbana. Illes Balears.

1.- ESTUDIS DE TIPUS GENERAL DELS PAISOS CATALANS

1.1.- Països Catalans.

1.1.1.- Obres Generals.

- ALCOVER, A. M^a.; MOLL, F. de B.: *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca, 1930-62.
- BOLOS, Oriol de: "Assaig sobre terminologia geogràfica dels Països Catalans". In *Miscel·lània Pau Vila*. Ed. Montblanc, Granollers 1975, pp. 137-144.
- COROMINES, J.: *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. (3 vols. publicats). Barcelona 1980-82.
- GRAN *Enciclopèdia Catalana* (GEC). Ed. 62, Barcelona 1969-80, (15 vols.).
- VENY, J.: *Estudis de geolingüística Catalana*. Ed. 62, Barcelona 1978, 490 pp.

1.1.2.- Estudis de conjunt.

- COROMINES, J.: *Estudis de Toponímia Catalana*. Ed. Barcino, Barcelona 1965-70 (Reedició 1982), (2 volums).
- MOREU-REY, E.: *Toponímia Urbana i Onomàstica vària*. Ed. Moll, Palma de Mallorca 1974. Col. "Raixa" núm. 98, 161 pp.
- MOREU-REY, E.: *Els nostres noms de lloc*. Ed. Moll, Palma de Mallorca 1982, 216 pp.
- SANCHIS GUARNER, M.: "Las minorias religiosas en la toponímia de Cataluña, Valencia y Mallorca". In *Actes et Memoire du 5è Congrés Int. Sciences Onomastiques*. (Vol. I), 1958, pp. 467-473.

1.1.3.- Antroponímia.

- MOLL, Francesc de B.: *Els llinatges catalans*. Ed. Moll, Palma de Mallorca 1982, 2ª edició, 387 pp.
- MOREU-REY, E.: *Renoms, Motius, Malnoms i Noms de Casa*. Ed. Millà, Barcelona 1981, 251 pp.

1.1.4.- Vària.

- NOMS de lloch de les Balears y Reyne de València que corresponen a noms de lloch y de casa de Catalunya o altres bandes*. In BDLLC, II, 248 pp.
- ALCOVER, A. M^a.: "Escorcolls toponímics i gentilicis". In BDLLC, IX, 1916-17. Ciutat de Mallorca 1917, pp. 322-324, 349-352.
- BOLOS, Oriol de; CARDONA, M^a.: "Illes Balears, per què no?". In *Serra d'Or*, 236, Barcelona 1979.
- MOLL, Francesc de B.: "Mossèn Alcover i l'Onomàstica". In *SO*, IX, pp. 5-10.

1.2.- Illes Balears.

- ARXIDUQUE LUIS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado*. Imp. Mossèn Alcover, Palma 1955-65, (10 volums).
- BOVER, J. M^a.: *Notícies històrico-topogràfiques de la Isla de Mallorca*. Imp. Felipe Guasp, Palma 1964, 394 pp.
- MOLL, Francesc de B.: "El fichero de toponímia Balear". In *5º Congreso Int. de Ciencias Onomásticas*. (Vol. I), Salamanca 1958, pp. 87-92.
- L'ATLAS Català de Cresques Abraham*. Ed. Diàfora, Barcelona 1975, 128 pp. + 6 làms.
- ATLAS de les Illes Balears*. Ed. Diàfora, Barcelona 1979, 88 pp.

2.- TREBALLS DE TIPUS HISTORIC.

2.1.- Estudis de toponímia pre-romana.

DOLÇ, M.: "La toponímia més remota de les Illes". In *Randa*, 9. Barcelona 1979, pp. 9-15.

NADAL, J.S.: "Notas sobre la toponímia grega de las Islas del Archipiélago Balear". In *TG*, 35, Palma de Mallorca 1979, pp. 125-132.

NADAL, J.S.: "Las Baleares que en griego se llaman Gimnesias". In *BSAL*, XXXVIII, Palma de Mallorca 1981, pp. 185-189.

SOLA, J.M.: "La etimología primera de Ibiza". In *Sefarad*, XVI, 1956, pp. 325-334.

VENY, C.: "Un texto de Hecateo. Kromiusa y Melussa". In *BSAL*, XXXI. Palma de Mallorca 1962, pp. 251-254.

2.2.- Estudis de toponímia romana.

ROSSELLO VERGER, V. M^a.: "La persistencia del catastro romano en el Migjorn de Mallorca". In *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*. Madrid 1974, pp. 137-155.

SEGUI, G.: "Nombres de las Baleares". In *Las Baleares Romanas*, *BSAL*, XXVIII. Palma de Mallorca 1942, pp. 334-335.

2.3.- Estudis de toponímia cristiana.

POVEDA, A.: "Nótules sobre noms de Sants Cristians a la toponímia arabo-musulmana de Mayûrqa". In *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayûrqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bory*. Mallorca 1982, pp. 137-148.

2.4.- Estudis de toponímia mossàrab.

ALCOVER, A. M^a.: "Los mozárabes baleares". In *RABM*. Madrid 1921, pp. 226-246; 333-360; 531-537.

ALCOVER, A. M^a.: "La llengua que parlen ara les Illes Balears ¿procedeix dels mozaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo Rey En Jaume?". In *BDLLC*, XIV. Ciutat de Mallorca, 1926, pp. 16-65, 133-151, 177-203.

COROMINES, J. i MASCARO PASARIUS, J.: "Aproximació a la toponímia mossàrab balear". In *SO*, X, 1982, pp. 29-41.

GALMES, A.: "El mozárabe levantino en los Libros de Repartimiento de Mallorca y Valencia". In *NRFH*, IV, 1950, pp. 313-346.

VENY, J.: "Topònims àrabs i mossàrabs dins el terme de Campos". In *Programa de Fiestas, Ayuntamiento de Campos*, 1963.

2.5.- Estudis de toponímia àrab.

BARCELO, M.: "Comentari a un text sobre Mallorca del geògraf Al-Zuhri (s. VI - XII)". In *Mayûrqa*, 14. Palma de Mallorca, 1975, pp. 155-164.

BARCELO, M.: "Sobre la divisió administrativa de Mallorca". In *BSAL*, XXVI. Palma de Mallorca 1978, pp. 244-245.

BARCELO, M.: "Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'Al-Zuhri". In *Recerques*, 8. Barcelona 1978, pp. 27-48, 34-43.

BARCELO, M.: "Sobre tres topònims berebers a les Illes orientals d'Al-Andalus". In *Faventia*, 1980, pp. 131-133.

- BARCELO, M.: "Un text sobre Mayûrqa i un altre sobre Yabisa". In BSAL, XXXVII. Palma de Mallorca 1980, pp. 643-647.
- BARCELO, M.: "Nou nòtules sobre toponímia de Mayûrqa i de Mallorca". In *Els Marges*, 18-19. Barcelona 1980, pp. 39-45.
- BARCELO, M.: "De toponímia tribal i clànica berber a les Illes orientals d'Al-Andalus". In SO, X, 1980, pp. 42-46.
- BARCELO, M.: "Els de Marraquesh. Una immigració d'època Almoràvit o Almohade?". In *Estudis de prehistòria, d'història de Mayûrqa i d'història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*. Mallorca, 1982, pp. 137-148.
- CARBONERO, M^a.A.: "El Ma'jil de Banyalbufar: Report d'un treball de curs". In *Estudis de prehistòria, d'història de Mayûrqa i d'història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*. Mallorca 1982, pp. 131-136.
- COROMINES, J.: "Sobre els noms de lloc d'origen berber". In *Entre dos llenguatges*. Barcelona 1976, pp. 225-226.
- FONTANALS, R.: "Una hipòtesi sobre la situació de Palma Alta". In *Estudis de prehistòria, d'història de Mayûrqa i d'història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*. Mallorca 1982, pp. 187-194.
- POVEDA, A.: "Repertori de toponímia àrabo-musulmana de Mayûrqa segons la documentació dels arxius de la Ciutat de Mallorca 1232-1276/1229-1300". In FRB, III, 1979-80, pp. 81-119.
- POVEDA, A.: "Aigües i corrents d'aigua de la toponímia de Mayûrqa segons el Llibre del Repartiment". In SO. 1982, pp. 47-57.
- POVEDA, A.: "Introducción al estudio de la toponímia àrabo-musulmana de Mayûrqa según la documentación de los archivos de la Ciutat de Mallorca (1232-1276)". In *Awraq*, III. Madrid 1980, pp. 75-101, 82-96.
- POVEDA, A.: "Introducción al estudio de la toponímia àrabe-musulmana de Mayûrqa". In BSAL, 836. Palma de Mallorca, 252 pp.
- POVEDA, A.: *La toponímia àrabo-musulmana de Mayûrqa según la documentación catalana del s. XIII*. UAB. (Memòria de Llicenciatura).
- ROSSELLO BORDOY, G.: *L'Islam a les Illes Balears*. Ed. Daedalus, Palma de Mallorca 1968, 152 pp. Index Onomàstic pp. 139-144. Index Toponomàstic pp. 145-148.
- SOTO, R.: *Assaig de reconstrucció d'alguns āyra', alqueries i rahals de Mayûrqa segons el protocols catalans de l'Escrivania de Corts Reials de Ciutat (1236-1276)*. UAB, 1978. (Tesina de Llicenciatura).
- SOTO, R.: "Mesquites urbanes i mesquites rurals a Mayûrqa". In BSAL, XXXVII. Palma de Mallorca, 1979, pp. 113-136.
- VENY, J.: (Veure Op. cit. a l'apartat 2.4).
- VERNET, J.: "Toponímia aràbica". In NRFH, IV, México 1950, pp. 313-346.

2.6.- Estudis de toponímia catalana.

- JASSO, V.: *Cultura y educación. Un estudio en Antropología Cultural*. Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, 1982. Inédita. 4 vols. (Anàlisi de les Rondaies).
 – Toponímia mallorquina en las Rondaies, p. 1.654.
 – Ciudades y pueblos, p. 1.655.
 – Toponímia urbana, pp. 1.665-67.
 – Predios y otros topónimos, pp. 1.668-1.690.

- ALCOVER, A.M^a.: “Els noms de lloch i de famílies balears que figuren dins els documents contemporanis de la reconquesta cristiana”. In BDLLC, XIV, 1926.
- COLOM, M.: *Onomàstica lul·liana. L'antroponímia i la toponímia dins l'obra catalana de Ramon Llull*. Gràfiques Miramar, Palma de Mallorca 1977.
- COLOMER, I. Mss.: “La toponímia balear en els mapes del segle XV”. In BSAL, XXXII. Palma de Mallorca, 1961-67, pp. 107-108.
- ROSSELLO VERGER, V.M^a.: “Els criteris toponímics del mapa de Mallorca del Cardenal Despuig 1785. El litoral”. In *Homenatge a Joan Reglà*. Valencia, 1975.

2.7.- Estudis de toponímia castellana i estrangera.

- ORPI, P.: “Toponímia (...) i altres herbes”. In *Vora Mar*. Peguera, 1974, pp. 9-11.
- PICORNELL, C.: “La nova toponímia de les Illes Balears. Una aportació als topònims sorgits arrel del turisme”. In SO, X, 1982, pp. 86-100.
- VORAMAR: “Peguera ve de pega”. In *Vora mar*, Abril 1975.

3.- RECULLS I ESTUDIS TERRITORIALS

3.1.- Qüestions lingüístiques.

- [ALCOVER, A.M^a.]: “L'article “es” i “sa” dins la toponímia catalana”. In BDLLC, II. Ciutat de Mallorca 1905, pp. 347-360.
- [ALCOVER, A.M^a.]: “Els articles personals”. In BDLLC, IX. Ciutat de Mallorca 1917, pp. 248-262.
- CASASNOVAS MARQUES, L.: “La partícula toponímica “Son” su problema etimológico”. In *El Iris*, 6-IX-1952, Ciutadella 1952.
- GALMES, A.: “Sobre la partícula “Son” antepuesta a los nombres de predios mallorquines”. In RFE, XXXIX, 134 pp.
- LOPEZ CASASNOVAS, J.F.: *Toponímia, ortografia i prejudici lingüístic*. Menorca 1980.
- MOLL, F. de B.: “L'ortografia dels noms de lloc”. In *Lluc*, Ciutat de Mallorca 1968, 39 pp.
- MOLL, F. de B.: “Sobre ortografia dels noms de lloc”. In *L'home per la paraula*. Ed. Moll, Palma 1974, col. “Raixa”, 100, pp. 71-80.
- ROKSETH, P.: *L'article majorquin et l'article roman derivé de ipse*. Barcelona 1921.
- SANCHIS GUARNER, M.: “Els parlars romànics anteriors a la Reconquesta de València i Mallorca”. In *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, vol. II, Barcelona 1953, pp. 447-482.
- SANCHIS GUARNER, M.: “La partícula “Son” de Son Armadans y los demás predios mallorquines”. In *Papeles de Son Armadans L*, Palma 1960, pp. 176-184.
- VENY, J.: “Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc”. In *Randa*, 5. Barcelona 1977, pp. 5-41.

3.2.- Mallorca.

- AGUILO, C.: “La toponímia marina de Felanitx, Santanyi i Ses Salines (Mallorca)”. In *Randa*, 10. Barcelona 1980, pp. 25-49.
- AGUILO, C.: “Topografia submarina i talassonímia en el Migjorn de Mallorca”. In *Randa*, 12. Barcelona 1981, pp. 73-82.
- CARRIO, P.: “Ciutat o Palma? Sa Pobla o La Pobla?”. In *Lluc*, 679. Palma de Mallorca 1978, pp. 2-3.

ERMITAÑO, Un: "*Toponimia Eremítica*". In *Mallorca Eremítica*. Palma de Mallorca 1969, 247 pp. (pp. 231-238).

FORTEZA, M.: *Los antiguos caminos de Mallorca*. Panorama Balear, 31, Palma 1935.

FORTEZA, M.: *Las carreteras de Baleares. Estudio precedido de un bosquejo histórico de los antiguos caminos de las islas*. Ministerio de Obras Públicas, Madrid 1958.

GUASP, B.: "*Antiguas parroquias de Mallorca en el "Capbreu de'n Manresa" (de l'a. 1415)*". In AST, XXXIX, I. Barcelona 1956-57, pp. 49-78.

MASCARO PASARIUS, J.: "*La Toponimia de Mallorca*". In BCOCIN, 629. Palma de Mallorca 1960, pp. 127-134.

MASCARO PASARIUS, J.: *Mapa General de Mallorca*. (1 mapa director + 54 fulls a escala 1:31.250). Palma de Mallorca 1958.

MASCARO PASARIUS, J.: *Corpus de Toponimia de Mallorca*. Gráficas Miramar, Palma de Mallorca 1962-1967, (6 vols.).

ROSSELLO VERGER, V.: "*Anotacions a la Toponomàstica de Migjorn i Xaloc*". In BSAL, XXXII, núm. 792-795. Palma de Mallorca 1961-1962, pp 25-47.

ROSSELLO VERGER, V.: "*Repertori toponomàstic*". In *Mallorca. El Sur i el Sureste*. COCIN, Palma de Mallorca, 1964, pp. 837-853.

ANDRATX

AGUILO, C.: *Mapa toponímic de Sa Dragonera*. Gráficas Miramar, Palma de Mallorca 1982, 50 x 63 cm.

AGUILO, C.: "*La Toponímia de Sa Dragonera. Recopilació i classificació*". In SO, X. Barcelona 1982, pp. 12-28.

ARTA

DURAN, D.: *Aspectes Materials i Lingüístics dels Pescaires d'Artà*. Ed. Ajuntament d'Artà/ Sa Nostra, Artà 1978, 59 pp.

BUNYOLA

RIERA, A.: "*Bunyola*". In *Programa de Festes de Sant Mateu 1980*. Bunyola 1980, 4 pp.

RIERA, T.: "*Per una grafia correcta*". In *Programa de Festes de Sant Mateu 1981*. Bunyola 1981, 4 pp.

CAMPOS

VENY, J.: "*Ullada sobre la toponímia del terme de Campos*". In *Programa de Festes 1965*. Ajuntament de Campos, Campos 1965.

VENY, J.: "*Topònims àrabs i mossàrabs dins el terme de Campos*". In *Programa de Festes 1963*. Ajuntament de Campos, Campos 1963.

ESCORCA

JUAN, R.: "*Escorca de Quercus*". In *Noticiari Lluc*, 1982.

ESPORLES

MIRALLES, J.: "*Informe sobre l'ortografia correcta del nom d'Esporles*". In *La Filadora*, 2. Esporles 1981, pp. 5-6.

SANTAMARIA, A.: "Informe històric sobre el topònim sportulis-spurlis-sporlis-sporles-esporles". In *La Filadora*, 2. Esporles 1981, pp. 1-4.

LLOSETA

REYNES VILLALONGA, P.: *Lloseta, l'evolució d'un poble*. Palma 1982, 149 pp. Nomenclatura dels nostres carrers i Els nostres carrers, un per un, pp. 109-141.

LLUCMAJOR

MOLL, F. de B.: "Sobre el nom de Lluçmajor". In *L'home per la paraula*. Ed. Moll, Palma de Mallorca 1974, col. "Raixa", 100, pp. 88-94.

ROSSELLO, A.: "Lluçmajor, única grafia correcta del nom del poble". In *Lluçmajor de pinte en ample*, 7. Lluçmajor 1982, pp. 14-15.

VENY, J.: "Lluçmajor a través de la seva toponímia". *Pregó de Fires 1974*. Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor 1976, 40 pp.

MANACOR

DURAN, D.: *Porto Cristo, Sociedad i Cultura*. Col. "Tià de Sa Real", 6. Ajuntament de Manacor, Manacor 1980, pp. 74-75.

ESCOLA MUNICIPAL DE MALLORQUI: *Curs elemental de llengua*. La Caixa, Manacor 1962, 42 pp. (A cada lliçò hi ha un topònim comentat i il·lustrat).

MASCARO PASARIUS, J.: "Pinna Monachalis. ¿Antiguo nombre de Manacor?". In *Perlas y Cuevas*, 550, Manacor 9-X-1982, pp. 14-15.

MASCARO PASARIUS, J.: "Sobre el origen del nombre de Manacor". In *Perlas y Cuevas*, 555. Manacor 4-XII-1982, p. 9.

SEGURA SALADO, J.: "Defensa de la Costa de Manacor". In *Historia de Sant Llorenç des Cardassar*. Mallorca 1981, 82 pp.

MONTUIRI

LLABRES, J.: "Montueri y Santueri. Su etimología". In *BSAL*, 15. Palma de Mallorca, 1920-1921, pp. 17-18.

MIRALLES, J.: "Entorn a l'etimologia de Montuiri". In *Randa*, 9. Barcelona 1979, pp. 17-24.

PALMA

BIBILONI, G.: "La ciutat de Mallorca: el problema d'un nom". In "Última Hora", 22-VII-1978. Palma de Mallorca 1978.

BIBILONI, G.: "La ciutat de Mallorca: consideracions sobre un topònim". In *Randa*, 9. Barcelona 1979, pp. 25-30.

MASSOT, J.: "Sobre "ciutat de Mallorca" i "la ciutat de Mallorca". In *Lluc*, set-oct. 1978. Palma de Mallorca 1978, p. 130.

MIRALLES, J.: "Sobre el nom antic de Palma". In *Lluc*, jul.-agost 1979. Palma de Mallorca 1979.

PICORNELL, C.; RULLAN, O.; VILLALONGA, R.D.: "La Toponímia de l'entorn del Monestir de Sant Bernat del Secà de La Real". In *VI Setmana de Renovació Educativa*, La Real, 1982, 2 pp + 1 mapa.

SANTANYI

AGUILO, C.: "Inventari de les Fortificacions de Santanyi". In BSAL, XVI. Palma de Mallorca 1978, pp. 122-142.

SOLLER

BOVER, M. et alter.: "Ses sínies de Sóller". *Guia de Sóller*, I. Sóller 1981.

BOVER, M. et alter.: "Els Molins a Sóller i Fornalutx". *Guia de Sóller*, II. Sóller 1982.

3.3.- Menorca

ANONIM: *Relación de los caminos vecinales y municipales que existen actualmente en los terminos de Mahón y Villacarlos*. Año 1876. Inèdit.

BARBER, M.: "Apunts para un derrotero menorquín destinado a embarcaciones menores". In RM, Maó 1964, pp. 123 i ss.

BARBER, M.: *Index alfabètic referit a l'estudi "Nuevos datos sobre la Isla de Menorca"*. Maó 1980.

BAULIES, J.: *L'Illa de Menorca*. Ed. Barcino, Barcelona 1963-67, 3 toms.

CAMPS, F.: "Menorca en carretón". In *El Vigía Católico*. Ciudadela 1894.

CAMPS, F.: "Recorts de la dominació mora en la parla menorquina". In *I Congrés Int. de la Llengua Catalana*. Secció Filològica-Històrica (Oct. 1906). Barcelona 1908, pp. 400-403.

CAMPS, F.: "Errates de cartografia menorquina". In RM, IV. Maó 1909.

CAMPS, F.: "Topònims menorquins composts de Lluc". In "La Veu de Mallorca", 4-I-1917 i 5-IV-1917.

CASASNOVAS MARQUES, L.: "Alrededor de nuestra toponimia". In "El Iris", 16-VI-1951. Ciudadela 1951

CASASNOVAS MARQUES, L.: *La toponimia de Menorca*. Tesi doctoral inèdita en Filologia Romànica. Sota la direcció del Dr. Baldín, Barcelona 1952, 591 pp.

CASASNOVAS MARQUES, L.: "Nomenclatura agrícola en la toponimia menorquina". In MFG, I. Barcelona 1955, pp. 159-174. També es troba a *Monografies Menorquines*. Imp. Al.lès, Ciudadella 1956.

FERRER, J.: "Nuevos datos sobre la isla de Menorca. Nomenclatura que emplean los pescadores de esta isla para designar los diferentes puntos de la accidentada costa de Menorca". In RM, tom IV. Maó 1909, pp. 177, 235, 287, 341, 367 i ss.

FERRER, J.: "Menorca, su población rural". In RM 1948, pp. 146-195.

HERNANDEZ, P.: "Topónimos menorquines". In "El Iris" del 6-XII-1947 al 7-X-1950. Ciudadella.

LOPEZ CASASNOVAS, J.: "La Toponimia de Menorca. Estudios. Estat actual". In SO, IX, Barcelona 1982, pp. 25-31.

MARTI, F.: "Nota acerca de las devociones más populares en Menorca". In AST, XXVIII. Barcelona, 1955-1956, pp. 273-278.

MASCARO PASARIUS, J.: *Geografía e Historia de Menorca*. 3 vols (conté nombrosos topònims).

MASCARO PASARIUS, J.: *Mapa topogràfic de Menorca*. Ed. Savir, Barcelona 1982. Escala 1:50.000, 136 x 98 cm.

MASCARO PASARIUS, J.: "Erratas en la toponimia de la cartografia menorquina". In *Monte Toro*, Ciudadella 1954.

MASCARO PASARIUS, J.: "La religión en la toponimia menorquina". In *Monte Toro*, Ciudadella 1955.

MASCARO PASARIUS, J.: *Nomenclátor de Menorca*. Ciudadella 1953.

- MASCARO PASARIUS, J.: *Mapa de Menorca*. Gràfiques Miramar, Palma de Mallorca 1976, 70 x 49 cm.
- MASCARO PASARIUS, J.: "Cartografia de Menorca". In *Geografia e Historia de Menorca*. Menorca 1981, vol II, pp. 864-910.
- ORFILA, M.: *Nómina de las posesiones de Menorca en lo any 1872*. Inèdit.
- RAMIS i RAMIS, J.: *Alquerías o Posesiones de Menorca en 1815, por orden alfabético según sus términos*. Mahón 1815.
- SALORD, J.: *El Pariatge fet per el senyor rei en Jaume II, sobre la pavordia i rectories de Menorca segons la còpia del Llibre Vermell*. Ciutadella 1960.
- VIDAL, T.: "Evolución de la Agricultura y de la población rural de la isla de Menorca". In RM 1969, pp. 5-46, 87-125 i 153-170.

ALAIOR

- LLABRES, G.: "Fundación del pueblo de Alayor en 1304". In RM, Maó 1896, pp. 40-49.
- SALORD, J.: "Toponimia y Arqueología". In *Monte Toro*, Juny 1952 i "El Iris", 14-VI-1952.

ES CASTELL

- MARI, A.: "Alguns topònims del terme d'Es Castell". In *Menorca*, suplement del dissabte 20-II-1982, p. 19.

FERRERIES

- CAMPS, F.: "Ferrerías y su término". In RM, V, 1910, pp. 129-130.
- MASCARO PASARIUS, J.: *Toponímia del terme de Ferreries (Menorca)*. Inèdit, Premi Josep Iglésies, 25-V-1981.

MAO

- BADIA MARGARIT, A.M^a.: "A propòsit de Maçana (menorquí Lluçmaçanes)". In ER, VIII, 1961, pp. 157-174.
- BARBER, M.: *Index alfabètic referit a l'estudi "Nuevos datos sobre el Puerto de Mahón"*. Maó 1980.
- FERRER, J.: "Nuevos datos sobre el puerto de Mahón". In RM, III, 1908, pp. 306 i ss.
- LLABRES, G.: "Carta a D. Francisco Hernandez Sanz sobre l'etimologia de "El Toro" ". In RM, Maó 1919, pp. 83-85.

3.4.- Illes Pitiüses.

- COROMINES, J.: "¿Hablamos de palabras ibicencas?". In BCOCIN, núm. 644-645, Palma de Mallorca 1964, pp. 187-190.
- COROMINES, J.: "Tres noms balears". In *Estudis de Toponímia Catalana*, II. Ed. Barcino, Barcelona 1970, pp. 229-235.
- TOPONIMIA bàsica de les Pitiüses*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1978, 17 pp.
- MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*. Ed. Daedalus, Palma de Mallorca 1966, 4 vols. Interessant per:
- *Toponímia Romànica*, Vol I, pp. 74-83.
 - *Ètimologies*, Vol. I, p. 83.
 - *¿Es la cueva des Cuyeram o des Cuiram?*, Vol I, pp. 138-139.
 - *Sobre el gentilicio "e lusitanus"*, Vol. IV, pp. 385-386.
 - *Origen del vocablo "Venda"*, Vol. IV, pp. 398-401.

- *Etimologia de Bisalva*, Vol. IV, p. 394.
- *Sobre Espalmador, Espardell, Espartar*, Vol. IV, pp. 409-410.
- *Sobre el Rio de Santa Eulalia*, Vol. IV, p. 410.
- *Etimologia de Feixes*, Vol. IV, pp. 411-412.
- *Ibiza de Ebusus o estéril en fenicio, un disparate*, Vol. IV, pp. 418-419.
- *Termino o voz "so" significado de campo o propiedad rústica*, Vol. IV, pp. 417-428.
- *Nota final (Venda-Balançat-Formentera-Espalmador), comentario de F. de B. Moll*, Vol. IV, p. 428.

MARI, I.: "*Toponímia bàsica de les Pitiüses cap a la normalització dels noms de lloc*". In *Lluc*, núm. 685, Palma de Mallorca 1979, pp. 15-16.

MARI, J.: *La conquesta catalana de 1235*. IEE, Eivissa 1976, 324 pp.

MARI, J.: "*L'article literari en la llengua de les Pitiüses*". In *Eivissa*, núm. 3. IEE, Eivissa 1973, pp. 38-41.

JUAN, J.: "*Els tòpics de les "Laudes Urbium" aplicats a l'Eivissa antiga*". In *Eivissa*, núm. 7. IEE, Eivissa 1975, pp. 21-25.

VILLANGOMEZ, M.: "*Sobre el nom de la ciutat més antiga de les Illes (Eivissa)*". In *Lluc*, Palma de Mallorca 1969, p. 134.

VILLANGOMEZ, M.: "*Tornant a la toponímia eivissenca*". In *Lluc*, Palma de Mallorca 1970, pp. 17-18.

3.5.- Arxipèlag de Cabrera.

AGUILO, C. et alter: *Presentació del mapa toponímic de l'arxipèlag de Cabrera*. Ed. Ramon Llull, Felanitx 1981, 19 pp.

AGUILO, C.: *Mapa toponímic de l'Arxipèlag de Cabrera*. Esc. 1:5000, 48 x 61 cm. Gráficas Miramar, Palma de Mallorca 1980.

AGUILO, C.: "*El Mapa Toponímic de l'Arxipèlag de Cabrera*". In SO, II, Barcelona 1980, pp. 15-18.

AGUILO, C.: "*Plaja: un cas de fidelitat a la fonètica medieval*". In SO, V, Barcelona 1981, pp. 44-45.

PONS, M.: "*La presentació del mapa toponímic de l'arxipèlag de Cabrera*". In SO, V, Barcelona 1981, pp. 42-43.

VIDAL ALCOVER, J.: "*El mapa de Cabrera de Cosme Aguiló*". In SO, III, Barcelona 1981, pp. 15-17.

4.- VARIA

AGUILO, C.: "*Una tasca urgent: salvar la toponímia*". In *Estudis Baleàrics*, núm. 5, Juny 1982, Palma de Mallorca pp. 11-12.

[ALCOVER, A.M^a.]: "*Espigolada toponímica*". In BDLLC, III, p. 14.

[ALCOVER, A.M^a.]: "*Per què serveix la toponímia?*". In BDLLC, II, 1904-1905. Ciutat de Mallorca 1905, pp. 225-287 i 345-378.

ALCOVER, A.M^a.: "*Srs. Col.laboradors, la toponímia*". In BDLLC, II (1904-5). Ciutat de Mallorca 1905, pp. 136-137.

MIRALLES, J.: "*Presentació del VIII è. Col.loqui d'Onomàstica*". (La Real, Abril 1982). In SO, IX, Abril 1982.

ROSSELLO, A.: "*La riquesa de la llengua en els topònims*". In "Diario de Mallorca" (Suplement de Cultura 8-I-1983, p. 1. (Entrevista amb E. Moreu-Rey).

ROSSELLO, J.; VIDAL, J.A.: "*Incidència de la toponímia catalana sobre els llinatges de Mallorca*". In *Publicacions de l'Arxiu Diocesà*. Palma de Mallorca 1982, pp. 50.

4.1.- Bibliografia.

- MIRALLES, J.: *Acte de presentació del mapa toponímic de Cabrera*. Santanyí 1982, pp. 7-15.
- MIRALLES, J.: “Els estudis de toponímia a Mallorca. Estat de la qüestió”. In SO, IX. Abril 1982, pp. 11-24.
- MOREU-REY, E.: *Toponímia Catalana. Assaig de bibliografia*. Ed. Universitat de Barcelona, Barcelona 1974, 56 pp.

4.2.- Fonts i Metodologia.

- AGUILO, C.: “La toponímia ciència auxiliar de la prehistòria. In Setmanari “Felanitx” de 16 i 23 de Març de 1974.
- AMIGO, Ramon: *Normes per a reculls de topònims*. DEC, Barcelona, Maig 1980, núm. 154.
- BERARD, J. - TERRASA, G.: *Historia de las villas de Mallorca*. Manuscrit, Biblioteca municipal de Palma.
- BINIMELIS, J.: *Nueva historia de la Isla de Mallorca y de otras islas a ella adyacentes compuesta por el Dr...* (1593). Imp. José Tous, Palma de Mallorca 1927, 5 vols.
- BOFARULL, P. de: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Vol XI “Libre del Repartiment” (de Mallorca i València). Barcelona 1847 i ss.
- BUSQUETS, J.: “El códice latinoarábigo del repartimiento de Mallorca (parte latina)”. In BSAL, XXX (1941-53), pp. 708-758.
- BUSQUETS, J.: “El códice latinoarábigo del Repartimiento de Mallorca (texto árabe)”. In *Homenaje Millàs-Vallcrosa*, I. Barcelona 1954, pp. 243-300.
- DESPUIG i DAMETO, A.: *Mapa general de Mallorca*. Escala aproximada 1:70.000. Mallorca 1785.
- FERRER, M.: *Población y propiedad en la cordillera septentrional de Mallorca*. Ed. Diputació Provincial de Balears, Palma de Mallorca 1974, 2 vols., 683 pp. (Índice toponímic pp. 647-659. Índice Onomàstic pp. 660-667).
- FURIO, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*. Palma 1840. (Ed. facsímil 1966).
- GARCIA PASTOR, J.: *Les rutes amagades de Mallorca*. (82 fascicles publicats). Palma de Mallorca.
- MIRALLES, J.: *La Investigació de les fonts orals*. Mallorca 1980, 38 pp.
- MOLL, F. de B.: “El habla de Mallorca”. In *Història de Mallorca*. Coordinada per J. MASCARO PASARIUS, Palma de Mallorca 1974.
- MOLL, F. de B.: *El parlars de Mallorca. Característiques pròpies. Comparació amb el català continental, amb el menorquí i amb l'eivissenc*. Ed. Barcino, Barcelona 1980, 96 pp.
- “NORMES per a reculls de topònims”. s.e., Barcelona 1980, pp. 4.
- PEÑA, P. d'A.: *Guia manual de las Islas Baleares*. Ed. J. Tous, Palma de Mallorca 1891, 474 pp + 31 làms.
- PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M^a.: *Islas Baleares* (1888). Imp. Mossèn Alcover, Palma de Mallorca 1969, 671 pp + LXIV làms.
- QUADRADO, J.M^a.: “División de la Ciudad según el libro del Repartimiento”. In BSAL, II, 1887. (Reeditat a “Biblioteca Balear”, Palma 1956).
- RIBO, A.: “Toponímia marina i cartografia”. In *La Cartografia al servei de les autonomies*. Servei d'Estudis del Banc Occidental. ACCR, Barcelona 1979, pp. 113-120.

5.- TOPONIMIA URBANA

MOREU-REY, E.: *Toponímia urbana i Onomàstica vària*. Ed. Moll, Palma de Mallorca.

MIRALLES, J.: “*Cap a una nomenclatura popular dels nostres carrers*”. In *Lluc*, Maig-Juny 1979, núm. 685, pp. 4-8.

5.1.- Toponímia urbana de Palma.

ALOMAR, G.: *La Reforma de Palma*. Imp. Mossèn Alcover, Palma 1950, 109 pp + 11 làms.

ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *La Ciudad de Palma*. Excmo. Ayuntamiento de Palma 1981, 317 pp. (Edició original, any 1882).

BIBILONI, G.: “*Els carrers de la Ciutat de Mallorca*”. In *Lluc*, Maig-Juny 1979, núm. 685, pp. 10-14.

BOVER, J.M^a.: *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*. Imp. de D. Felipe Guasp, Palma 1864, 402 pp. (Nomenclator de calles y plazas de la ciudad de Palma, nombre antiguo, nombre moderno, pp. 168-196).

ESCALAS REAL, J.: *Aquella ciudad de Palma. Evocación gráfica de la ciudad de últimos del siglo XIX y su comparación con la actual*. Imp. M. Alcover, Palma 1979 (3^a ed.), 300 pp + ilustraciones.

ESTADA, E.: *La Ciudad de Palma*. Imp. Gelabert, Palma 1885.

“*ESTUDIOS de Historia Topográfica de la Ciudad de Palma*”. In BSAL, II, núms. 27, 33, 59, 76, 83, 97.

FRAU, A.: *Llibre dels censals menuts del Sr. Rey compost per son exactor A. Frau, 1715-1719*. Manuscrit, Biblioteca Balear (Monestir de La Real), II-61. (Interessant per la toponímia urbana de Palma).

“*MANZANARIO de Palma 1797-183...*”. In BSAL, Juliol 1902, tom IX, núm. 268, pp. 293-314.

MENDEL, R.: *Guía para viajeros en Palma de Mallorca*. Palma 1849.

MUNTANER, LL.: “*Un model de ciutat preindustrial. La ciutat de Mallorca al segle XVIII*”. In *Trabajos de Geografía*, núm. 34. Miscelánea 1977-1978, pp. 5-33.

NOMENCLATOR de las calles y plazas de Palma en el siglo XVIII. Pp. 25-44 de la *Guía de la administración municipal de Palma*. Año 1904 publicada por B. PONS Y FABREGUES, 188 pp.

NUEVO plano de Palma y nomenclator de sus calles y plazas. Imp. La Esperanza, Palma 1834.

PEÑA, P. d'A.: “*Antiguos recintos fortificados de la ciudad de Palma*”. In BSAL, 1887. Reeditat a “*Biblioteca Balear*”, Palma 1956.

QUADRADO, J.M^a.: *Observación sobre la titulación de las calles (de Palma)*. Imp. Guasp, Palma 1863, 36 pp. Republicat al 1894 amb el títol: “*Observaciones sobre la rotulación de las calles de Palma*”. In *Ensayos religiosos, políticos y literarios*, tom III, Palma de Mallorca 1894, pp. 331-362.

RAMIS TOGORES: “*Toponímia de la ciudad nueva*”. In *Boletín de la Cámara Oficial de la Propiedad urbana de Baleares*, abril de 1972 i ss.

ROSSELLO BORDOY, G.: “*La evolución urbana de Palma en la Antigüedad*”. In BCOCIN, vols. IV-VI, pp. 121-139 (Part romana); Vols. VII-IX, pp. 182-197 (Part musulmana).

ROSSELLO LLITERAS, J.: *Capbreu d'Almoína*. Publicacions de l'Arxiu Diocesà, Ciutat de Mallorca 1981, 48 pp.

SAMPOL - RIPOLL, P.: “*Callejones sin salida de Palma*” (segle XVIII). In BSAL, VII, pp. 262-263.

ZAFORTEZA y MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*. 4 vols. editats i 1 inèdit, Palma 1953-60.

Coll d'En Rabassa

"*CALLEJERO del Coll*". In *Diálogos*, Revista escolar núm. 17, pp. 24-25. Colegio Nacional Coll d'En Rabassa, Palma 1982.

5.2.- Toponímia urbana. Illes Balears.

COSTITX

"*COSTITX: nova nomenclatura de carrers*". In *Call Vermell*, núm. 7. Costitx 1980, p. 5.

ESPORLES

"*NUEVA denominación de calles*" (Esporles). In *La Filadora*, núm. 0, Juny 1980, Esporles, p. 5.

EIVISSA (VILA)

MARI, J.: *Els carrers i les places de Vila (D'Eivissa)*. Ed. Jean Serra, Eivissa 1980, p. 29.

INCA

ARMENGOL, J.: "*Els noms dels carrers d'Inca, una tasca irrenunciable*". In *Lluc*, Maig-Juny 1979, núm. 685, p. 17.

PIERAS, G.: *Noms antics de les illetes inques*. Programa de festes patronals, Inca 1980, 1 p.

MANACOR

FUSTER, G. - FUSTER, J.M^a.: *Calles de Manacor*. Ed. Ayuntamiento de Manacor, Palma 1962, 179 pp.

FERRER, A.: *Es nostros carrers (Manacor)*. Treball de curs mecanografiat. Escola de Magisteri, 1979, 28 pp.

GOMILA, B. - PROHENS, M.: *Els carrers de Manacor*. Treball de curs mecanografiat. Escola de Magisteri, Palma de Mallorca 1979.

MAO

CARDONA, FARNES i ROCA: *Maó. Noms dels carrers*. Treballs mecanografiat. Escola Normal, Palma de Mallorca 1979.

MARIA

TORRELLA, M.: *Per a una nomenclatura popular dels carrers de Maria*. Inèdit 1982. Treball de curs. Mecanografiat. FFL. Palma de Mallorca.

MONTUIRI

MIRALLES, J.: *Els carrers de Montuiri. Cap a una nomenclatura popular*. Congrés de Cultura Catalana, 1977, 53 pp.

POLLENÇA

RIUSECH, A.; ALBERTI, F.; CORTES, C.: *Els carrers de Pollença*. Treball de curs mecanografiat. FFL, Palma de Mallorca 1977-1978.

RIUSECH, A. - ALBERTI, F. - CORTES, C.: *Els carrers de Pollença. Reivindicació dels noms populars*. Treball mecanografiat. Departament de Català. FFL, Palma de Mallorca 1979, 31 pp.

RIUSECH, A. - ALBERTI, F. - CORTES, C.: "Sobre la nomenclatura dels carrers de Pollença". In *Lluc*, Maig-Juny 1979, núm. 685, pp. 18-19.

PORRERES

MELIA, J.: "Sobre els noms dels carrers de Porreres". In *Llum d'oli*, núm. 12, Porreres 1981, pp. 6-7.

SANT JOAN

"NOMS dels carrers proposats per l'O.C.B. de Sant Joan". In *Mel i Sucre*, núm. 9, Sant Joan 1981, pp. 4-7.
Als números 3, 7, 15, 16 i 17 hi ha articles sobre toponímia urbana de Sant Joan, treballada per Joan Morey.

ABREVIATURES

ACCR: Associació Catalana de Ciència Regional.

AST: *Analecta Sacra Tarraconensia*.

BCOCIN-PM: Boletín de la Camara Oficial de Comercio, Industria y Navegación- Palma de Mallorca.

BDLLC: Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana.

BSAL: Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana.

CCC: Congreso de Cultura Catalana.

DM: Diario de Mallorca.

D.E.C.: Delegació d'Ensenyament en Català (Omnium Cultural).

ER: *Estudis Romànics*.

FFL: Facultat de Filosofia i Lletres. Palma de Mallorca.

FRB: *Fontes Rerum Balearium*.

MFG: *Miscel·lània Filològica dedicada a Mss. Griera*.

MOPU: Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo.

NRFH: *Nueva Revista de Filología Hispánica*.

PSA: *Papeles de Son Armadans*.

RABM: *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*.

RFE: *Revista de Filología Española*.

RM: *Revista de Menorca*.

SO: *Societat d'Onomàstica*.

TG: *Trabajos de Geografía*.

UAB: Universitat Autònoma de Barcelona.

UH: *Ultima Hora*.

APENDIX

Degut al retard en la publicació d'aquest recull, ens hem vist obligats a adjuntar aquesta *addenda* per tal de que els oblots que havíem tingut i els nous treballs apareguts, no ens fes restar l'article massa incomplet.

La classificació és la mateixa que assenyalavem a l'esquema explicatiu.

Cas Jai, Novembre del 83

1.2.- Illes Balears.

MASCARO PASARIUS, J.: *Cartografía y Toponimia*. In "Balears", dies 8 a 13 del V-81. Palma de Mallorca 1981.

TRIAS, M.; PAYERAS, C. i GINES, J.: *Inventari espeleològic de les Balears*. In "Endins", nº 5-6, Palma de Mallorca 1979, pp 89-100.

2.2.- Estudis de toponímia romana.

MAYEROLIVE, M. i RODA DE LANZA, I.: *Consideraciones sobre el topónimo "POLLENTIA"*. In "Pollentia y la romanización de las Balears", Symposium de Arqueología, Palma de Mallorca 1983, pp. 25-34.

2.6.- Estudis de toponímia catalana.

ALCOVER, A.: *Els noms de lloch que figuren dins lo llibre II de la Crònica de Fra Marcili*. In BDLLC, XIV. Ciutat de Mallorca 1925, pp 177-203.

3.1.- Qüestions lingüístiques.

ALCOVER, A.: *Un altre esquitx de casos sobre la qüestió del So'n (So d'En)*. In BDLLC, XIII. Ciutat de Mallorca 1923-1924, pp. 57-59.

3.2.- Illa de Mallorca.

CANALS, M.; SERRA, J. i RIBA, O.: *Toponímia de la Mar Catalano-Balear*. In Bull. Soc. Hist. Nat. Balears, nº 2, Palma 1983, 27 pp. (en premsa).

LLOMPART, G.: *Nomenclatura popular de la cultura de los talaiots en Mallorca*. In "Revista de Dialectología y Tradiciones Populares", nº XVI, Madrid 1960, 291 pp.

ANDRATX

FONT, J.; PICORNELL, C. i VILLALONGA, R.D.: *La toponímia litoral d'Andratx*. 3 fulls policopiats i un mapa 1:5.000, VII Setmana de Renovació Educativa, Port d'Andratx, juliol 1983.

CALVIA

GUERRERO, V.: *La toponímia como factor de localización*. In "Los núcleos arqueológicos de Calvià", Ayuntamiento de Calvià, Palma de Mallorca 1982, pp. 3-4.

LLETRUT.: *¿Paguera o Peguera?*. In "Vora Mar", Cade Peguera. Peguera juliol 1974.

LLETRUT.: *Peguera sí, Peguera també*. In "Vora Mar", Cade Peguera. Peguera Desembre 1974.

LLETRUT.: *Peguera ve de pega*. In "Vora Mar", Cade Peguera. Peguera Agost 1975, pp. 14-16.

MONTUIRI

MIRALLES, J.: *Un llibre de Cort Reial Mallorquí del segle XIV (1357-1360). Introducció, transcripció i estudi lingüístic.* Tesi doctoral inèdita, Palma 1978.

PALMA

CORBERA, J.: *La Toponímia del Pla de Sant Jordi.* Treball del curset de doctorat, 4 fulls mecanografiats i dos mapes 1: 5.000, Palma 1983.

RULLAN, O.: *La Toponímia dels voltants del nou polígon universitari.* In "Butlletí Informatiu de la Universitat de Palma de Mallorca", nº 1, Palma 1983 (en premsa).

POLLENÇA

CIFRE, B.: *Cant de Toponímia. (Pregó de Festes Patronals).* In "El camí no deixa", Pollença 1973, pp. 117-134.

SANTA MARIA

MORRO, M.: *Guia bibliogràfica de Santa Maria del Camí.* Ajuntament de Santa Maria, Santa Maria 1983. Conté index toponímic, onomàstic i temàtic, pp. 139-149.

SELVA

ORDINAS, A. i ORDINES, A.: *Mesotoponímia del Municipi de Selva.* Treball de curs mecanografiat, Departament de Geografia de Palma, Palma 1983, 20 fulls i un mapa 1: 10.000.

SENCELLES

OLIVER, B.: *Com s'ha d'escriure el nom de la vila de Sencelles.* Palma 1974, 12 pp.

3.3.- Illa de Menorca.

MASCARO PASARIUS, J.: *La Toponímia cartogràfica de Menorca a través del temps.* In "Menorca" 16-XI-1980, pàgines centrals.

MASCARO PASARIUS, J.: *Corpus de toponímia de Menorca (Distribució geogràfica dels topònims preromans, llatins, mossàrabs i catalans).* Inèdit, Premi Jaume I 1983, Institut d'Estudis Catalans.

-----: *Maó: les raons històriques d'un nom.* In "Menorca Socialista", nº 8. Febrer 1981.

3.4.- Illes Pitiüses.

DIVERSOS AUTORS: *Informe sobre la toponímia bàsica de Formentera.* Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 13-VIII-79. Cinc fulls mecanografiats.

GORDILLO, J.L.: *Sobre la toponímia formenterera.* In "Formentera, Historia de una isla". Editorial Albatros, Valencia 1981, pp. 183-211.

MARI CARDONA, J.: *Llibre d'Entreveniments.* Col. Illes Pitiüses II, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1981, 459 pp.

MARI CARDONA, J.: *Formentera.* Col. Illes Pitiüses III, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1983, 497 pp.

TRIAS, M.: *Inventari espeleològic de les Pitiüses.* In "Espeleologia de les Pitiüses". Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1983, pp. 51-52.

5.1.- Toponímia Urbana de Palma.

BIBILONI, G.: *Els noms dels carrers de Palma. (I. Ciutat antiga).* Ajuntament de Palma, Palma 1983, 110 pp.

5.2.- Toponímia Urbana. Illes Balears.

COSTITX

-----: *Costitx: nova nomenclatura de carrers.* In "Call Vermell" nº 7, Costitx des. 80, p. 5.

INCA

SIQUIER, LI.: *Memoria sobre la calle de la muestra*. Imprenta F. Soler Prats, Ciutat 1915.

LLUCMAJOR

PALOU, M. i APELLA.: *Els noms dels carrers de Lluçmajor*. In "Lluçmajor de Pinte en ample" nº 25, Lluçmajor setembre 1983, p. 18.

MAO

ALEMANY, LI.: *Toponímia de Maó: Es carrer de ses Monges*. Palma 1976, p. 8.

MARRATXI

MASSOT, B. i VILLALONGA, R.D.: *L'evolució dels noms dels carrers de la vila de Marratxí*. Inèdit, Marratxí 1983.

ESTUDI DE LES FORMACIONS EDAFIQUES DE LA CONCA DEL TORRENT D'ALMEDRA (MALLORCA)

Pere Ripoll i Solivelles

I.- INTRODUCCIO

1.1. Justificació i objectius del tema

El present treball s'ha degut, sens dubte, a unes motivacions de tipus personal que vénen donades pel nostre interès particular per la Geografia Física i en especial per la Geografia dels sòls.

Per aquests motius em vaig proposar realitzar aquest tipus de treball —sobre edafologia— i dur-lo a terme en un medi conegut pel fet de residir-hi habitualment i que dins el marc geogràfic general de l'Illa de Mallorca presenta uns condicionaments ben especials.

La zona escollida —en el cor de la Serra de Tramuntana— presenta uns atractius que cridaren fortament la meua atenció. Per les seves característiques climàtiques i morfològiques es presenta com una zona fortament diferenciada de la resta de les Illes Balears.

Donat aquest interès pel citat medi físic, em vaig plantejar un objectiu d'estudi que integràs la majoria d'elements que configuren un determinat medi ambient. Per això, i, sabudes les condicions globalitzadores que fan falta per a la interpretació edàfica d'un determinat indret —condicions del biòtop i de la biocenosi— no vaig dubtar a proposar-me l'estudi d'algunes formacions edàfiques de la Serra de Tramuntana de Mallorca. Així, idò, en vaig escollir una zona que, des del meu punt de vista, presenta les característiques més definides de la Muntanya mallorquina. Els cims més elevats i les seves xarxes de drenatge foren les que cridaren en un principi la meua atenció, fins a arribar a determinar la Conca hidrogràfica del Torrent d'Almedrà com la zona on he desenvolupat la meua investigació.

Els objectius que ens marcàrem un pic deter-

* Aquest article és un apartat de la meua Memòria de Llicenciatura dirigida pel Dr. D. David Serrat i Congost de la Universitat de Barcelona i que va ésser llegida el dimarts 13 d'Octubre de 1981.

minada l'àrea concreta, van ser determinar els diversos tipus de formacions edàfiques d'aquesta conca i analitzar tots i cada un dels factors que intervien en els processos edafogenètics: la climatologia, determinant tots els processos geomorfològics i que configuren el relleu mitjançant els processos d'alteració; la biogeografia i molt especialment la fitogeografia que és determinant a l'hora de comprendre gran part dels processos edafològics.

D'aquesta manera van quedar delimitats uns objectius i una zona d'estudi: el coneixement de les formacions edàfiques de la conca del Torrent d'Almedrà dins la zona central de la Serra de Tramuntana de l'Illa de Mallorca.

1.2. Situació de l'àrea d'estudi

La conca hidrogràfica del torrent d'Almedrà està situada a la part central de la Serra de Tramuntana. Aquesta serra té una extensió de 1.050 km², és a dir, representa el 29,02 % de la superfície total de l'Illa de Mallorca. S'esten de SW - NE al llarg de 98 km i amb una amplada de 15 km. La seva situació i les característiques orogràfiques que la constitueixen fan que sigui un dels elements diferenciadors a l'hora d'establir les característiques fisiogràfiques de l'illa. És realment una comarca natural separada de les altres (Raiguer, Pla, Serra de Llevant). És un relleu fortament influenciat per l'estructura, s'hi poden distingir clarament tres paquets, a voltes denominats, escates tectòniques, arrossegades i encavalcades unes damunt les altres per les empentes provinents del SE. La primera unitat queda localitzada a la part meridional (de la Dragonera a Deià). La del mig, que és la més gran, forma les grans cimeres, i va de part a part de la Serra Nord. La tercera està formada per una sèrie de turons que enllacen amb el Raiguer. L'escata central està separada de les altres per valls longitudinals d'origen estructural que, no gensmenys, són aprofitades per les xarxes de drenatge.

Les parts de les vessants d'orientació nord són molt abruptes amb pendents molt fortes, en canvi les orientades cap al migjorn baixen suaument fins a les valls. Així s'explica la presència dels espadats des de la Dragonera fins a les costes de Formentor.

Les calisses juràsiques i miocèniques fan de la Serra un domini totalment càrstic. Hi trobarem totes les formes d'aquest tipus de modelat, des

del gran poljé de Son Torrella a totes les formes del lapiaz.

Hi podem distingir tres sectors des de la part meridional a la septentrional, segons les altures que presenten. Un sector SW que arriba fins a la Serra del Teix (1.100 m). Un sector central on trobem les altures més elevades, Puig Major (1.445 m), L'Ofre (1.090 m), Puig de Massanella (1.348 m), Tossals Verds (1.053 m). El tercer sector que comença al Puig de Tomir (1.100 m) fins al Cap de Formentor. En aquest sector trobem altures entre 300 i 800 m.

Aquestes peculiaritats provocades pel relleu provoquen a la vegada una alteració de les característiques climàtiques i biogeogràfiques a la resta de l'illa. La Serra actua com a pantalla pels fenòmens meteorològics que l'intenten travessar. Són alterades les precipitacions, que són més elevades que a la resta de l'illa, superant quasi totes les estacions els 700 mm i algunes d'elles els 1.000 mm. A pesar d'això les característiques climàtiques són estrictament mediterrànies. Les precipitacions nivals hi són presents cada any, amb una importància històrica constatada pels pous de neu, presents a molts indrets.

La massa forestal de la Serra és important perquè suposa un 50 % del total de l'illa. La meitat dels boscos són de pinar i d'alzinar. Les garrigues hi són poc abundants, encara que presents, i destaquen les carritxeres. A les parts més baixes tenim l'*Oleo-Ceratonion*, que ocupa així mateix les zones degradades de *Quercion ilicis*, mentre que a les parts més elevades és substituït pel *Teucrietum subspinosi*. A les parts més elevades, als espadats, trobem el *Hippocrepidetum balearicae*, i restes de la vegetació altra hora esponerosa de teixos i boixos.

L'àrea de la Serra on trobem una diversitat major és a la seva zona central i més concretament la que es pot delimitar per les altures del Puig Major, el Puig de l'Ofre i els Tossals Verds.

La situació de l'àrea del nostre estudi —la conca del Torrent d'Almedrà— forma part, precisament d'aquesta zona central. La conca del Torrent d'Almedrà té una extensió de 23,70 km² i està formada per tota l'extensió drenada pel Torrent d'Almedrà i els seus torrents afluents (Torrent de Cúber, Torrent de Son Torrella, Torrent dels Tossals Verds, Torrent de Sa Bassola, Torrent des Pinatons) fins que aquest Torrent d'Almedrà canvia de denomi-

nació i es converteix en el Torrent de S'Estorell que es tributari del Torrent de Muro, que desaiqua a S'Albufera de Sa Pobla-Alcúdia-Muro. Veim, doncs, que estam situats al començament d'una xarxa hidrogràfica superficial de la gran conca d'Alcúdia.

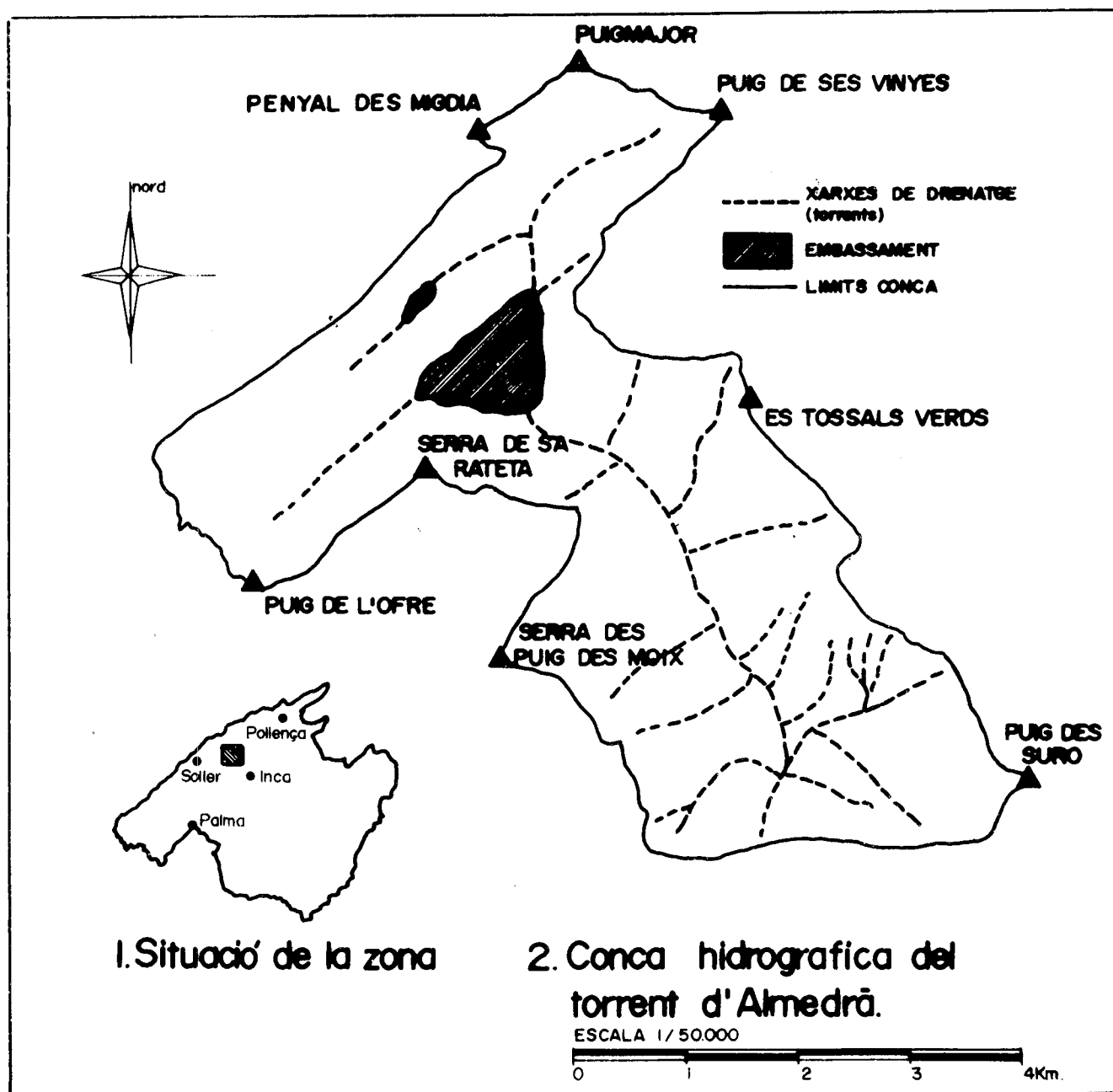
La conca del Torrent d'Almedrà té com a línies divisòries al Nord, el Puig Major (1.445 m) —el més alt de les Illes Balears, al NW la Serra de Son Torrella (1.071 m) al W el Puig de l'Ofre (1.090 m) que conformen amb les seves carenes el capçal de la conca.

Seguidament trobam el Pla de Cúber, una

d'aquestes valls longitudinals característiques de la Serra de Tramuntana, actualment el Pla està ocupat per un dels dos embassaments de la Serra que forneixen d'aigua la Ciutat de Palma (la capacitat d'aquest embassament és de 2,5 Hm³).

En descendir des del Pla de Cúber recull les aigües dels vessants NW i S dels Tossals Verds (1.103 m), Serra de Sa Bassola (785 m) i del vessant E de la Serra des Moix (794 m). Aquí el torrent baixa fortament encaixat fins que arriba al Clot d'Almedrà (320 m), la part més baixa de la nostra zona d'estudi.

Creim, que la zona gaudeix de totes les pecu-

liaritats més típiques de la Muntanya mallorquina, amb tota una sèrie de precisions medi ambientals que tractarem de presentar —són la nostra tasca d'investigació— en els capítols següents.

1.3. Antecedents i coneixements edafològics generals

Establirem, breument els aspectes que —en la nostra opinió— permetran una evolució dels coneixements edafològics. A la primera meitat del segle XVIII apareixen ja treballs edafològics deguts, si més no, a les deficiències i incapacitats de l'Agrologia a l'hora de generalitzar conceptes. L'Agrologia havia tingut el seu origen al mateix temps que el de la necessitat d'augmentar les produccions agrícoles i conseqüentment l'augment de les terres de conreu. Així l'edafologia va tenir en un primer moment un sentit d'aplicació per a obtenir uns òptims de producció. El sòl, per a l'Agrologia, era sols el suport dels conreus i era considerat com la capa superior que era susceptible de ser manipulada per les eines de treball, deslligant quasi per complet la interdependència del primer amb el substrat lític (mineral). Les característiques estudiades, eren sols les que tenien una relació immediata amb l'impacte que podien tenir sobre els conreus: característiques químiques i físiques i el comportament enfront de l'aigua, permeabilitat i impermeabilitat. Les classificacions emprades estaven en relació directa a aquesta òptica i preocupacions.

Els treballs agronòmics de **Liebeg** (1840) i **Bousingalt** (1845) a França i de **Laws** (1843) a Anglaterra es basen eminentment en estudis de fertilitat. Es produeix més tard un impuls degut a les aportacions de **Risler** (1870) a França i de **Starring** (1872) a Holanda, els lligams entre el sòl i la geologia van començar a ser una mica més ben precisats.

Es interessant incidir en l'obra de **Risler** (1878) ja que fa una descripció dels caràcters agrícoles dels sòls en classes relacionant-los amb les formacions geològiques.

Els treballs dels geòlegs tingueren com finalitat l'elaboració de mapes agro-geològics que comportaren les descripcions regionals dels sòls. Encara que seriós, aquest tipus de treball es basa més en l'estratigrafia que en la naturalesa litològica de la roca mare.

Lagatu (1890) deixeble de **Risler** continua des de la perspectiva agro-geològica, basant-se ja més en la natura mineralògica de les roques subjacents, la seva consistència i porositat, etc. Dóna ja una

premonició del concepte de "material original". Resol també un dels principals problemes que havien quedat irresolts fins a ell i que residia en la noció d'estratigrafia i l'edat de la "matèria original". Proporciona, en aquest sentit, una precisió de la noció d'alteració de la roca mare, que és la que aporta el material original a tota la formació superficial o sòl.

Malgrat aquests progressos, la ciència del sòl queda estabilitzada i lligada durant molts d'anys a la noció de "terra de conreu", és a dir, de productivitat agrícola. Les primeres classificacions i els seus criteris no passaren mai del quadre químic, físic o de l'aplicació agrícola. Les propietats i característiques que aportaren la química, la física i la geologia, no pogueren proveir les bases d'una classificació general.

Es amb la figura de **Dokoutchaev** (1877), geòleg rus, que es proporciona una visió totalment nova, si bé les finalitats que es cercaven eren totalment idèntiques: millorar les terres de conreu. Introdueix un nou sistema basat en la constant influència dels factors de formació del sòl.

Les tres idees fonamentals vénen constituïdes per:

a) El sòl és un medi especial que resulta d'una formació contínua o "edafogènesis".

b) La influència del clima és predominant dins l'edafogènesi.

c) Sols l'estudi de l'edafogènesi permet diferenciar les característiques essencials dels diferents tipus de sòl.

Fou la primera classificació genètica proposada en relació a criteris climàtics fent tres grans divisions: normal, transicional i anormal. Aquesta, fou modificada posteriorment per la nova terminologia i classificació de **Sibertsiev** (1914): zonal, intrazonal i azonal.

Aquesta orientació amb modificacions a causa de la relativa importància que té cada un dels factors particulars del sòl, va ser la base de quasi totes les classificacions i sistemes de classificació posteriors, nacionals i internacionals.

Aquest tipus de concepció genètica per a establir uns paràmetres que permetessin arribar a una classificació dels sòls, fou seguida per autors com **Marbut** (1927) insistint en la importància de les característiques del sòl per si mateixes i la seva dependència dels factors climàtics. Amb aquest

mateix criteri segueixen les classificacions de **Balwin, Kellog i Thorp** (1938), seguint criteris climàtics per a l'elaboració de la classificació de les grans unitats (o unitats superiors) i definint els grups a partir de les propietats del sòl.

Altres autors en les seves classificacions fonamenten en raó de les propietats químiques classificacions basades sobre la saturació del complex absorbent, **Gedroiz** (1929) o sobre la naturalesa de la lixiviació, **Pallmanu** (1947).

Les classificacions més recents accentuen els caràcters morfològics dels sòls, entenent que aquests darrers reflecteixen i integren els processos evolutius, **Kubiena** (1953) i **Muckenhausen** (1957).

En els nostres dies les classificacions que millor reflecteixen les característiques abans esmentades, és a dir, fonamentades sobre les característiques dels sòls i que permeten establir uns criteris precisos dels processos evolutius que conformen tot el procés edafogenètic (les que nosaltres coneixem amb més detall i que estan esteses d'una manera més general) són de dos orígens: la nord-americana i la francesa. Existeix també la classificació de la F.A.O.

Intentarem, ara, breument la descripció i comentari de les característiques generals de les dues classificacions abans esmentades:

--La 7ª Aproximació del Servei d'Estudi dels Sòls del Departament d'Agricultura dels Estats Units de Nord-Amèrica fou presentada l'any 1960 per **Smith**. Les unitats del sistema de classificació americà són definides per les propietats del sòl, podent ésser observades, detectades o mesurades. Els criteris per poder definir les noves unitats en funció de les propietats del sòl es basaren en les següents consideracions de **Smith** (1960): *"Els sòls constitueixen l'objectiu a classificar i no els factors de formació del sòl. La finalitat de tota la classificació és el sòl per ell mateix i sols les propietats que s'hi troben actualment han de ser utilitzades"*. Aquesta concepció condueix a la definició d'horitzons de diagnòstic, que permet caracteritzar el perfil i classificar-lo.

--La classificació francesa segueix els criteris presentats per **Aubert** (1962) al Simposium Internacional de Gante: *"La Classificació ha d'obeir al criteri d'homologació i de subordinació dels caràcters"* (**Aubert**, 1962). És a dir que s'ha de permetre classificar i cartografiar tots els sòls existents a qualsevol nivell d'estudi, per dur a terme una de-

finició i la significació dels sòls per ells mateixos i no de les definicions dels seus modes de formació. Així com la classificació americana dóna una importància total als horitzons de diagnòstic, la francesa segueix bàsicament els següents punts:

a) Que existeixi un cert grau de descomposició i de desenvolupament del perfil o evolució del sòl.

b) Dóna una importància al mode d'alteració dels minerals (sesquioxids, certs tipus d'argiles).

c) Una composició i una repartició de la matèria orgànica susceptible d'influir l'evolució del sòl i la diferenciació del perfil.

Les dues classificacions presenten unes característiques semblants pel fet que consideren els caràcters morfològics dels sòls com a fonamentals. Les divergències bàsiques que trobam entre les dues classificacions són:

a) L'ús molt marcat dels horitzons de diagnòstic caracteritza la classificació americana i per conseqüent es basa sempre en criteris permanents.

b) La importància que dóna al paper de la matèria orgànica i dels processos evolutius a la classificació francesa.

c) Un altre aspecte que les diferencia ve donat perquè la classificació de **Duchaufour i Aubert** (1956) està basada en la gènesi i propietats dels sòls no transformats per l'actuació de l'home o fortament emmascarats pels processos erosius i no comporta pel seu criteri una importància de l'estudi dels horitzons B, C. Com assenyala **Aubert** (1962) *"quan un perfil ha estat erosionat el sòl ha estat transformat a una categoria en què podria ser inclòs si no hagués existit aquesta erosió"*.

Al nostre país l'impulsor de l'estudi dels sòls es pot considerar **Kubiena** (1952) que amb la seva obra *Claves sistemáticas de suelos* fou el primer a realitzar estudis edafològics. El segueixen altres autors però des d'una perspectiva bàsicament tècnica o aplicada (**Albareda** 1940, 1976).

1.4. Antecedents i coneixements edafològics a Mallorca

La bibliografia referida als estudis de sòls a Mallorca es prou escassa. El primer estudi de sòls és el realitzat per **Klinge i Mella** (1957). Si bé es tracta d'una obra dedicada a l'estudi de sòls el tractament que donen els autors és bàsicament descrip-

tiu i no tenen en compte les característiques climatològiques, en alguns moments pareix com si el plantejament és realitzat des d'una perspectiva més àmplia, però no ho assoleixen en cap moment. En la seva introducció aclareixen "*que la finalitat era prendre mostres de perfils més representatius de les Illes Balears i estudiar l'extensió dels diferents tipus de sòls*" (p. 55). El que presenten al seu estudi és una enumeració i descripció dels perfils i la localització de l'indret on s'ha realitzat. Finalment cartografien a una escala massa petita els diferents tipus de sòls de totes les Balears.

Altres com **Butzer** (1962) estudien els sediments holocènics del sud i sud-est de l'illa de Mallorca. El seu estudi és realitzat des de la perspectiva de datació dels "Paleosols". **Butzer** i **Cuerda** (1961, 1962) estudien els sediments més propers a la Conca de Palma, localitzats majoritàriament als sediments continentals (eolianites, fangs col·luvials i col·luvials silts).

Fa pocs anys **Pomar** (1976) estudia els processos edàfics dels paleosols i *caliche* (fase de "*calichificación*") des d'una perspectiva dels processos telodiagenètics de les roques carbonatades.

Altres autors com **Darder** (1926), **Mensching** (1955) fan referència dels depòsits de "terra rossa" al Pla de Mallorca.

Tots ells coincideixen que el sòl climàtic de la Serra Nord de Mallorca i altres llocs humits de les illes és la "Terra fusca" davall la cobertura del *Quercion illicis* i la classifiquen com "Rendzina" especialment **Klinge** i **Mella** (1957) i **Butzer** (1964).

Exceptuant els treballs dels autors citats en aquest subapartat, els altres autors no s'interessen per l'estudi del sòl per si mateix, sinó que ho fan des de perspectives paleoclimàtiques i/o paleogeogràfiques en sentit ample, quedant un gran buit en allò que es refereix a l'estudi dels sòls des de perspectives morfodinàmiques.

El nostre interès en realitzar aquest treball és el d'intentar fer una síntesi de l'actuació i de les variables i factors que intervenen en l'edafogènesi actual dels sòls de la Part central de la Serra de Tramuntana.

2.- METODOLOGIA

2.1. Mètode de treball

El primer pas seguit per realitzar la tasca de recerca i obtenció de mostres ha consistit en l'obten-

ció d'uns criteris de mostreig que poguessin englobar les característiques geomorfològiques de la zona estudiada.

El treball anterior a les sortides de camp va consistir en la delimitació de zones mitjançant la fotografia aèrea a escala 1:14500, realitzades durant l'estiu de 1980. D'aquesta manera es van poder establir sobre una cartografia a escala 1:5000 les dades de vegetació la seva distribució i la seva relació amb les característiques morfogenètiques més importants (carst, vall, vessant, moles, etc.). La fotografia aèrea ens permet jutjar l'homogeneïtat de les formacions edàfiques i la relació amb els fenòmens orogràfics més importants així com les diferències amb altres sòls i les zones de mostreig observades dins una extensió o superfície representativa de la unitat geomorfològica.

Al camp delimitarem amb més precisió aquestes característiques geomorfològiques i botàniques (capítols III i IV). Realitzarem al mateix temps la descripció dels perfils procurant que la seva continuïtat és produït de manera clara.

A les zones de carstificació, penyasegats, torreneres, etc., hi delimitarem zones de 100 m de longitud per 100 metres d'amplaria, distribuint-les a l'atzar.

En els estudis de laboratori ferem les corresponents anàlisis de tipus físic i química.

2.2. Anàlisi física i mecànica

Per conèixer el comportament del sòl, és necessari determinar les característiques de textura i estructura que presenta. Per determinar aquests factors procedirem de la següent manera:

Anàlisi granulomètrica textural, seguint les normes establertes per l'Associació Internacional de la Ciència del Sòl. Els criteris establerts es basen en la mida dels grans i proporció dels diferents grandàries. Els resultats els ressenyam a les taules de resultats.

El tipus estructural està íntimament relacionat amb la textura. Defineix com es presenten els grans, el sistema d'agregació.

2.3. Anàlisi química

Determinarem el pH, mitjançant un pHímetre. Determinació dels components minerals, per tal d'obtenir uns indicadors per a saber la situació actual dels processos edàfics. Estudi dels complexos orgà-

legenda.

SÒLS PERFILS POC DIFERENCIATS.

SÒLS POC EVOLUCIONATS.

PERFIL A/C SÒLS COL·LUVIALS

SÒLS POC EVOLUCIONATS D'APORT.

PERFIL A/C SÒLS ALLUVIALS

SÒLS CALCI-MAGNÈSICS HUMIFERS

RENDZINES INICIALS A₀C.

RENDZINES A₁(B)C.

RENDZINES HUMIFICADES A₁(B)C.
SÒLS HUMIFICATS AMB MULL
(TERRA FOSCA)

RENDZINES ROTGES PER PROCES
DE RUBEFACCIÓ.

TERRA "ROSSA". RELICTE.

SÒLS POC EVOLUCIONATS D'EROSIÓ

SÒLS COL·LUVIALS PROCESOS
DE CRIOTURBACIÓ.

EMBASSAMENT

LIMITS CONCA.

VIES DE COMUNICACIÓ.

ORIENTACIÓ.

MAPA DE SÒLS.

NºII

ESCALA 1/25.000 0 Km 0.5 Km 1 Km

nico-minerals, que són el resultat de l'activitat biològica. L'estudi de la formació d'agregats solubles i insolubles.

Una vegada realitzats aquests dos tipus d'anàlisis i juntament amb les dades morfològiques obtingudes en el camp, poguérem establir la classificació dels sòls.

El darrer pas seguit ha estat la cartografia de sòls per tal d'establir les seves relacions d'espai amb el medi físic.

Aquest treball ens ha permès comprendre i veure l'estat actual de l'edagogenesi dels sòls de la zona.

La preparació de l'extracte de mostra amb aigua destilada per obtenir els components de saturació dels elements solubles: El primer pas seguit és tractar cada mostra de sòl mesclant-la amb aigua destilada i resines. Un pic realitzada aquesta operació es procedeix a l'extracció del complex soluble. Obtingut l'extracte de sals solubles realitzarem l'anàlisi de cada mostra pel mètode de miliequivalents per litre expressats en percentatge.

El mètode utilitzat és el *Hutch analysis*, seguint el criteri:

$$S = \frac{\text{Volum H}_2\text{O}}{P_s} \cdot 100$$

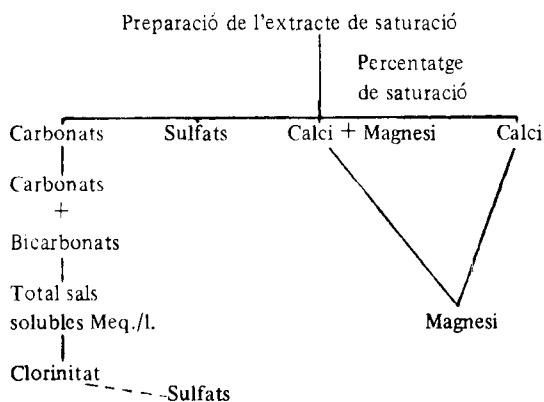
S = Percentatge de saturació

Vol. H₂O = Representa el volum d'aigua emprat a la solució en c.c.

P_s = La quantitat de grams de sòl que es mesclen amb l'aigua.

L'anàlisi dels elements del complex soluble segueix el següent procediment:

EXTRACTE DE SATURACIÓ DE SALS SOLUBLES

La determinació del pH del sòl:

El sistema utilitzat comporta les següents passes:

- 1.- Agafar 10 grams de sòl tamitzat a 2 mm i secat a l'aire.
- 2.- Es col·loca dins un vas de precipitats de 100 ml.
- 3.- S'hi afegeixen els necessaris ml. d'aigua destilada una vegada obtinguda la solució.
- 4.- Realització de la mesura del pH mitjançant un pHmetre digital utilitzant una solució tampó pH = 7,5.

La mesura del pH s'hagués pogut realitzar al camp amb pHmetre portàtil. Desestimarem aquest sistema per resultar-nos menys pràctic i per una millor efectivitat en l'exactitud a l'hora d'obtenir els resultats.

2.4. Característiques de les formacions edàfiques

Hi trobam una sèrie de formacions que responen a les següents característiques:

2.4.1. Grup de sòls de perfil poc diferenciat

Constituïts pels sòls col·luvials i al·luvials. Els sòls col·luvials estan gairebé representats a molts indrets de la Conca i aquí presenten unes característiques morfològiques particulars; presenten uns perfils de certa potència, si bé en un terme mig, que varia de 50 a 70 cm. Presenten també uns horitzons superiors (A₁) bastant gruixats dels 15 als 30 cm generalment amb un humus de tipus Mull, encara que aquesta característica morfològica varia en moltes d'ocasions. La proporció de matèria mineral i matèria orgànica és equilibrada. La textura és argilo-llimosa, si bé en ocasions varia a argilo-arenosa, depenent aquesta característica de la seva relació i situació en el vessant. Les característiques del micro-relleu (concavitat o convexitat) són les causants que això es produeixi. El rentat de la part superficial és fort degut a l'escorrentia superficial que és l'acció de rentat que és dona més freqüentment. La transició a l'horitzó d'acumulació es produeix gradualment i es nota pel canvi de color que passa a ser de gris fosc (5 y 4/1 segons el codi **Munsell**) a un gris esblanqueït a causa de la mineralització quasi completa de la matèria orgànica. La textura passa a ser de tipus argilós i es troba floculada, si és argilo-llimosa ho fa en forma d'agregats. En alguns casos es dona un vertader horitzó d'acumulació (B), si bé es trac-

ta d'un horitzó molt barrejat amb còdols i graves grolleres. El substrat o Roca mare (C) el constitueixen les margues argiloses Liàsiques inferiors o Keuper amb traces d'alteració.

—Els sòls al·luvials: Constitueixen a la nostra conca els sòls resultat de l'aportació, causa de la denudació dels vessants, a més dels llits principals dels torrents. Les característiques morfològiques que presenten són: sempre un horitzó A de molts pocs centímetres motivat pel fort rentat superficial, la matèria orgànica és quasi bé inexistent. El pas a l'horitzó d'acumulació és sempre de tipus A/C molt barrejat amb còdols grolleres i, ocasionalment, existeixen indicis d'una dèbil flocculació de les argiles que quan es presenten tenen una estructura laminar i un cert procés de gleificació temporal. El color varia de groc pàlid a terrós pàlid (de 10 Y R 814 cap a 10 Y R 816).

2.4.2. Els sòls calcimagnèsics

El substrat litològic de les roques calcàries amb magnesi —dolomies— és l'assentament d'aquesta classe de sòls. Els subgrups més representats a la nostra zona és el dels sòls calcimorfes humífers.

—Les Rendzines inicials: Es presenten aquí molt humíferes, horitzó A₀₀ de 0 - 2 cm, constituït per un humus brut on la matèria orgànica es troba molt descomposada, es poden diferenciar perfectament les formes de la matèria orgànica vegetal. Per aquest motiu solen tenir una reacció àcida. El color varia de fosc (7,5 Y R 5/4) a terrós fosc (7,5 Y R 5/7) a l'horitzó d'acumulació. L'horitzó A₀, amb bastant matèria orgànica es comença a mineralitzar. Presenten, ambdós, horitzons una estructura particular. La diferenciació dels horitzons humífers, per aquestes causes, no presenta cap casta de dificultat. L'horitzó d'acumulació està conformat per l'horitzó A/C. Es l'horitzó al·luvial de 8 a 25 cm i de textura argilosa. Es produeix la incorporació en profunditat de la matèria orgànica a les argiles, formant els complexos argilo-húmics.

—Les Rendzines: Són els sòls que es troben a les àrees carstificades. Presenten un perfil de tipus A₁ (B) C en els llocs on l'horitzó A₁ és humífer de tipus Mull. La matèria orgànica es troba

en vies de mineralització activa mitjana, la textura és grumosa. L'horitzó A₂ és humífer i de textura argilo-arenosa i ja es troba molt descolorit de 9 a 20 cm. L'estructura és grumosa i la matèria orgànica que s'hi troba està molt mineralitzada. L'horitzó (B) té presència de graves i còdols mitjancers demostrant així la poligènesi d'aquest tipus de sòl. Color meravellós (2,5 Y 7/4) pàlid. L'estructura varia entre granular i formant agregats. La carbonatació de la part superior és deguda al rentat i al contacte amb la roca mare es produeix una carbonatació deguda a la seva alteració.

—Les rendzines humificades de perfil A₀ (B)C. Aquest subgrup de sòls humificats amb mull (“Terra fosca”) són els característics dels alzinars climàtics. L'horitzó A₀ humífer de tipus mulliform-moder, de 0 - 5 cm de gruixa. La contínua aportació de matèria orgànica —excepte als mesos més secs (Juliol i Agost)— és la causa que la matèria orgànica es trobi mineralitzada. L'estructura és grumosa i de color fosc. En passar a l'horitzó d'acumulació es produeix una dèbil mineralització. L'horitzó A₀ és on es produeix l'acumulació i mescla de la matèria orgànica i els llims. La textura és argilo-llimosa de color gris terrós (2,5 Y 6/2) a color terrós fosc (7,5 YR 5/4). L'estructura és en forma de grums. Es va mineralitzant en profunditat, produint normalment un horitzó d'acumulació tipus (B) o de transició constituint el punt de la mineralització i mescla dels elements il·luvials. La profunditat fins a la roca mare calcària és variable entre els 45 - 70 cm.

—Rendzines roges: Es troben molt poc dins la nostra zona i els tres únics perfils es localitzen dins la mateixa sèrie. L'estat actual del perfil només permet diferenciar l'horitzó A de textura argilo-llimosa, fortament mineralitzat. Hi ha una gran pobresa de matèria orgànica. L'estructura forma agregats i mineralitzada. El color és roig (5 YR 6,5/3). Es tracta de sòls possiblement relictos dels anomenats “Terra rossa”; per les condicions climàtiques actuals no es donen els processos genètics d'aquests sòls. El procés de rubefacció no es pot produir sinó és en climes més càlids.

2.4.3. Classificació de sòls

Podem establir la classificació dels sòls de la nostra zona d'estudi, conca del Torrent d'Almedrà, en base als resultats analítics i morfològics.

Els sòls pertanyen a les classes o subclasses següents:

- 1 - Sòls de perfils poc diferenciats
 - 1.1. Sòls poc evolucionats. Perfil A₁C
Sòls col.luvials
 - 1.2. Sòls poc evolucionats d'aport
Sòls al.luvials
- 2.- Sòls calcimagèssics
 - 2.1. Sòls calcimorfes humífers
 - 2.1.1. Rendzines inicials. A₀₀ C
 - 2.1.2. Rendzines A₁ (B) C
 - 2.1.3. Rendsines humificades A₀ (B) C.
(Policíclicues): Sòls humificats amb mull (Terra fosca).
 - 2.1.4. Rendzines rotxes per procés de rubefacció. Sòls poligenètics. (Terra rotja, "terra rossa" relicte).

Les dues classes o unitats taxonòmiques superiors inclouen les subclasses i grups de sòls més característics.

Per a la diferenciació s'ha tengut en compte la textura (argilo-llimosa o argilo-arenosa), el tipus de substrat o roca mare, el grau de rentat, la intensitat del color, segons el codi **Munsell** dels horitzons de diagnòstic (sòl grisenc fosc 5Y4/1 i groc pàl.lids 10YR 8/4, sòls fosc terrós 7,5YR 4/5,4, sòls rentats vermell groc pàl.lid 2,54 Y 7/4, sòls terrós clar 2,5 Y 6/2, sòls rotxos 5 YR 6,5/3).

Per a la transcripció dels colors hem cregut convenient traduir-los al català. Així doncs s'explica que a les rendsines humificades se'ls doni el nom de color terrós, que al codi **Munsell** apareix com bru, Terra rotja, com a "terra rossa", etc.

Feim la descripció dels perfils característics dels sòls. El sistema que hem utilitzat per a fer les descripcions ha estat escollir entre totes les mostres preses al camp i estudiades al laboratori, les que presentaven unes característiques més clares des del punt de vista de la textura, horitzons de diagnòstic i de substrat.

Les trames utilitzades per a la descripció dels distints perfils, és la que utilitza més comunament i establerta per **Duchaufour**.

2.4.4. Distribució espacial de les formacions edàfiques

Les fortes pendents dels vessants constitueixen el factor a tenir més en consideració per a poder

establir la distribució espacial de les formacions edàfiques de la Conca del Torrent d'Almedrà. Per això hem elaborat un mapa de pendents que inclou dins aquest apartat del treball. El valor de les pendents de la zona estudiada vé determinat pels intervals:

Interval pendents	°/o de superfície respecte al total de la Conca
0 °/o – 20 °/o	6,11
20 °/o – 40 °/o	32,50
40 °/o – 60 °/o	30,20
60 °/o – 80 °/o	17,79
80 °/o – 100 °/o	14,40
	100,00

Aquests valors són ben demostratius i remarquen aquest condicionament físic per al desenvolupament dels sòls, i més tenint en compte que la gran majoria dels processos del modelat dels vessants són processos de denudació. Així comparant i superposant el mapa de sòls i el mapa de pendents, podem tenir una visió molt més clarificadora d'aquests fets.

Així doncs, els sòls col.luvials es troben situats als vessants NW de la Serra de Sa Rateta i Morro de Cúber. Al vessant SE del Puig Major i Coma de Son Torrella.

Els sòls al.luvials es localitzen als llocs de dèbil pendent i que al nostre indret són situats al Pla de Cúber, Torrent de Cúber, Torrent de Son Torrella, al Clot d'Almedrà (mesclats amb els al.luvials).

Les Rendzines inicials, les trobam situades a les carenes i vessants de més forta pendent, el Puig Major, Puig de Ses Vinyes, Serra de Sa Rateta, Morro de Cúber i Tossals Verds, aprofitant les diàclasas.

Les Rendzines roges (pels processos de rubefacció) es troben localitzades únicament al peu de la Serra de Son Torrella. En canvi les rendzines més fosques del tipus a vegades denominat "terra fusca" tenen una localització molt més diversificada; aquí el principal factor localitzatiu és la vegetació: l'alzinar. Així quan trobam boscos d'alzinar conformes hi trobam també aquest tipus de sòl.

Les Rendzines amb perfil A₁ (B) C, les trobam situades a la Serra de Son Torrella i al Coll que marca la línia divisòria del polje o Coma de Son Torrella. També als vessants SE dels Tossals Verds i situades en pendents que varien del 20 °/o al 60 °/o.

3.- RESULTATS (dels perfils representatius)

3.1. Perfil nº 1

Localització: **Morro de Cúber**

Topografia: Vessant convexa

Pendent: 20 - 40 ‰

Orientació: N.W.

Altura: 800 m

Substrat: Margues amb intercalacions d'argila de color terrós

Drenatge: Escorrentia superficial molt forta

Vegetació: *Hypericion balearicae*

Data: Juny de 1981

Tipus de sòl: Col.luvial

Classe de sòl: Sòl poc evolucionat

Descripció dels horitzons:

A1: Horitzó de 0-25 cm de profunditat. Humífer de tipus mull. Color fosc. Format per complex argilo-húmic. La textura és argilosa-llimosa. Presenta estructura estable en forma de grums. Forta activitat biològica. Les arrels penetren fins als 40-50 cm. Artròpodes i llumbrius sobretot a les èpoques de més humitat per pluges. Ben airejat. A mesura que s'avança en profunditat es veu que hi ha emigracions dels elements solubles.

A/B: Horitzó de 25-45 cm de profunditat. D'acumulació. Argilós. Color gris fosc (5Y 4/1). Estructura polièdrica, formant agregats i mesclat amb còdols irregulars, prenen una disposició molt barrejada.

C: Els còdols estan molt mesclats i de forma grollera amb la formació argilosa disposada de forma laminar que forma part ja de la roca mare margosa-argilosa.

anàlisi física i mecànica:

L'elevat percentatge d'argiles segurament es pot veure incrementat degut a la forta agregació que presenten els llims fins, a manca d'altres tipus d'anàlisi, com el comportament de les formacions en front de la denudació de les vessants. Per les observacions realitzades al camp destaquen sobretot la presència de graves gruixades i còdols a les parts superficials.

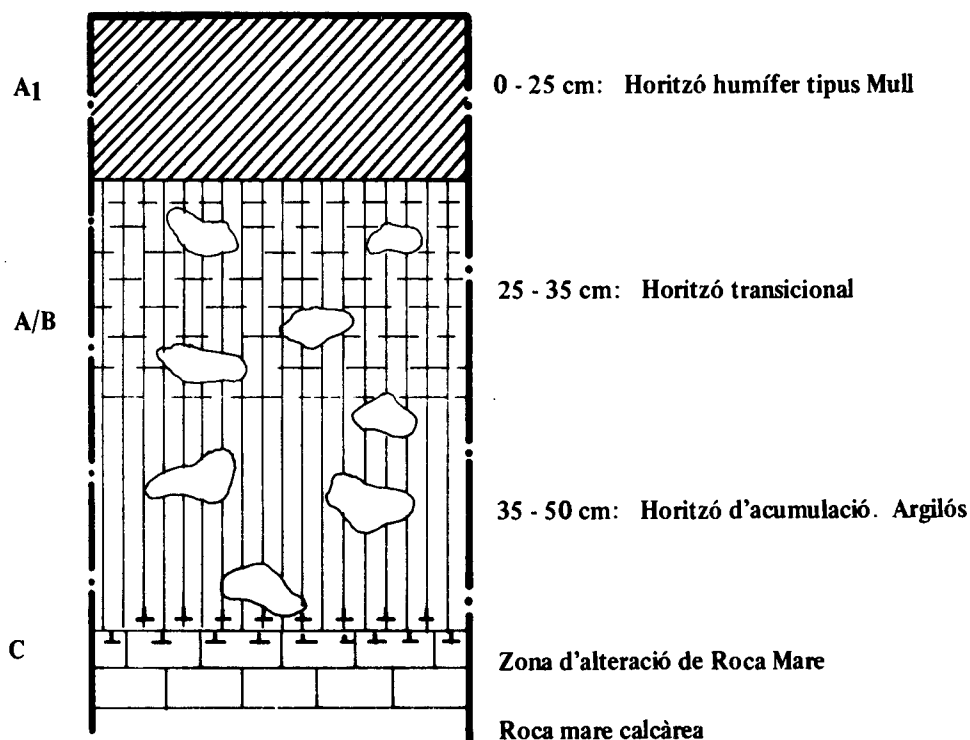
Anàlisi química parcial:

Els valors obtinguts ens mostren que el pH dona una reacció neutra tirant cap a alcalina. Els cations bivalents (Ca^{++} i Mg^{++}) tenen una funció molt important ja que produeix els lligams entre la part orgànica i la part mineral. Es pot comprovar la descarbonatació per mor de la lixiviació, per la manca de carbonat de calç.

PERFIL Nº 1

Localització:
Morro de Cúber

Tipus de sòl:
Col.luvial

LOCALITZACIO: MORRO DE CUBER

Tipus de sòl: Col.luvial

TAULA I**ANALISI FISICA I MECANICA**

Nº Perfil	1
Color Munsell	5Y 4/1
Retengut tamis 2 mm	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm)	10,81
Arenes fines (0,2 a 50 µ)	4,90
Llims gruixuts (50 a 20 µ)	16,14
Llims fins (20 a 2 µ)	19,30
Argiles (inferiors a 2 µ)	48,84
Matèria orgànica	4,1

3.2. Perfil nº 2Localització: **Tossals Verds**

Topografia: Peu de vessant

Pendent: 40 °/o - 60 °/o

Orientació: S.W.

Altura: 1.050 - 1.100 m.

Substrat: Calisses grises massives (Lias Inf.)

Microrelleu: Diaclasa carstificada ("Hohlkarren")

Profunditat 25 cm

Vegetació: *Hypericion balericae*

Data: Juny de 1981

Tipus de sòl: Rendzina inicial

Descripció dels horitzons:

A₀₀: Horitzó humífer de 0 a -2 cm. Humus brut on la matèria orgànica està poc descomposada.

A₀: Horitzó orgànic de -2 a -8 cm. No hi ha formació de complex argilo-húmic. Comença el procés de mineralització. Estructura particular.

A-C: Constitueix l'horitzó al.luvial de -8 a -25 cm. Estructura argilosa. La matèria orgànica es troba fortament mineralitzada. Color Ter-

LOCALITZACIO: MORRO DE CUBER

Tipus de sòl: Col.luvial

TAULA II**ANALISI QUIMICA PARCIAL**

Nº Perfil	1
pH (aigua)	6,81
Carbonat + Bicarb. (CO ₃ ⁻² + CO ₃ H)	0-10
	m.e.q./l.
Carbonat (CO ₃ ⁻²)	"
	inaprec.
Total Sals solubles	"
	40-50
Clorinitat (Cl ⁻)	"
	10-20
Sulfats (SO ₄ ⁻²)	"
	10-20
Ca ⁺² + Mg ⁺²	"
	18
Ca ⁺²	"
	16
Mg ⁺²	"
	2

rós fosc (7,5 Y R 4 5/4). Es produeix la incorporació en profunditat de la matèria orgànica a les argiles. (Complex argilo-húmic).

Anàlisi física:

Pels valors obtinguts es nota la forta influència de la meteorització química corrossiva a la roca calcària, resultant-ne la formació d'argiles. La tenència relativament alta de matèria orgànica es deu a l'acumulació produïda a l'horitzó A₀. L'estructura argilosa és estable i la seva evolució va cap a la formació d'un complex argilo-húmic.

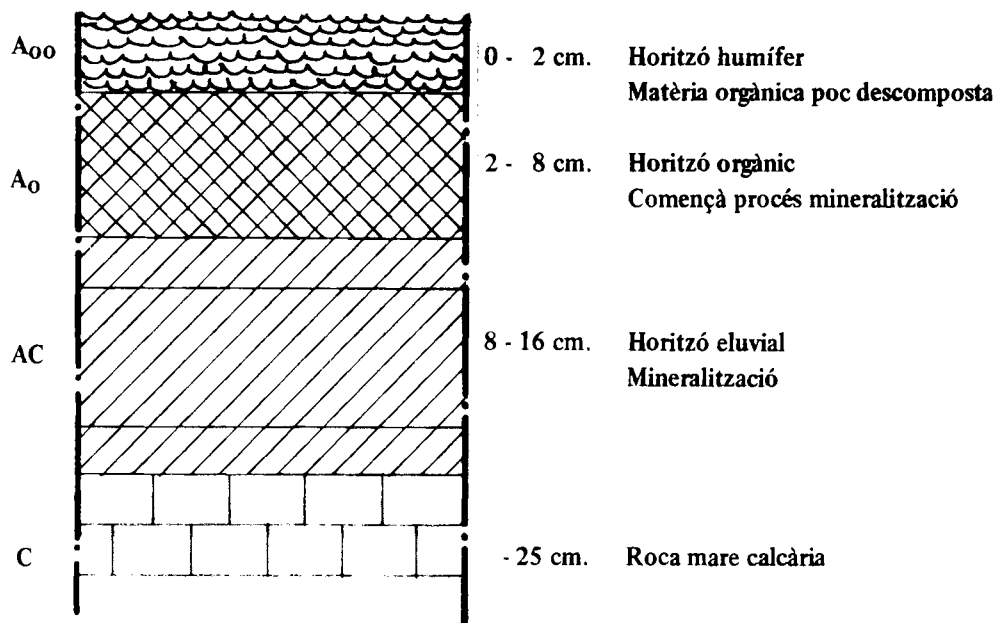
Anàlisi química:

Es dona una reacció debilment àcida, si bé la presència de cations hidratans Ca⁺⁺ i Mg⁺⁺ deixa entreveure l'augment del pH a l'horitzó d'acumulació. Així s'afavoreix la formació de ciments flocculant a argilo-húmic. Els valors de tenència en Carbonats i Bicarbonats es poden considerar baixos, cosa que permet pensar en processos de descarbonatació en el complex soluble.

PERFIL N° 2

Localització:
Tossals Verds

Típus de sòl:
Rendzina Inicial

LOCALITZACIO: TOSSALS VERDS

Típus de sòl: Rendzina Inicial

LOCALITZACIO: TOSSALS VERDS

Típus de sòl: Rendzina Inicial

TAULA I

ANALISI FISICA I MECANICA

Nº Perfil	2
Color Munsell	7,5YR 4.5/4
Retengut tamis 2 mm	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm)	0
Arenes fines (0,2 a 50 μ)	0
Llims gruixuts (50 a 20 μ)	15,72
Llims fins (20 a 2 μ)	27,12
Argiles (inferiors a 2 μ)	57,16
Matèria orgànica	11,02

TAULA II

ANALISI QUIMICA PARCIAL

Nº Perfil	2
pH (aigua)	6,1
Carbonat + Bicarb. (CO ₃ ⁻² + CO ₃ H)	20
	m.e.q./l.
Carbонат (CO ₃ ⁻²)	0-10
Total Sals solubles	30
Clorinitat (Cl ⁻)	20
Sulfats (SO ₄ ⁻²)	inaprec.
Ca ⁺² + Mg ⁺²	10
Ca ⁺²	8
Mg ⁺²	2

3.3. Perfil nº 3

Localització: **Torrent de Cúber**

Topografia: Llit torrent

Pendent: 10 - 20 ‰

Orientació: N

Altura: 750 m

Substrat: Margues

Microrelleu: Acumulació de col.luvions: còdols i argiles

Vegetació: *Holoschoenetum*

Data: Julio 1981

Tipus de sòl: Sòl al.luvial

Classe de sòl: Sòls poc evolucionats formats per aportació

140 - 250 cm. Més profund. Un lleuger fenomen de "gleificació" apareix encara que no es deixa sentir més que a les èpoques més humides.

C: Roca mare o substrat, margues argiloses poc desintegrades.

Anàlisi física:

Existeixen elements texturals argilo-llimosos, si bé el perfil demostra altres característiques que no són reflectides en l'anàlisi física, en especial el granulomètric. El tipus textural és el normal de les zones de colmatació a baix dels vessants. L'abundància d'arenas grolleres s'explica en funció del baix poder de transport de les aigües per a transportar materials en els punts més plans del llit del Torrent del Pla de Cúber i del Clot d'Almedrà.

Anàlisi química:

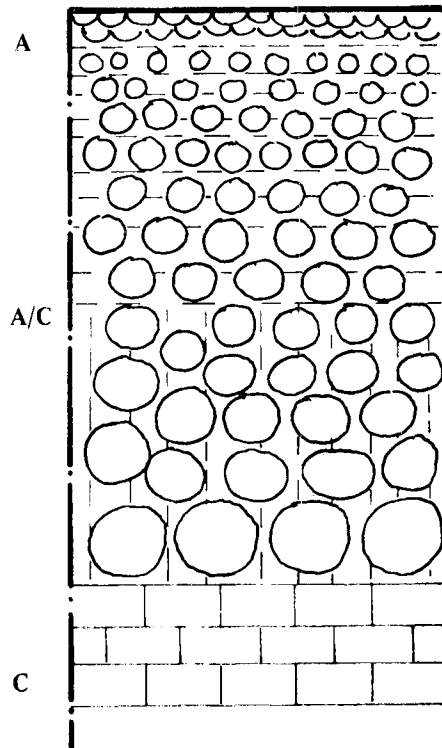
La reacció és bàsica, la qual cosa presuposa que el rentat sofert a tot el llarg del vessant és molt fort. La textura argilo-llimosa i la forta mineralització són la causa de la manca de matèria orgànica. A llocs de drenatge deficient, i a èpoques o estació plujosa, poden presentar una hidromorfia superficial.

Descripció dels horitzons:

A: 0 - 10 cm. Horitzó originat per les aportacions d'al.luvió del torrent, amb aportació dèbil de matèria orgànica, a causa del rentat superficial i de la dèbil porositat causada per les argiles.

A/C: Horitzó transicional amb dues subdivisions. 10 - 140 cm: Els espais buits entre els còdols aportats pels torrents estan ocupats per argiles grolleres. Color groc pà.lid (10YR 8/4).

PERFIL Nº 3
Localització:
Torrent de Cúber
Tipus de sòl:
Sòl al.luvial

0 - 10 cm. Horitzó superficial molt pobre en matèria orgànica

10 - 250 cm. Horitzó de transició
Barreja de còdols i argiles

Margues argiloses
Poca desintegració

LOCALITZACIO: TORRENT DE CUBER

Tipus de sòl: Sòl al.luvial

TAULA I
ANALISI FISICA I MECANICA

Nº Perfil	3
Color Munsell	10YR 8/4
Retengut tamis 2 mm	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm)	0/o
Arenes fines (0,2 a 50 µ)	0/o
Llims gruixuts (50 a 20 µ)	0/o
Llims fins (20 a 2 µ)	0/o
Argiles (inferiors a 2 µ)	0/o
Matèria orgànica	0/o

LOCALITZACIO: TORRENT DE CUBER

Tipus de sòl: Sòl al.luvial

TAULA II
ANALISI QUIMICA PARCIAL

Nº Perfil	3
pH (aigua)	8,1-8,2
Carbonat + Bicarb. ($CO_3^{-2} + CO_3H$) m.e.q./l.	20
Carbonat (CO_3^{-2})	"
Total Sals solubles	"
Clorinitat (Cl^-)	"
Sulfats (SO_4^{-2})	"
$Ca^{+2} + Mg^{+2}$	"
Ca^{+2}	"
Mg^{+2}	"

3.4. Perfil nº 4Localització: **Serra de Son Torrella**

Topografia: Vessant

Pendent: 40 0/o - 60 0/o

Orientació: S.E.

Altura: 900 m

Substrat: Calisses liàsiques fortament diaclassades

Vegetació: *Quercion illicis* molt aclarit

Data: Juny de 1981

Tipus de sòl: Rendzina

Descripció dels Horitzons:

- A1: Horitzó humífer de tipus **Mull**. La matèria orgànica en vies de mineralització, forma grums, activa mitja. 0 - 9 cm.
- A2: Horitzó humífer argilo-arenós, molt rentat i descolorit. 9 - 20 cm. Estructura grumosa, la poca matèria orgànica que s'hi torba, està molt mineralitzada.
- (B): Horitzó en presència de graves grolleres i còdols mitjans. Argilós, color (2,54 Y 7/4) vermellós groc pàlid. Estructura granular.

Descarbonatat a la part més superior i un poc menys en el contacte amb la roca mare calissa. 20 - 35 cm.

C: Calissa Liàsica.

Anàlisi física i mecànica:

Les característiques texturals varien en funció dels processos de rentat. Als punts més enlairats són argilo-arenoses a l'horitzó de transició A/B, mesclat amb còdols i graves grolleres, si bé les característiques bàsiques són la seva tenència de fracció fina en forma d'argiles. La matèria orgànica més superficial està sotmesa als aspectes de la denudació, el que explica el color vermell-groc pàlid actual.

Anàlisi química:

La reacció és de tendència lleugerament alcalina, ja s'ha comentat l'efecte de la denudació que imprimeix la incorporació de un gran percentatge de la matèria orgànica i es forma el complex argilo-húmic estable.

LOCALITZACIO: SERRA DE SON TORRELLA

Tipus de sòl: Rendzina

**TAULA I
ANALISI FISICA I QUIMICA**

Nº Perfil	4
Color Munsell	2.5Y 7/4
Retengut tamis 2 mm o/o	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm) o/o	14,38
Arenes fines (0,2 a 50 µ) o/o	13,60
Llims gruixuts (50 a 20 µ) o/o	8,96
Llims fins (20 a 2 µ) o/o	12,81
Argiles (inferiors a 2 µ) o/o	50,24
Matèria orgànica o/o	1,5

LOCALITZACIO: SERRA DE SON TORRELLA

Tipus de sòl: Redzina

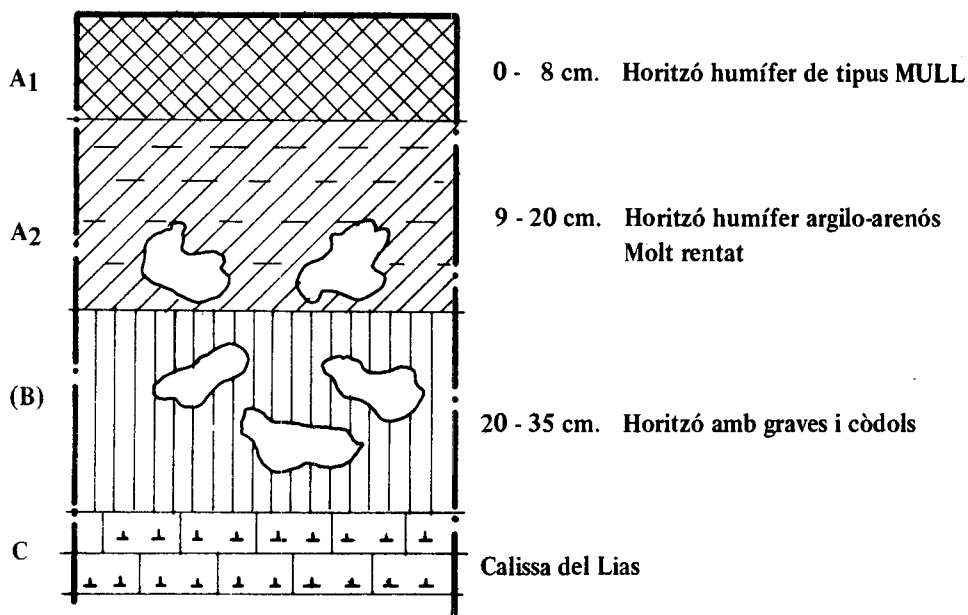
**TAULA II
ANALISI QUIMICA PARCIAL**

Nº Perfil	4
pH (aigua)	8,7
Carbonat + Bicarb. ($\text{CO}_3^{-2} + \text{CO}_3\text{H}$) m.e.q./l.	20
Carbonat (CO_3^{-2})	" 0-10
Total Sals solubles	" 50
Clorinitat (Cl^-)	" 0-10
Sulfats (SO_4^{-2})	" 0-10
$\text{Ca}^{+2} + \text{Mg}^{+2}$	" 12-13
Ca^{+2}	" 10
Mg^{+2}	" 2

PERFIL Nº 4

Localització:
Serra de Son Torrella

Tipus de sòl:
Rendzina

3.5. Perfil nº 5

Localització: **Serra des Puig des Moix**

Topografia: Vessant Sud cap al Torrent d'Almedrà

Pendent: 40 ‰ - 60 ‰

Orientació: N.E.

Altura: 650 m

Substrat: Calcàries massives del Lias Mig

Vegetació: *Quercion illicis*

Data: Juliol 1981

Tipus de sòl: Terra fusca

Subtipus: Sòl brunificat amb mull

B: Horitzó d'acumulació dels elements il·luvials.
De 15 a 35 cm.

C: Roca mare calissa molt carstificada.

Anàlisi física i mecànica:

Les seves característiques texturals ens permeten definir-lo com argilo-llimós. Estan fortament barrejades i el seu origen es degut al rentat i transport de les parts més altes del vessant. Els valors relatius trobats els podem considerar com a significatius.

Anàlisi química:

La reacció és àcida. Això és degut a l'abundància dels àcids formats per la forta degradació de la matèria orgànica. Aquesta està poc degradada a causa de les condicions climàtiques, sobretot a les baixes temperatures que fan que la flora bacteriana estigui poc desenvolupada.

La poca presència dels cations bivalents Ca^{++} - Mg^{++} impedeixen la formació i cimentació amb floculats o agregats. Es per aquest motiu que quan desapareix per motiu divers la cobertura vegetal són sòls molt sensibles a la denudació.

Descripció dels Horitzons:

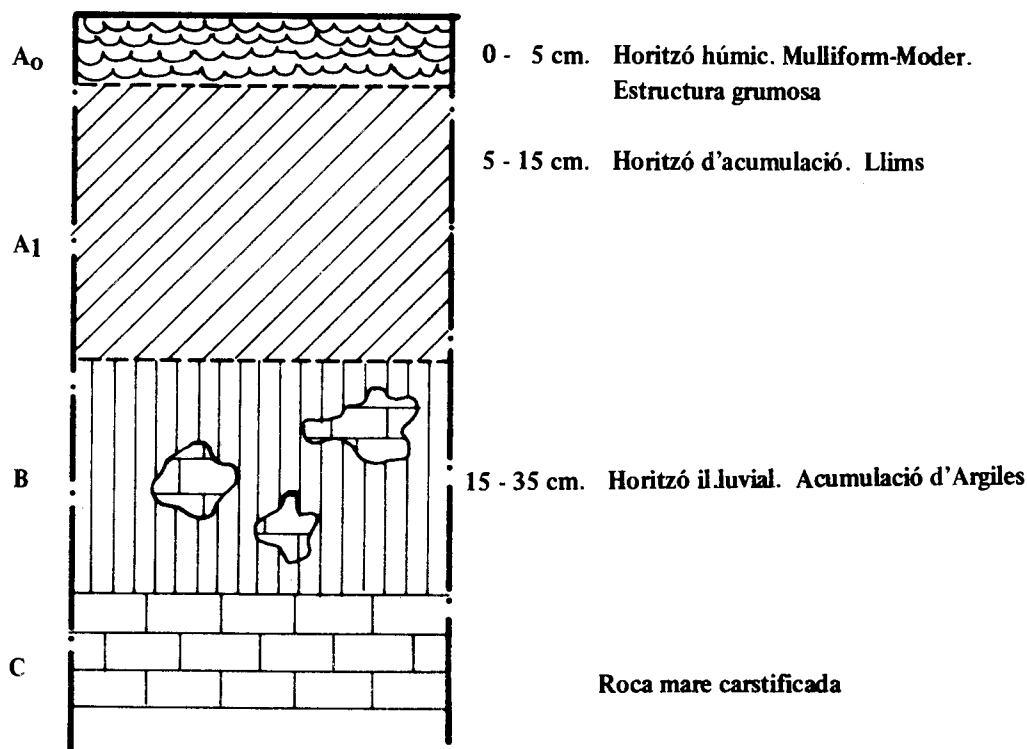
A₀: Humus de tipus mulliform - moder. 0 - 5 cm. Matèria orgànica poc desenvolupada. Presenta una estructura grumosa de color fosc. En passar a l'horitzó d'acumulació es produeix una dèbil mineralització.

A₁: El rentat de l'horitzó A₀ produeix l'acumulació i mescla de la matèria orgànica i els llims de color gris terrós clar (2,5 Y 6/2). L'estructura és grumosa.

PERFIL Nº 5

Localització:
Serra des Puig des Moix

Tipus de sòl:
Terra fusca

LOCALITZACIO: SERRA DES PUIG DES MOIX

Tipus de sòl: Terra fusca

TAULA I
ANALISI FISICA I MECANICA

Nº Perfil	5
Color Munsell	2.5Y 6/2
Retengut tamis 2 mm °/o	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm) °/o	9,5
Arenes fines (0,2 a 50 µ) °/o	16,25
Llims gruixuts (50 a 20 µ) °/o	12,34
Llims fins (20 a 2 µ) °/o	18,43
Argiles (inferiors a 2 µ) °/o	43,48
Matèria orgànica °/o	15,5

3.6. Perfil nº 6Localització: **Coma de Son Torrella**

Topografia: Peu de vessant

Pendent: 0 - 20 °/o

Orientació: NW

Altura: 900 m

Substrat: Material triàssic amb carnioles i margues, mesclat amb sediments de la vessant

Vegetació: *Hypericion balearicae*

Tipus de sòl: Terra rossa relictà

Descripció dels horitzons:

- A: 0 - 15 cm. Fortament mineralitzat. Poca matèria orgànica. La textura és argilosa-arenosa. Estructura formant agregats molt mineralitzats. Color roig (5YR 6,5/3).
- C: Roca mare diversa molt alterada, es troben còdols i blocs de mida variable (3-10 cm).

LOCALITZACIO: SERRA DES PUIG DES MOIX

Tipus de sòl: Terra fusca

TAULA II
ANALISI QUIMICA PARCIAL

Nº Perfil	5
pH (aigua)	6,1-6,2
Carbonat + Bicarb. (CO ₃ ⁻² + CO ₃ H) m.e.q./l.	10-20
Carbonat (CO ₃ ⁻²)	" < 10
Total Sals solubles	" 30-40
Clorinitat (Cl ⁻)	" 10-20
Sulfats (SO ₄ ⁻²)	" 0-10
Ca ⁺² + Mg ⁺²	" 7
Ca ⁺²	" 6
Mg ⁺²	" 1

Anàlisi física i mecànica:

La preponderància de les argiles sobre els altres components texturals es pot explicar en base a la situació de la formació al peu de la vessant i de la inclinació que existeix en el lloc de la formació. La coloració **Munsell** (5YR 6,5/3) veim que es tracta d'un color vermell fort, segurament fruit de la coloració dels sesquioxids de ferro, alliberats per la roca mare. Carniols. No és aventurat dir que es tracta de terra rossa relictà.

Anàlisi química:

La reacció del pH és clarament neutra o bàsica, si bé en estar presa la mesura i reglat el potenciòmetre amb solució tampó de pH = 7,5, i tenint en compte la presència de cations bivalents (Ca⁺⁺ i Mg⁺⁺), ja impliquen una certa tendència alcalina.

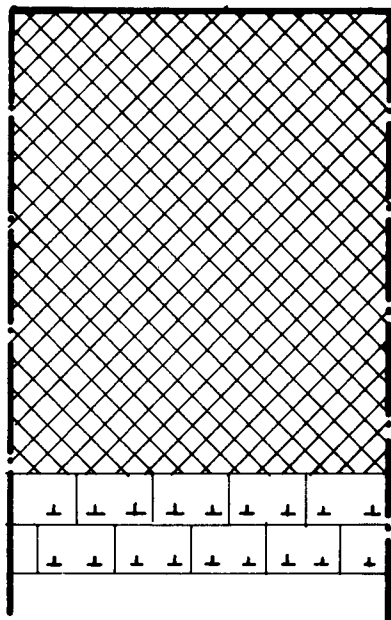
PERFIL Nº 6

Localització:
Coma de Son Torrella

Tipus de sòl:
Terra rossa relict

A

C

0 - 15 cm. Horitzó molt mineralitzat.
Textura argilosa-arenosa

3 - 10 cm. Roca mare molt alterada

LOCALITZACIO: COMA DE SON TORRELLA

Tipus de sòl: Terra rossa relict

TAULA I

ANALISI FISICA I MECANICA

Nº Perfil	6
Color Munsell	SYR 6.5/3
Retengut tamis 2 mm	0
Arenes grolleres (2 a 0,2 mm)	12,47
Arenes fines (0,2 a 50 µ)	10,37
Llims gruixuts (50 a 20 µ)	1,58
Llims fins (20 a 2 µ)	10,57
Argiles (inferiors a 2 µ)	65,0
Matèria orgànica	1,1

LOCALITZACIO: COMA DE SON TORRELLA

Tipus de sòl: Terra rossa relict

TAULA II

ANALISI QUIMICA PARCIAL

Nº Perfil	6
pH (aigua)	6,5-7,5
Carbonat + Bicarb. (CO ₃ ⁻² + CO ₃ H)	10
m.e.q./l.	
Carbonat (CO ₃ ⁻²)	0-10
Total Sals solubles	90
Clorinitat (Cl ⁻)	40
Sulfats (SO ₄ ⁻²)	40
Ca ⁺² + Mg ⁺²	10
Ca ⁺²	8
Mg ⁺²	2

4.- CONCLUSIONS

1.- Els sòls de la Conca del Torrent d'Almedrà de la Serra de Tramuntana de Mallorca, són poc evolucionats, molt lligats a la naturalesa de la roca mare, o bé a la litologia de la conca. Actualment s'observa un empobriment general dels sòls degut a l'acció de l'home, que amb la deforestació provoca com a conseqüència processos d'erosió.

2.- Els factors del medi físic que tenen una major influència sobre l'edafogènesi de la conca són els següents:

Litologia: La composició de la roca mare té una importància decisiva, ja que es tracta de sòls molt poc desenvolupats, i per tant, les seves característiques estan molt lligades a la d'aqueixa. Per tot arreu de la conca trobam roques calcàries.

Relleu: Les pendents són responsables dels processos de formació dels sòls, per l'arrossegament de materials que poden realitzar, formant acumulacions d'orígens i tamanys diversos. Els sòls que formen tenen horitzons AC.

Climatologia: El clima de la conca és de muntanya mediterrània a les parts més elevades i mediterrani subhumit a les parts més baixes. Els fenòmens climatològics són responsables dels processos de carstificació.

D'entre els factors climatològics cal destacar la pluja, molt elevada a les parts més altes, a certes estacions ultrapassa els 1.600 mm. Aquesta pluja

provoca l'arrossegament de materials per les pendents, aquesta és torrencial. S'accentua la seva importància quan es combina amb altres factors, com pot esser la tala dels boscos, quedant el sòl descobert.

La temperatura, està lligada a la quantitat de matèria orgànica que en forma d'humus hi és present. A les parts més fredes que són les més altes, hi ha acumulacions d'humus perquè les temperatures són un factor limitant del desenvolupament dels bacteris i altres organismes degradadors. A les parts més baixes, o bé, de sòls descoberts, la quantitat d'humus és molt inferior.

Vegetació: Els sòls relativament més ben desenvolupats es donen a les zones de *Quercion ilicis* que són els llocs més colonitzats de vegetació. En altres indrets on l'home ha provocat la degradació del bosc, de manera paral·lela es produeix la degradació dels sòls per erosió.

3.- A la conca tenim la següent distribució de sòls. A les zones més elevades hi ha rendzines inicials, a causa de les fortes pendents i a la manca de vegetació, i encara just les trobam dins encletxes i diàclasis. A les vessants amb formacions vegetals hi trobam rendzines; el seu desenvolupament està molt relacionat amb l'abundància de vegetació. A les valls, molt escasses, i als llits dels torrents es produeixen acumulacions de materials d'erosió, havent-s'hi format sòls al·luvials. A les zones de transició entre les valls i les zones de pendents, s'hi produeixen sòls col·luvials.

BIBLIOGRAFIA

- AUBERT, G. et BOULAINÉ, J.: *La pédologie*. Ed. P.U.F., col. "Que sais-je?", 1ª edic., Paris 1972.
- AVERY, B.W.: "Problems of soils classification". *The soil ecosystem*. Sheals J. Edit., London: Systematic Association, 9-17, 1969.
- BALDWIN, Q.C.; KELLOG, C.E.: *Soil classification. Soil and Man*. U.S.D.A., Yearbook, 1938.
- BECKETT, Ph.T.; WEBSTER, R.: "Soil variability: a review". *Soil and fertilisers*, 33, 1971, pp. 203-217.
- BOULAINÉ, J.: "La systématisation des sols. *Cahiers des Ingénieurs Agronomes*, Paris 1965.
- BOULAINÉ, J.: "Eugène Risler et la Pédologie française". *Bull. de l'A.F.E.S.*, 2, Paris 1969.
- BOULAINÉ, J.: "Sol, pédon et genon. Concepts et définitions". *Bull. A.F.E.S.*, 5, Paris 1969b, pp. 7-10.
- BRIAN BUNTING, H.O.; BRADY, N.C.: *The nature and properties of soils*. Ed. The Macmillan Co., 6th., London 1960.
- DUCHAUFOR, Ph.: *Précis de Pédologie*. Ed. Nasson, 3^a edic., Paris 1970.
- DUCHAUFOR, Ph.: *L'évolution des sols, essai sur la dynamique des profils*. Masson Ed., Paris 1968.
- DUCHAUFOR, Ph.: *Processus de formation des sols*. C.R.P.D., col. "Etudes et Recherches", Nancy 1972.
- FITZPATRICK, E.A.: "Soil nomenclature and classification". *Geoderma* I, 1967, pp. 91-105.
- KUBIENA, W.: *Claves sistemáticas de suelos*. C.S.I.C., Madrid, 1952.
- X., 7th Approximation: "Soil Classification: a comprehensive system". *Soil Survey Staff*. U.S.D.A., 1960.

Bibliografia relativa a Balears:

- BUTZER, W.K.: "Pleistocene cold-climate phenomena of the Island of Mallorca". *Zeitschrift für Geom.*, Berlin, 1964, pp. 19-23.
- KLINGE, H.; MELLA, A.: "Los suelos de las Islas Baleares". *Anal. Edafol. y Fisiol. veg.* Madrid, 17, 1958, pp. 57-92.
- MENSHING, H.: "Karst y Terra Rossa en Mallorca". *Publ. Extr. Tem. Geo. Esp. Estudios Geográficos*, Madrid 1956, pp. 659-672. Art. publicat a *Erkunde* 9, 1955.
- POMAR, L.: *Los procesos telodiagénéticos en las rocas carbonatadas*. Tesis doctoral. Universidad de Barcelona 1976, pp. 127-170. Inèdita.

Bibliografia d'anàlisi de sòls:

- GUTIAN OJEA, F.; CARBALLAS FERNANDEZ, T.: *Técnicas de análisis de suelos*. Ed. Picosacro, 2ª edic., Santiago de Compostela 1976.
- SOIL CONSERVATION SERVICE: *Investigación de suelos. Métodos de laboratorio y procedimientos para recoger muestras*. Ed. Trillas, México, 1972, 90 pp.
- ROQUERO, C.; PORTA, J.: *Curso de Tecnología de suelos (Agenda de Campo)*. Universidad Politécnica de Madrid (Cátedra de Edafología), Madrid 1976.
- TAYLOR, G.; CAILLEUX, A.: *Notice sur le Code Expolaire*. Editions N. Boubée, Paris, 19 pp.

UN REGENACIONISTA MALLORQUI : RAFEL BALLESTER I L'ENSENYAMENT DE LA GEOGRAFIA

A. J. Colom

INTRODUCCIO

Amb aquesta breu col.laboració a "Trabajos de Geografía", vull refrescar la memòria i cridar l'atenció, fonamentalment dels geògrafs i pedagogs d'aquests indrets, sobre l'obra i personalitat d'un home que no ha estat, encara, objecte d'estudi ni per part dels uns ni dels altres. En efecte, la història educativa de les Illes compta amb pocs anys d'esforços investigadors i aquests han estat quasi bé dirigits a desenrotllar la troca del nostre passat pedagògic en el segle XIX, restant, consegüentment, l'actual centúria mancada de treballs, si exceptuam les aportacions de **B. Sureda** i **G. Janer**, prou conegudes, per altra banda. Això fa que essent el nostre home autor de la més valuosa història de la pedagogia mallorquina ¹, no se sàpiga ben bé res de les seves idees sobre l'educació, i entre elles, de les seves aportacions al camp de la didàctica de la

geografia. Per altra banda, els geògrafs mallorquins tenen altres feines més importants que fer, abans d'anar a recercar el passat didàctic de la seva ciència. Així, doncs, intentant incloure el meu treball en el context que aquests buits de la nostra investigació ens ofereixen, analitzaré les aportacions de **D. Rafel Ballester i Castell** al camp de la didàctica de la geografia, esperant de l'ample esperit que anima als responsables de "Trabajos de Geografía", perdonin una temàtica culturalista, tanqüencial als seus esforços envers la geografia positiva de la que se nodreix de fet la seva publicació.

APUNT BIOGRAFIC

Poques són les notícies biogràfiques que tenim del nostre personatge, la qual cosa ens fa veure una vegada més la necessitat de comptar amb una obra enciclopèdica referida a la nostra cultura. Malgrat

(1) BALLESTER, R.: *Bosquejo Histórico sobre la Instrucción Pública en Mallorca*. Impr. Soler, Palma 1904.

tot, sabem si bé per fonts no mallorquines² que Rafel Ballester i Castell va néixer a Palma el 1872 i que inicià els seus estudis de batxillerat al col·legi particular de Sta. Teresa que dirigia aleshores D. B. Ordinas; fou després alumne de l'Institut Balear i company d'estudis de Gabriel Alomar, Pedro Bonet de los Herreros (catedràtic d'alemany anys després a la nostra Escola de Comerç), Roc Carnicer i Jaume Pomar, entre altres, i que a més fou alumne brillant d'aquest històric centre, premiat diverses vegades (anys 1883, 1884, 1885, etc.) per les seves excel·lents notes³.

Llicenciat en Filosofia i Lletres prest es dedicà a la Geografia i a la Història, doctorant-se a la Universitat de Madrid el 1907 amb una tesi sobre la metodologia de la geografia. Col·laborador de l'*Almudaina* i altres diaris mallorquins guanyarà anys més tard la càtedra de Geografia i Història de l'Institut de Palència, passant després al de Girona, i, més tard, al de Valladolid on es jubilà el 1929; es va retirar a Tarragona on morí el mes d'agost de 1931. A més de nombrosos articles (fins i tot al Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana) publicà entre altres els següents treballs: *Estudio sobre la Enseñanza de la Geografía* (Palma, 1901), amb un pròleg de Mateu Obrador; *Bosquejo Histórico sobre la Instrucción Pública en Mallorca* (Palma, 1904) intent molt seriós d'historiar la nostra educació i que fou premiat al concurs que l'Ajuntament de Palma celebrà el 1903 per commemorar l'enderrocament de les murades de Ciutat; *Al Día*, sèrie d'articles periodístics i de divulgació apareguts a diverses publicacions entre els anys 1898 i 1901⁴. Traduí també: *Els assaigs de crítica i història* de H. Taine, referits a Espanya.

La seva tesi doctoral *Investigaciones sobre metodología geográfica* (Madrid, 1908) es publicà

també en forma d'article a l'Argentina⁵. Cal destacar la seva vessant com a autor d'obres de text per a estudiants de batxillerat: *Geografía de España* (amb quatre edicions el 1934). *Clio. Iniciación al estudio de la historia*, obra de gran difusió i que la seva utilització perdurà molts anys després de la mort del seu autor (hi ha una setena edició publicada a Tarragona el 1942); el seu *Curso de Historia de España* (Girona, 1921) fou traduït al francès⁶ i adaptat a l'alemany en una edició a Leipzig el 1930. Per últim no podem oblidar les seves aportacions a la investigació històrica: *Fuentes narrativas de la historia de España durante la Edad Media (417-1474)* (Palma, 1908) i la *Bibliografía de la Historia de España. Catálogo metódico y cronológico de las fuentes y obras principales relativas a la Historia de España desde sus orígenes hasta nuestros días* (Barcelona, 1921).

LA SEVA IDEOLOGIA

Abans d'encetar l'estudi de les seves concepcions sobre la didàctica de la Geografia, cal fer una breu incursió dins la seva ideologia ja que en ella s'articula el fet educatiu com a element de primer ordre. Potser, per això mateix, Ballester, és el cas extraordinari d'un professor d'Institut interessat per qüestions pedagògiques, i de fet, un dels pocs especialistes d'aquesta terra que aplicaren els seus esforços a la tasca de desenvolupar un pensament metodològic i conceptual de la matèria que impartia. Tant és així que si exceptuam als institucionistes, cap altre professor mallorquí, malgrat la nòmina brillant que formen, i fins i tot que qualcun d'ells escrigueren a un moment o l'altre de la seva vida sobre educació, —record ara noms com T. Agui-

(2) Vegi's: *Nota Necrològica de D. Rafel Ballester i Castell*, a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, vol. VIII, (anys 1927-1931), Barcelona 1936, p. 412.

(3) Tal com es desprèn de J. POMAR: *Ensayo Histórico sobre el desarrollo de la Instrucción Pública en Mallorca*. Impr. Soler, Palma 1904. Vegi's el cap. XV, pp. 275 a 290.

(4) Vegi's: *Al Día. Colección de artículos científicos, pedagógicos, críticos y de Polémica*. Tipogr. Amengual y Muntaner, Palma 1901, XVIII + 192 pp. Cal advertir que aquest és el peu d'impremta correcte d'aquest llibret, malgrat a la Biblioteca B. March de Ciutat figuri com a obra sense peu d'impremta conegut.

(5) Vegi's: *Investigaciones sobre metodología geográfica*, en Boletín de la Instrucción Pública de la República Argentina, núm. 3, Buenos Aires 1909.

(6) Vegi's: R. BALLESTER: *Histoire d'Espagne*. Ed. Payot, París 1928.

ló, Pons i Gallarza i G. Alomar— dedicà la seva capacitat reflexiva per desenvolupar qüestions didàctiques de les matèries que professaven. Aquest fet que inexplicablement continua essent normal en els nostres dies, té l'excepció, i un model veritablement imitable, en un professor d'Institut que coordinà de forma admirable la ideologia político-social i la seva tasca com a intel·lectual i docent.

Intentaré doncs explicar com el fet motivador i profund de les seves dedicacions didàctiques es troba arralat a la seva ideologia i a les concepcions que de les seves matèries —Història i Geografia— tenia.

Rafel Ballester no es pedagog en el sentit que la seva formació es aliena a la ciència educativa. La seva aportació didàctica no ve doncs des de la Pedagogia, ni té tan sols un interès exclusivament i originàriament pedagògic. Aquestes afirmacions són prou demostrables si ens aturam a analitzar amb un cert detall els seus treballs propis de càtedra. El primer que ens sorprèn és el diferent tractament que fa de la Història i de la Geografia. En efecte, dins el camp de la Història, Ballester se'ns mostra com un investigador interessat en ampliar el camp de coneixement de la seva matèria. Els seus articles ⁷ així com els seus llibres ja citats evidencien sense cap dubte el que deim. En canvi, en el camp de la Geografia, la seva tasca no és d'ampliació, d'aportació de noves dades, dedicant-se en tot cas, a la reflexió conceptual i teòrica de la pròpia ciència geogràfica, i conseqüentment, a la metodologia que li es pròpia. Aquesta diferència enunciamos creiem que es lògica si tenim en compte que la Història comptava ja en aquell temps amb una formació pròpia degut a un mètode clar i inconfonible —l'històric— que de fet determinava conceptualment el desenvolupament de la seva pròpia sistemàtica. En canvi, la Geografia es trobava en plena crisi epistemològica i per tant, en un període de conformació conceptual. Així d'una Geografia subsidiària de l'astronomia clàssica i de la Història, ja que es considerava ciència auxiliar de la mateixa a l'hora de classificar els fets significatius del

passat, s'anava a la formació d'una Geografia com a ciència independent i com a saber pragmàtic i utilitarista dins el nou ordre social que anava consolidant la burgesia mitjançant les noves formes comercials, assegurades ara, pel desenvolupament colonial de les potències europees. Dins aquest context de corrents científics oposats i que obeïen a postures ideològiques també encontrades, Rafel Ballester, dedicà els seus esforços per establir a casa nostra una concepció de la Geografia d'acord amb les seves idees liberals, oferint-nos, en aquest sentit, una reflexió epistemològica i conceptual que consider digna de tenir-se en compte per qualsevol interessat en les qüestions teòriques de la Geografia i fins i tot de la ciència en general.

Consider, doncs, que només d'aquest esforç sistematitzador i teòric surt l'interès pedagògic d'en Ballester en el sentit que la seva aplicació a la reflexió teòrica sobre la geografia (per tant enfora del concepte de "teoria pràctica" promulgat per **K. Popper**) li du a demanar-se sobre el mètode de treball que ha d'assolir la nova ciència geogràfica, i en darrer terme, sobre el mètode que s'ha d'emprar a l'hora de reproduir aquesta "nova geografia", o sia, el mètode d'ensenyament de la ciència geogràfica renovada. De totes formes, s'ha de tenir en compte que aquest interès per la metodologia de l'ensenyament geogràfic, és solament una darrera conseqüència de la seva vocació teoríca. Ballester és un home format de ple dins l'època de la "Restauració" amb tot el que això suposa. Cal tenir present el que diu **López Piñero** ⁸ en historiar l'estat de la ciència a Espanya a finals del segle XIX, en el sentit que, després dels catastròfics anys de l'Absolutisme de Ferran VII, unes generacions intermitges s'esforcen per tal de crear una tradició científica que donarà els seus fruits a l'època de la Restauració. El fet mateix del krausisme, sofreix a la dècada dels vuitanta, uns fenòmens que entren de ple dins l'ambient científicista que s'anava formant al país; així, del floriment de la ideologia krausista com a anacronisme de l'idealisme germànic es passava, pocs anys des-

(7) BALLESTER, R.: *Conjeturas sobre la dominación visigótica en las Islas Baleares*. Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana, Palma, Julio 1896.

(8) LOPEZ PIÑERO, J.M.: *La Literatura Científica en la España Contemporánea*, en G. DIAZ PLAJA: *Historia General de las Literaturas Hispánicas*. (Tomo VI: Literatura Contemporánea). Ed. Vergara, Barcelona 1967.

prés, a una mentalitat positiva i positivista tal com ens diu **Aranguren** ⁹. Tan cert és això que prest a Espanya el positivisme es convertí en la més adequada racionalització i fundamentació teòrica del reformisme assolit pel liberalisme de l'època, fins a tal punt, que autors com **Diego Nuñez** ¹⁰, afirmen que aquest mateix fenomen es donà també dins el krausisme i podem parlar, en conseqüència, de "krausopositivisme".

Doncs bé, aquestes noves formes ideològiques refrendades pel liberalisme i que es sustenten en un krausisme renovat per l'empenta del positivisme, donà lloc a Espanya al regeneracionisme que va tenir com a element, o millor dit, com a argument fonamental, la necessitat de l'educació i la cultura com a elements per "regenerar" i engrandir el país, (de totes formes no es pot oblidar, pel que pertoca al paper que el fet educatiu juga al regeneracionisme, que esteim davant una nova generació de krausistes —tal com hem vist, propers al positivisme— que participaran en política de forma directa, o sia, que també es pretén, ara, regenerar el país mitjançant els instruments que oferia la democràcia parlamentària ¹¹).

Si, tal com veurem, deim ara que Rafel Ballester es declarà regeneracionista, es veurà clarament el perquè del seu interès en el canvi de la concepció de la Geografia, i al mateix temps, i com a conseqüència directa, la seva dedicació a la recerca d'una metodologia didàctica d'aquesta nova Geografia. Si el regeneracionisme creu a nivell econòmic en el lliure mercat, a nivell polític en el parlamentarisme i a nivell social en els productes de l'educació, la Geografia serà per a un regeneracionista uns coneixements que afecten directament a l'eficàcia econòmica liberal; les vies de comunicació, els productes agraris i industrials, el comerç, les noves ru-

tes, els plànols i mapes necessaris per establir aquestes rutes comercials, etc., són elements que sense cap dubte determinen la nova Geografia com a matèria compromesa dins el sistema de la política i economia liberal. Es evident, per tant, que si els liberals regeneracionistes creuen fermament amb els efectes de l'educació per tal de desentrellar el poder econòmic de la nació, que un intel·lectual amb aquesta ideologia, es dediqui a la recerca d'una metodologia per tal d'ensenyar, amb eficàcia, una matèria, a l'hora tan compromesa amb el sistema polític vigent, com era aquesta Geografia renovada que defenia Ballester.

El nostre autor en els seus vint-i-vuit anys es declarava decididament regeneracionista ja que, entre altres coses, creia que tan sols mitjançant l'estudi, i donant per part de l'Estat importància a l'educació, es podria arribar a l'engrandiment de la pàtria ¹². El que succeirà és que Ballester inclourà una nova variable en la seva ideologia regeneracionista ja que, amb l'educació, considera que la restauració d'Espanya, juntament amb el seu futur, sols s'aconseguirà si es lluita contra la desídia i apatia de l'aparell oficial de l'Estat centralista, ja que aquest desvirtua tots els valors positius de l'Educació ¹³. Ballester creu que l'amillorament econòmic, i en qualsevol ordre més del país, ha de venir mitjançant l'educació, la qual cosa serà possible si aquesta educació no està controlada pel centralisme del nostre Estat. Amb aquesta tesi desembocam en el regionalisme i autonomisme de Rafel Ballester, possiblement, i junt amb **Porcel i Riera**, els nostres avantpassats pedagogs d'aquella època més radicals en aquestes qüestions:

"La Historia de la Enseñanza en Mallorca durante el siglo XIX queda absorbida como gota

(9) ARANGUREN, J.L.: *Moral y Sociedad*. Ed. Edicusa, Madrid 1966, 2ª edic.

(10) NUÑEZ, D.: *La mentalidad positiva en España: desarrollo y crisis*. Ed. Tucarc, Madrid 1975.

(11) Creiem il·lustratiu, i dins el context emmarcat, veure la figura d'Alexandre Rosselló i el seu canvi estratègic, com exemple i model del que parlàvem quan ens referíem a la transformació dels krausistes. Vegi's en aquest sentit: F.J. DIAZ DE CASTRO: *Alexandre Rosselló, la manipulació d'una autopia*, a Comunicacions de les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, Girona 1979; i també del mateix autor: *Alexandre Rosselló i la "Institución Mallorquina de Enseñanza,"* a "Lluc", núm. 693, Setembre/Octubre 1980.

(12) Defensa aquesta tesi a "En Busca del problema", article inclòs dins la seva obra *Al Dia*, op. cit., pp. 57 a 81 (any de publicació d'aquest article el 1900).

(13) Vegi's: "De la Enseñanza", publicat l'octubre del 1899 i integrat a les pàgines 83 a 87 de *Al Dia*, op. cit.

de agua que arrebatada la corriente en la Historia General de la Instrucción Pública española. Desde el día en que nuestros establecimientos docentes como el Instituto Balear, la Escuela Normal, la de Bellas Artes, la de Nautica y las Escuelas de Primeras Letras, comienzan a funcionar bajo la administración y la iniciativa del Estado, la educación y la instrucción pública en Mallorca adolecen como es natural de las deficiencias y del raquitismo propio de los establecimientos oficiales.

Ni el celo e inteligencia del profesorado y discípulos, ni los sacrificios pecuniarios impuestos a los padres de familia, ni las múltiples reformas acometidas por los consejeros de la Corona, ni la inspiración de los cuerpos consultados, ni las tareas encomendadas a las Juntas Locales, ni la labor de las corporaciones religiosas, nada de ello basta para ingerir una gota de sangre nueva, un hálito de vida al gran cadáver de la instrucción pública española”¹⁴.

Ballester sempre que pot critica el fet centralista de l'Estat espanyol i les conseqüències negatives que això reporta per a l'ensenyament, fins i tot, demostrant com en el curs 1898-99, l'Institut Balear donà beneficis a l'Estat per valor de més de 20.000 ptes., diners, emperò, que no es pogueren invertir a l'illa per a la millora dels nostres centres, que, per contra, no reben cap ajut per a la seva reforma i renovació ¹⁵. La seva fòbia centralista li du a la crítica oberta a tots els governs que des del 1842 han anat fent possible la consolidació de la rutina a les aules, així com un mateix patró pedagògic uniformista i igualitari ¹⁶ que és, en definitiva, com instaurar l'antipedagogia. Les seves crítiques es fan encara més directes als “ministres de foment” de la Restauració pel seu reformisme ineficaç i absurd que com a màxim contempla un canvi a les assignatures dels plans docents o a

la diferència d'un any més d'estudis en els plans de batxillerat.

Refrendant la seva postura regionalista defensiva la llengua materna com a llengua escolar i, conseqüentment, la necessitat de comptar amb professorat illenc, posant a un escrit seu, i com exemple del que deim, el paper d'ineficàcia pedagògica que assumeix un mestre del nord d'Espanya si vol desenvolupar la seva tasca professional a Mallorca ¹⁷. Defensa la llengua pròpia a nivell d'igualtat amb les altres, i per suposat i tal com dèiem, com a instrument pedagògic. Un exemple del primer cas el tenim quan Ballester comenta un text de Geografia prou conegut a l'època ¹⁸ on el seu autor definia el “dialecto” diguent que “*es la forma particular que toma la lengua nacional en una ciudad o en una provincia*” ¹⁹. El comentari del nostre autor no es fa esperar:

“En España la lengua nacional es el castellano, luego todo lo que no es castellano son dialectos. Con semejante manera de enseñar no nos sorprende que más adelante aquellos que en su infancia aprendieron así las cosas lleguen a ser diputados y se ofrezca al mundo el edificante espectáculo de un congreso gritando a voz en cuello idialecto, dialecto! al tratarse del derecho que tienen los catalanes o los vascos al cultivo de su idioma”²⁰.

En la defensa de la llengua materna a l'escola es també prou clar i contundent:

“Fijemonos sino en un hecho sólo; en la prohibición de que en las escuelas se enseñe en otra lengua que no sea la castellana. Aparte de los inconvenientes que de ello resultan, inconvenientes que el profesor de la Escuela Normal de las Baleares D. Miguel Porcel expuso en su conferencia dada en esta Ciudad el 23 de Junio último diciendo que todo individuo siente pre-

(14) BALLESTER, R.: *Bosquejo Histórico sobre la Instrucción Pública en Mallorca*. Op. cit., p. 47.

(15) “De la Enseñanza”, op. cit.

(16) “Sobre Enseñanza”, article publicat l'abril del 1900 i que comprèn les pàgines 95 a 105 de *Al Dia*, op. cit.

(17) “Escuelas y Maestros”, article publicat al setembre del 1899 i integrat a les pàgines 119 a 124 de *Al Dia*, op. cit.

(18) Vegi's Félix SANCHEZ CASADO: *Elementos de Geografía Comparada*. Madrid 1896, 14ª edic.

(19) *Ibidem*, p. 115.

(20) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*. Tipogr. Guasp, Palma 1901, p. 52.

dilección innata por la lengua materna, la cual es preferible a los demás idiomas extranjeros por perfectos y brillantes que fueren; que un pueblo tiene existencia como tal mientras posea un idioma propio; que desaparece una lengua cuando desaparece el pueblo que la habla; que los dominadores ponen empeño en hacer perder el habla nativa a los pueblos dominados para que de este modo pierdan también el recuerdo de su independencia y la noción de su nacionalidad; aparte de todo esto la enseñanza no dará nunca sus frutos mientras el maestro tenga que sostener una lucha titánica para ser entendido y entender a sus discípulos”²¹.

Ballester, amb bona memòria, recorda en aquest mateix escrit, que acabam de citar, una de les resolucions finals del Congrés Pedagògic de Barcelona, celebrat el 1888 i que es referia a la necessitat d'impartir l'ensenyament en la llengua pròpia dels nadius de les diverses regions espanyoles, petició que també ens recordà Ballester, fou feta al Govern i que mai no va merèixer contestació.

Com es pot veure, la ideologia del nostre autor contempla, pel fet del seu liberalisme regeneracionista, el paper important que desenvolupa l'educació ja que, juntament amb el marc polític de la seva opció ideològica, és l'instrument necessari per tal de que el país desperti de la seva postració i alletargament. El que passa és que, al mateix temps, Ballester, no veu possible que això s'aconsegueixi amb un Estat centralitzat que ha donat prou proves d'incompetència a l'hora d'animar el reformisme, amb la qual cosa, la seva opció política, sense abjurar del liberalisme, del regeneracionisme, i aleshores del paper que en ells juga l'educació, se decantarà cap a una concepció d'Estat regionalista i autonòmic com a única forma de fer possible la veritable regeneració mitjançant l'educació i l'avenç de les ciències i el progrés. I s'ha de recordar en aquest punt, que la nova concepció de la Geografia li du a prop del fet científic possibilitador del progrés econòmic i social. Ja hem vist la relació de la nova Geografia amb el desenvolupament econòmic en el context d'una economia de lliure mercat; per altra banda, la posició geogràfica que Ballester defensa es troba plenament d'acord amb el fet regionalista ja que tal com veurem es decanta per l'establiment a

les nostres escoles del mètode topogràfic que es fundamenta en l'arrelament de la geografia a la realitat vital i quotidiana dels alumnes i professors.

Es evident, ñoncs, que Ballester dedicàs esforços a la didàctica de la Geografia ja que aquesta dedicació es troba de ple i amb total coherència amb la seva opció ideològica. Ensenyar Geografia, i sobre tot, ensenyar-la tal com ell proposa a les seves obres, és refrendar la necessitat dels avenços científics, de la investigació, de possibilitar noves vies de comunicacions, de cercar noves formes de desenvolupament econòmic, al mateix temps que conèixer abans que res la pròpia realitat circumdant. En definitiva, ensenyar Geografia amb els criteris d'en Ballester, era un acte més de reproducció d'uns determinats esquemes ideològics adequats, fonamentalment, al liberalisme polític i econòmic, així com refrendar la necessitat de la cultura, la ciència i l'educació com elements regeneradors del nostre poble.

Creiem per altra banda, que només ara i després d'haver vist el sentit ideològic, liberal i regionalista de Ballester, podem veure en el seu veritable context el sentit del seu llibre *Bosquejo Histórico sobre la Instrucción Pública en Mallorca*; no es tracta sols d'una obra cojuntural, feta a posta per presentar-la a un Congrés Municipal; En Ballester, historiar la nostra educació, implica refrendar la importància de l'educació per a la regeneració del poble i en un altre sentit no deixa d'esser un acte de reafirmació autonomista pel que supossa d'aportació a la cultura autòctona i al fet particularista i diferenciador de la mateixa.

Pel que fa a qüestions més concretes, la seva ideologia pedagògica l'aplicà a la proposta de transformació dels plans vigents de Batxillerat ja que sempre els considerà com a deficientes pel seu defecte d'esser massa amplis. D'aquesta forma, es dificulta aconseguir en la joventut una cultura de caire general i al mateix temps es demostren insuficients a l'hora de donar una preparació ferma per tal d'iniciar els estudis universitaris. O sia, que segons Ballester, el batxillerat espanyol és ineficax per assumir els dos objectius que li són propis. En contrapartida, ell fa la proposta de crear dos batxillerats, un elemental, que impartiria unes matèries

i uns graus per aconseguir una cultura general valuosa i pragmàtica (aquests estudis es podrien instal·lar a les capitals de província i en els pobles grans, com a Manacor, Inca...), i un altre superior, que preparàs per l'ingrés a la Universitat. Amb aquesta divisió, el nostre autor, considera que l'anomenat batxillerat elemental democratitzaria l'accés a l'ensenyament i estaria a l'abast de totes les esferes socials, al mateix temps que amb el superior es donaria una preparació sòlida per accedir a la Universitat. Com es pot comprovar, Ballester determina un segon ensenyament amb una estructura i finalitat prou parellada a l'establerta a l'any 1953, i que amb ben poques modificacions (reestructuració de l'any 1957), sols va esser substituït per la Llei General d'Educació a la dècada dels anys setanta²². Per altra banda, i la comparació amb els temps més recents pot ajudar a comprendre el que volem dir, la proposta de Ballester és encertada des del punt de vista econòmic. L'Espanya de finals del XIX i principis del XX cerca una estabilització econòmica per tal d'assolir el suficient líquid per fer front a la instauració d'una veritable infraestructura industrial, i en aquest context, el nou batxillerat d'en Ballester es pot considerar com una mida estalviadora (sols estudiarien el batxillerat complet una minoria) al mateix temps que possibilita la culturalització de la joventut per tal d'accedir a llocs intermedis de treballs, o sia, la formació de quadres mitjans, tan necessaris per sustentar les noves formes de producció.

Per altra banda considera que haurien d'esser les Diputacions Provincials les encarregades de mantenir i controlar les escoles i Instituts; es decanta, també, per unes Escoles Normals regionals i que els sous dels mestres estiguin en relació al nombre d'alumnes ja que així cada ensenyant intentaria fer la seva tasca de la millor forma possible per tal d'augmentar la seva matrícula. Es també partidari de l'ensenyament lliure, sense oposicions, a les quals qualifica d'afavoridores dels personalismes²³. Com es veu, implícitament, en aquestes

mides, trobam una fervent proposta liberal (defensa de la llibertat d'ensenyament i la lliure competència).

La seva vessant regionalista la trobam també a unes altres propostes. Així, al 1900²⁴, tengué la idea d'organitzar un Congrés Pedagògic Regional que aglutinàs a mestres, llicenciats, professors de belles arts, de música i idiomes; també, i per tal de defensar la nostra educació i cultura, proposà crear a Mallorca diversos centres científics encaminats a consolidar "*aspiraciones e ideales que se mantienen hoy dispersos y en su consecuencia esteriles*"²⁵.

Creiem que amb el que hem dit tenim prou coneixement del context ideològic i pedagògic del nostre autor. Ens resta només intentar sistematitzar les seves idees a l'entorn de la temàtica de la metodologia per a l'ensenyament de la ciència geogràfica. Aquesta qüestió, emperò, ens obligarà a referir-nos a aspectes conceptuals i teòrics propis dels geògrafs i estranys, per tant, als meus quefers. Evidentment, no intentaré desenrotllar l'estat de la qüestió de la teoria geogràfica a Mallorca a principis de segle, si bé crec que l'obra de Rafel Ballester dóna per un treball que tractàs aquesta temàtica.

CONCEPTE I DIDACTICA DE LA GEOGRAFIA

Ja queda dit que R. Ballester arribà a la metodologia didàctica de la Geografia després de fer una anàlisi conceptual d'aquesta ciència. Vull dir a l'hora que la seva proposta és amb aquest sentit més metodològica que didàctica, i per tant, més geogràfica que pedagògica, o sia, més teòrica que pràctica. De totes formes, i malgrat aquesta advertència, mai el pensament didàctic a Mallorca —si exceptuam Mateu Obrador— arribà a nivells tan seriosos i encomiables com els que proposa el nostre autor.

Les fonts de les quals m'he servit per dur a terme la nostra proposta d'anàlisi de la didàctica de la Geografia a l'obra de Rafel Ballester, són fonamentalment el seu llibret *Estudio sobre la enseñan-*

(22) Vegi's "De la Enseñanza", op. cit.

(23) Vegi's "Una Opinión", pp. 115 a 118 de *Al Dia*, op. cit. Aquest article es publicà originàriament l'agost del 1899.

(24) "Semillas al Viento", pp. 101 a 105 de *Al Dia*, op. cit. Data de la seva publicació del juny del 1900.

(25) Ibidem.

za de la Geografia ²⁶, i la tesi doctoral que presentà a la Universitat de Madrid i que qualificada amb excel·lent, titulà *Investigaciones sobre metodología geográfica* ²⁷. Per últim consideram també representatiu el seu llibre de text *Geografía de España* ²⁸.

L'enfocament que Ballester presenta a l'hora de desenrotllar les seves idees didàctiques és el propi del moment i típic de la pedagogia espanyola i mallorquina de l'època. Vull dir que els escrits del nostre autor es fonamenten bàsicament en exercicis comparatius entre la situació en què es troba a Espanya la ciència geogràfica i el seu ensenyament i la que té a altres indrets. Aquesta metodologia de presentació d'un treball de caire pedagògic és típic, tal com afirmava, de l'època puix que sense anar més enfora i sols revisant "*El Magisterio Balear*" —revista professional del nostre magisteri que es publicava des del 1873— trobam gran quantitat d'articles i treballs que amb una sèrie de finalitats apliquem la comparació entre elements o situacions pedagògiques espanyoles i d'altres països, ja siguin europeus o fins i tot americans. Així, una forma d'estudiar aspectes com l'educació de pàrvuls, l'educació femenina, l'ensenyament professional... a l'estat espanyol és oposant la situació en què es troben aquí amb la que tenen a altres nacions ²⁹. Amb això, a més de possibilitar la funció informativa pròpia de qualsevol article s'aconsegueixen d'altres prou interessants tal com la crítica i la innovació, ja que el lector d'aquests treballs rep un missatge que li va informant de l'endarreriment de la nostra educació (d'on, a més, es poden treure conseqüències de tipus polític), li dóna a conèixer realitats i dades de difícil accés i per últim el posa al dia dels avenços pedagògics en el món.

Es, doncs, dins aquesta metodologia on també s'impliquen els treballs d'en Ballester. Així, les seves tesis sobre l'ensenyament de la Geografia vénen contrastades per les activitats que en aquest sentit es desenvolupen a diversos països europeus, amb la qual cosa compleix fidelment amb els objectius ja esmentats de crítica, innovació i informació. Dit això no és d'estranyar que Ballester parli de l'endarreriment de la Geografia a Espanya tant a nivell històric del seu desenvolupament com a l'actualitat i que, aleshores, faci el mateix amb altres països —Anglaterra, Suïssa, Bèlgica, Itàlia— a més d'Alemanya, a la qual dedicarà moltes més pàgines, i França que serà, en definitiva, l'altre element comparatiu, essent estudiada amb més deteniment, fins a tal punt, que es proposa com a model del que s'hauria de fer a Espanya. Per últim, Ballester, patrocinarà un pla didàctic per tal d'establir unes pautes d'actuació que possibilitin l'accés al nivell que l'ensenyament de la Geografia se mereix.

La Geografia a Europa

Ballester considera Alemanya com el lloc on es desenvolupà la Geografia com a ciència, i per tant, el focus d'on procedeixen tots els elements renovadors de la Geografia als altres indrets. Autors com Niehuhr, Gmelin i Pallas, culminen en Alexandre Humboldt i en el seu deixeble, i seguidor, almenys a nivell teòric, Carles Ritter, que fou, per influència directa del seu mestre, el primer catedràtic de Geografia a la Universitat de Berlín a l'any 1820. Aquest fet prest serà imitat per quasi bé totes les Universitats alemanyes que aviat comptaran també amb les seves pròpies càtedres de Geografia, i fins i tot, en seminaris especialitzats. Això possibilita la publicació de manuals i obres de gran

(26) Publicat a Palma a l'impremta de F. Guasp el 1901. Està prologat per M. Obrador (VII + 56 pp.).

(27) Tesi llegida a la Universitat Central (Madrid) dia 14 de desembre del 1907 en l'exercici de grau de doctor en Filosofia i Lletres, secció d'Història. Impr. del Patronato de Huerfanos de Administración Militar, Madrid 1908, 80 pp. També es publicà amb el mateix títol a l'Argentina en el Boletín de Instrucción Pública, el desembre de 1909 (63 pp.). El tribunal que jutjà la tesi d'en Ballester ho formaren els Drs. següents: President: Dr. D. Miguel Morayta; Vocalsponents: Drs. Eloy Bullon i Alejo García Moreno; vocals: Drs. Pio Zabala i José Gutierrez Garijo.

(28) Primera edició abril de 1916. S'ha utilitzat la 4ª edició publicada en dos volums a Tarragona el 1934 (194 + 122 pp.).

(29) Aquest mètode es típic de l'exposició de molts d'articles de tipus pedagògic d'una de les primeres revistes educatives de les Balears, exactament de la segona que es publicà. Faig referència a "*El Magisterio Balear*". Vegi's per exemple: "Las Escuelas en los Estados Unidos de América", publicat al núm. 15 de 11 d'abril de 1874; "Reglas de Educación y Enseñanza" al núm. 21 de 23 de maig de 1874 així com altres treballs que estudien aspectes pedagògics del Japó (núm. 27 de 1875), de l'Alsàcia (núm. 45 de 1875), de Zuric (núm. 5 de 1876), etc.

qualitat, així com un desenvolupament modèlic de la cartografia i de la publicació d'atles, els més bons i complets d'Europa³⁰. Per altra banda, a Alemanya, i degut en gran part a l'obra d'Oscar Peschel, la Geografia prest comptà amb un basament de tipus físic i geològic que possibilità, de forma ben bé definitiva, la seva separació de la Història.

La situació universitària de la Geografia, així com el bon nivell geogràfic d'Alemanya, durà, al nostre autor, a afirmar que la qualitat de l'ensenyament de la Geografia serà una conseqüència lògica dels nivells d'investigació i reflexió conceptual a que s'ha arribat a les Universitats. Amb això, esteim davant d'un dels pensaments i arguments més característics del nostre autor tal com pugui ésser la concordància que segons ell s'estableix sempre entre qualitat didàctica d'una matèria i el nivell d'investigació i estudi que a la universitat ha anat assolint. Anant a un terreny més pròxim a la concretització, i tot determinat per aquesta interrelació entre nivell didàctic i nivell universitari, estudiarà com s'ensenyava la Geografia a Alemanya: "*Concebida la Geografía como ciencia así se la enseña ya en la escuela primaria empezando por lo fácil, lo conocido, para ir luego elevándose a las cuestiones más arduas*"³¹. A Alemanya, a l'escola primària, s'estudia fonamentalment la província per la qual cosa compten amb bones monografies, si bé aquest ensenyament, a judici del nostre autor, gaudeix de defectes, i en especial de dos: es dona gran importància a la nomenclatura, patrocinant d'aquesta forma el memorisme, i s'agafa com a punt de partida les divisions polítiques —províncies tal com s'ha dit— que sempre són convencionals i que per tant no obeeixen a raons geogràfiques.

Pel que fa al segon ensenyament, Ballester, dirà: "*El método seguido en los gimnasios es el mismo que en las escuelas. La geografía es ense-*

ñada por un profesor especial, antiguo estudiante de Historia o de Ciencias Naturales. Los manuales denotan en su mayor parte un juicioso empleo de las nociones científicas que completan la geografía. Los atlas son buenos" (v. gr. *La pequeña Geografía* de Ruge y el *Typen Atlas* del Dr. Schneider)³³.

Als instituts alemanys l'estudi de la Geografia revolta en torn de la nació confirmant, així, el procés cíclic començat a l'ensenyament primari. De totes formes, els grans elogis de Ballester van dirigits als estudis universitaris, els més importants per a ell per tal de dur a terme un bon desenvolupament de l'ensenyança de la Geografia, la formació del bon professorat i l'edició de llibres, mapes i material auxiliar de qualitat. Des d'aquesta perspectiva, la Universitat es conforma com l'element més important del sistema educatiu i amb capacitat de transcendir la seva tasca a altres àrees de l'estructura educativa d'un país. Els secrets de la Universitat alemanya i del seu bon funcionament es troba segons el nostre autor a la descentralització i flexibilitat per organitzar cursos i ensenyances; en aquest sentit ens informará dels dos nivells, o tipus de formació, que tenen estructurats: un elemental, per a estudiants que han de passar un examen i necessiten d'una formació global abans d'encetar els seus estudis especials, i l'altre, que és exactament aquest tipus d'estudis, o sia, els que permeten una especialització en una matèria determinada. Aquest segon nivell és el que permet comptar amb un bon plantell de bons professors a les altres àrees de l'ensenyament. En el cas de la Geografia, els cursos d'especialització poden ésser els següents: Estudi de les muntanyes, Treballs i exercicis pràctics per a la lectura i confecció de mapes, Distribució geogràfica dels animals i les plantes; Morfologia Terrestre, Climatologia, Física de la Terra, Geografia de les zones polars, Meteorologia pràctica, etc.

Aquesta precisió d'en Rafael Ballester en re-

(30) Per exemple, E. BERGHAUS: *Atlas físico de la Tierra*; KIEPERT l'atles d'Àsia; així com altres obres de BEHN, KIRCHHOFF, WAGNES, PESCHEL i els treballs de l'Institut Geogràfic de Gotha que dirigits pel seu fundador, el Dr. PERTERMANN, publicà una revista: *Mittheipungen*. Cal també recordar els atles de STRELER i de SPRUNERMENKE.

(31) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología Geográfica*, op. cit., p. 28. Utilitzarem sempre l'edició de Madrid de 1908.

(32) *Ibidem*, p. 29.

(33) *Ibidem*, pp. 30 i ss.

ferir els cursos de les universitats alemanyes és ja un element de tipus comparatiu amb funcionalitat crítica que introdueix, perquè el lector s'adoni de la hieràtica situació de la Universitat espanyola, totalment centralitzada i amb uns plans d'estudis dirigits, gens afavoridors del progrés de les ciències.

Ballester també ens dona informació de l'estat de la Geografia a altres països. Pel que fa a Anglaterra ens diu que la Reial Societat de Geografia de Londres confia, el 1884, a **M. Scott Keltic**, un treball de com es trobava l'ensenyament de la Geografia a Europa. La mateixa Societat creà també cursos superiors de Geografia a Oxford i Cambridge, i com a fruit d'aquesta experiència, els seus membres confirmaven, anys més tard, les mateixes tesis que defensà Ballester, o sia, que la vertadera reforma, bé sia a nivell científic, o bé, a nivell didàctic d'una matèria deu començar per l'ensenyament superior. També ens destaca la gran importància de l'estudi de la Geografia a l'ensenyament secundari anglès ja que aquest tipus d'estudis és el que més aprofita a la gent que en la seva vida professional més necessitats tindrà dels coneixements geogràfics, (classes directives de la societat, funcionaris públics...) en la qual cosa confirmen el que dèiem en un principi; o sia, el valor de la Geografia com a ciència, es va assumint a les societats on la burgesia veu consolidada la seva posició. El comerç, la indústria, les noves perspectives mercantils i les possibilitat de tipus econòmic que ofereixen les colònies, són els elements de judici que fan veure com a positiva i necessària la sistematització d'uns coneixements geogràfics que seran de gran utilitat dins el nou ordre mundial que s'anava establint. Així, l'exercit, de cada dia més, necessitava comptar amb uns mapes topogràfics precisos i exactes (la Geografia Física com a base de la Geografia Científica, tal com es propugnava en aquells moments); el comerç, la indústria i els seus dirigents, requerien, de cada vegada més, un coneixement de la ja anomenada Geografia Econòmica i, de fet, el tràfic marítim i terrestre depenia d'un coneixement precís de les costes, de l'oceanografia en general i de les rutes de comunicacions i les seves possibilitats de millora.

A Suïssa, sempre tan avançada en el terreny pedagògic, Ballester li dedicà també certa atenció. Ens informará de l'ensenyament cíclic que s'usa a les seves escoles mitjançant les següents unitats d'es-

tudi: la classe, el barri, els carrers que l'envolten, el poble, el municipi, el cantó, Europa i la Terra en general. També ens notifica de la influència americana a la petita nació centreeuropea ja que **M. Guyot**, cap dels estudis geogràfics a Suïssa i deixeble de **Ritter** viatjà i estudià als Estats Units amb **M. Swinton**.

Totes les universitats suïsses tenien cursos i ensenyances geogràfiques —Ginebra, Berna, Zurich i Neuchatel— amb la qual cosa no cal dir que el nivell didàctic de les seves escoles era realment encomiable. Compten amb un bon nivell de cartografia i, per tant, amb bons mapes i atles escolars que els mestres utilitzen com a mitjà per conèixer la realitat, juntament amb els passeigs escolars, les excursions i els viatges pedagògics.

Itàlia, Bèlgica i Portugal també innovaren el sentit de la Geografia, fonamentalment mitjançant la influència francesa. Així, la creació, a Bèlgica, d'un Institut de Geografia, el 1898, és una de les fites que ni tan sols a França, tal com veurem, es va poder aconseguir. A Itàlia, la influència dels geògrafs francesos es troba a l'adaptació dels mètodes topogràfics, creant-se, a més, Museus Geogràfics a les Escoles Normals i separant les assignatures de Geografia i d'Història a les escoles secundàries, aconseguint, per tant, un millor nivell científic i d'ensenyament.

També Portugal, a partir de 1882, adaptà el mètode topogràfic tant a l'ensenyament primari com al mitjà i diferencià les càtedres de Geografia i d'Història als Instituts. També, i tot confirmant la influència francesa, va desenvolupar de cada vegada més la Geografia Física.

El cas exemplar de França

Ballester, si bé reconeix la primàcia i avantguarda de la Geografia alemanya, es pot dir que dedicà les seves obres didàctiques a l'estudi de la Geografia a França, on, per una altra banda, s'inspirarà a l'hora de donar alternatives metodològiques concretes. Es pot dir que a l'esquema comparatiu subjacent a les obres del nostre autor, França, és el vertader element a comparar amb Espanya. França és, en definitiva, el gran centre d'interès de Ballester i crec que la promoció que fa de la Geografia francesa és encertada tant pel que fa als aspectes científics com als didàctics. Per altra banda, creiem que Ballester tenia raons sòlides per introduir el model francès als nostres indrets, tal com

el paral·lelisme que es donava, en un moment donat, entre Espanya i França. En efecte, el cas francès no és com l'alemany, fruit d'una línia ascendent cap a la científicitat de la Geografia; al contrari, França es trobava en aquest sentit, ben endarrerit i amb una situació com l'espanyola de total abandó pel que fa als estudis geogràfics. Però a França es donà un canvi, ben bé autoprovocat, que farà s'impulsin aquests estudis a nivells de serietat i rigor indiscutibles. Per voluntat pròpia se pren consciència de la necessitat de millorar el nivell de la Geografia, bé sia entesa com a ciència, o com a objecte d'ensenyament; i tot això, a més, es dur a terme a una època de crisi, exactament després de la derrota de Sedan. Creiem, per tant, lògic, que Ballester vegi en la Geografia francesa, a més de raons de tipus científics, unes altres que poden servir d'exemple i de motivació al nostre país: Concretament, aquesta capacitat d'autocrítica, de pressa de consciència d'una situació i de saber instrumentalitzar els elements adequats per solucionar el problema a una època de crisi, ben semblant, per altra banda, a l'espanyola d'aquells anys.

França comptava des del 1809 amb una càtedra de Geografia a La Sorbona, la qual cosa semblava dins el pensament de Ballester que podia haver estat element dinamitzador d'aquests estudis en el país. Sembla, però, que aquests ensenyaments universitaris eren d'una total ineficàcia pel seu abandó i manca de nivell científic. Aquesta deplorable insuficiència dels estudis superiors³⁴, ens ve confirmada, fins i tot, a l'any 1845, amb el que afirmava **Ritter** després d'una visita a París: "*El catedrático de Geografía de La Sorbona es ciertamente un hombre que sabe mucho pero no gran cosa de Geografía*"³⁵. Com a resultat d'aquest baix nivell geogràfic la situació de l'ensenyament de la Geografia a altres nivells del sistema escolar era també deplorable i el mateix es podia dir del material didàctic i auxiliar³⁶. **Vivien de Saint Martin** deia sobre aquest tema "*para la enseñanza elemental*

no tenemos ningún libro digno de aprobación; menos aún para la enseñanza superior. Para la primera hace falta un libro sin puerilidades, conciso, sin sequedad, de estilo puro y natural que presente las ideas con exactitud aunque sumarias, impresiones más bien que fórmulas. Para la segunda, debe ser un manual en la más alta acepción de la palabra en el que tenga asiento la geografía histórica, la matemática y la astronomía al lado de la geografía descriptiva"³⁷.

Per altra banda la consideració científica de la Geografia no existia, ja que sols es considerava com a matèria auxiliar de la Història. A l'any 1863 s'intentà millorar aquesta situació si bé sense èxit. En aquest any el Ministre d'Instrucció Pública, Victor Durry, va dividir l'ensenyament mitjà en dues branques: la secció clàssica i la secció especial, que pretenia la formació d'industrials i comerciants. Evidentment, i tal com ja he assenyalat, la Geografia havia d'assolir, en aquesta darra branca d'estudis, un bon nivell per la seva importància dins les noves professions que el sistema liberal d'economia anava patrocinant. **M. Lavasseur** va esser l'encarregat, pel ministre ja esmentat, de l'organització del seu ensenyament, introduint com a matèria obligatòria la que denominà Geografia Econòmica, primera vegada que sorgia aquesta denominació. La nova assignatura de Lavasseur comprenia Geografia industrial, agrícola, comercial i administrativa de França i dels països europeus³⁸. Com es pot comprobar, tant el nom com el contingut d'aquesta matèria, així com la seva inclusió dins un segon ensenyament dedicat a la formació de comerciants i industrials, confirmen el paper ideològic que per a la societat burgesa tenia la Geografia. De totes formes aquest intent de reforma no va donar resultat, puix que el francesos preferiren assegurar-se el seu futur amb una economia de mercat, però al mateix temps amb la nota clàssica i de bon gust dels Liceus, fins a tal punt, que sols un

(34) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 8.

(35) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología Geográfica*, op. cit., p. 37.

(36) *Ibidem*, p. 41.

(37) VIVIEN de SAINT MARTIN, M.: "Del estado de las ciencias geográficas y la enseñanza de la geografía en Francia y en Alemania". *Anne Geographique*, 1863. Citat per Ballester a *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 17.

(38) *Investigaciones sobre Metodología Geográfica*, op. cit., pp. 39 i ss.

2 0/o dels estudiants de secundària anaren a les noves escoles ³⁹.

Hagueren d'esser les derrotes de l'exèrcit de Napoleó III en els seus enfrontaments amb els alemanys, les que motivaren l'interès per la Geografia. Sembla que una de les causes de la derrota va esser el gran coneixement que els alemanys tenien del terreny en contra de la incultura geogràfica que mostraren els militars francesos: "*Los acontecimientos de 1870 tuvieron una influencia decisiva, como si todas las personas cultas no hubieran mirado la derrota más que bajo un solo prisma, volvieron los ojos a la decaída i esteril enseñanza geográfica. La geografía apareció como una ciencia patriótica*" ⁴⁰.

Aquest mateix any el ministre d'Instrucció Pública, Jules Simon, encarregà a M. Lavoisier i a Himley un informe sobre l'ensenyament de la Geografia a França. En ell es donà compte del deplorable estat d'aquesta matèria. Sols es comptava amb dues càtedres universitàries (a La Sorbona i a Nancy); el segon ensenyament, de 150 professors de Geografia i Història, sols set d'ells eren conscients de la importància de la Geografia. Els materials escolars, segons els autors de l'informe, era realment detestable; un poc millor eren els manuals o llibres de text (Cortambert, E.; Pigonneau, M.; Perigot, M.; Lavoisier, M.; Buisson, Himly, etc.). Pitjor el nivell de les cartes i dels atles (Dussieux, Drieux-Leroy, Corambert, Delamarche, Perigot, etc.) ja que estaven fets d'acord amb l'antic mètode que prenia com a base de la Geografia a la Història, no aportant, d'aquesta forma, cap valor cartogràfic i, per descomptat, omittint totalment qualsevol aspecte de la Geografia Física ⁴¹.

De fet, emperò, la renovació de la Geografia a França s'inicià amb l'informe que he comentat, i segons Ballester, es consolidà amb la creació de l'Associació Francesa per al progrés de les Ciències,

(Burdeus 1872), duit a terme per Cl. Bernat, Wurtz i Broca, i amb el Congrés Geogràfic Internacional de París de 1875.

Aquests events donaren lloc a un intens debat sobre la didàctica de la Geografia que, ben bé, es prolongà per més de trenta anys. De les veus que prengueren partit per aquesta renovació pedagògica cal destacar les alternatives de **M. Drapeyron** (1876), **M. Lavoisier** (1879), **J. Paquier** (1884), així com altres menys importants: **Reclus** i **Schraeder** (1892), que intentaré sistematitzar a continuació.

M. Drapeyron presentà una ponència en el Congrés de París de 1875 sobre el mètode de l'ensenyament de la Geografia que fou publicada l'any següent ⁴². Aquest autor es decantà en contra d'un ensenyament memorístic i formulista de la Geografia al mateix temps que proposà les següents bases per a la seva didàctica:

1.-Establir la separació definitiva entre Història i Geografia.

2.-Fer de la topografia el punt de partida de l'ensenyament de la Geografia.

3.-Crear a les escoles museus pedagògics amb una secció de geografia.

El primer i el segon punt —el tercer és més una recomanació de pràctica educativa— varen esser realment revolucionaris. Drapeyron, pel que fa al primer, va esser radical; si abans no existia la Geografia sense Història ara no es podia parlar d'Història sense Geografia (recordau els fracassos bèlics de les campanyes de l'emperador francès). Per altra banda, si bé en total concordància amb els fets d'armes que possibilitaren el ressorgiment geogràfic a França, la topografia s'alçava com l'element primordial a l'hora de construir-la com a ciència i de dotar-la d'una didàctica valuosa. La topografia assumia qualitats de vertader abecedari geogràfic i s'imposava la llei per la qual valia més veure i conèixer

(39) *Ibidem*, p. 41.

(40) *Ibidem*, p. 40.

(41) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., pp. 11 a 14.

Vegi's com a fonts d'aquestes dades a M. LAVASSEUR: *Etude et enseignement de la Géographie*. Ed. Delagrave, Paris 1871.

(42) DRAPEYRON, M.: *Nouvelle méthode d'enseignement géographique*. Ed. Dumaine, Paris 1876.

Consulta també: R. BALLESTER: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., pp. 24 i ss. i *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., pp. 41 i ss.

bé qualque cosa que no tot. La topografia “o descripción minuciosa y detallada de un lugar cualquiera de una pequeña extensión de terreno”, que és la definició de Paquier que ens dóna Ballester ⁴³, és retradua a nivell escolar com un estudi de la pròpia escola, dels carrers, del poble, el municipi, etc., al mateix temps que volia fer de la Geografia un continuat experiment en el sentit que fos una ciència del fer, de l'experiència i de la descoberta. Ballester, dins aquest context i defensant aquesta postura, ens diu: “un joven alumno que no conozca más que algo de topografía no sabrá, es cierto, las capitales de provincia, ni los cabos, ni las bahías, pero en cambio estará en posesión de otros conocimientos más esenciales que el geógrafo a priori ignore tal vez toda su vida” ⁴⁴.

Per últim, s'intentarà un amillorament de la cartografia a fi que els mapes reproduesquin amb plena fidelitat i precisió la realitat; fer, en definitiva, el que Drapeyron deia, “pas de Geographie sans topographie”, ja que així es l'única forma d'aconseguir geògrafs experimentats que coneguin profundament la seva realitat: “La topografía és la reproducción fiel de todos los accidentes del terreno; es una pequeña parte de la tierra fotografiada. La Geografía es el conjunto de las partes” ⁴⁵. La vessant pedagògica d'aquestes asseveracions no es faran esperar: “Que utilidad reporta, decian, que un alumno sepa enumerar los mares de Europa, cabos, golfos, islas i penínsulas sino sabe leer un mapa ni mucho menos trabajar un plano. La clase de geografía debe limitarse a ser una clase de ciencias topográficas. Se nos objetará que los jóvenes topógrafos no saben geografía lo cual es una inconsecuencia porque la topografía no es más que una geografía experimental que de lo simple conduce a lo múltiple y proporciona conocimientos esenciales desconocidos para el geógrafo a priori” ⁴⁶.

Podem dir, aleshores, que la didàctica “topogràfica” de la Geografia es fonamenta en la lectura i coneixements dels mapes i a saber trobar els detalls sobre el terra, de tal forma que, com diu M. Berlioux, el mapa a l'escola s'hauria d'explicar tal com es fa amb el text d'un autor. Es evident, per altra banda, que una geografia d'aquest tipus necessiti com a elements didàctics el contacte amb el sòl, i per tant d'excursions, passeigs, lectures de cartes i la construcció de simples i diverses escales com elements i exercicis escolars de singular importància.

La segona aportació a la temàtica didàctica de la Geografia a França és la del ja esmentat M. Lavasseur que, anys enrera havia col.laborat en l'organització de l'ensenyament de la Geografia a la nova segona ensenyança de caire comercial. Lavasseur viatjà el 1876 als Estats Units, on comprovà els avantatges que a l'ensenyament elemental reportava l'aplicació del mètode intuïtiu ⁴⁷. De tornada a París donà una conferència, el 1878, que fou publicada a l'any següent ⁴⁸. Les seves tesis didàctiques que formaren el contingut de la seva disquisició es poden resumir en els següents punts:

1.-La Geografia Física com a fonament de tot l'ensenyament.

2.-Donar a la Geografia Agrícola, Industrial i Comercial un lloc més important que el que ha tengut fins ara, encara més quan és aquest tipus de Geografia el que té més interès per a la societat francesa.

3.-No deixar de banda l'estadística.

4.-Utilització dels mapes i de la pissarra per tal de fer comprensible la Geografia a través dels llibres i fer-la veure a través dels mapes.

Aquesta proposta duia a nivell conceptual un aspecte que seria determinant: L'ensenyament de

(43) PAQUIER, J.B.: *Etude et enseignement de la Geographie en France*. Ed. Delagrave, Paris 1884.

(44) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 29.

(45) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., p. 45.

(46) *Ibidem*, pp. 45-46.

(47) *Ibidem*, p. 42.

(48) LAVASSEUR, M.: *L'enseignement de la Geographie dans l'ecole Primaire*. Ed. Delagrave, Paris 1879. Vegi's a BALLESTER: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., pp. 18 i ss.

la Geografia Física que faria fonamentar el coneixement geogràfic sobre la Geologia.

Anys més tard, J.B. Paquier, fonamentarà una nova concepció didàctica sobre dos elements —el mapa i el mètode⁴⁹— que significarà el primer sistema en contra dels iniciadors del reformisme didàctic i metodològic recent començat. Paquier accepta les utilitzacions escolars dels mapes i cartes però critica tot el que es refereix al mètode topogràfic: *“No es cosa de exigir a los jóvenes de 9 a 11 años el manejo de la escuadra y el compás como si se tratase de un geómetra o de un agrimensor. Las primeras cualidades que deben ejercitarse en la infancia son la imaginación y el sentimiento. Por ahí se debe empezar... se debe pues empezar con el grandioso espectáculo del universo... el sol, la luna, las estrellas”*⁵⁰.

La topografia la deixarà Paquier per més envant a fi d'anar amb ordre i no demanà massa a la intel·ligència de l'infant.

Es evident que la proposta de Paquier sembla un pas enrera pel que fa a això de començar a estudiar la Geografia per l'astronomia. Per altra banda, i sols des d'una perspectiva pedagògica, veiem a Paquier més a prop de les concepcions educatives, o sia, més pedagog que geògraf. Es el primer que en parlar de metodologia geogràfica se demana directament pel nin i per les seves qualitats personals. Aquest respecte que demostra envers dels sentiments, la imaginació i l'evolució de la intel·ligència i els interessos infantils fa que trobem a Paquier més a prop dels elements ideològic-educatius que anys més tard promulgaria el moviment activista en el camp de la pedagogia. Ara bé, al mateix temps, crec que Paquier es confon sobre quins són els interessos del nin; lògicament qualsevol infant es veu motivat pels elements que ell cita —el sol, la lluna, els estels— però també, difícilment, els nins entre els nou i onze anys tenen capacitat de comprendre la lògica dels moviments dels astres. Per altra banda, Paquier, afirma que el nin està més a prop d'aquests temes, i per tant més interessat

en ells, que pels carrerons del seu poble, la qual cosa, si bé de principi pot ésser així, no nega les possibilitats motivadores i estimuladores que té per als infants, la pròpia activitat així com la descoberta mitjançant passeigs i excursions. Vull doncs clarificar que Paquier, a nivell ideològic-educatiu, es troba a prop de l'Escola Nova (respecte per a l'infant), en canvi a nivell de pràctica escolar i didàctica els seus plantejaments són més clàssics (no reconeix les possibilitats actives del mètode topogràfic), Ballester, per la seva part, fa una crítica semblant ja que tot defensant el mètode topogràfic diu que aquest promou l'observació i el sentit geogràfic del nin.

De totes formes, Paquier té clara la transformació que s'ha de donar a la didàctica de la Geografia i té sempre present l'alumne:

*“Conviene evitar que la lección sea una nomenclatura seca, una lista de nombres propios, dirigidos exclusivamente a la memoria, o una serie de definiciones que el alumno aprende en los comienzos de la carrera, en la edad en que nos apropiamos muy mal de semejantes abstracciones y que comunmente repetimos sin comprenderlas. Lo que el alumno no comprenda no aprovechará a su inteligencia; muy util es que la memoria sea un almacén o depósito bien nutrido del cual pueda el niño hecho hombre sacar nociones y hechos a medida que le sean necesarios; pero una educación que se limite a enriquecer este armario de la inteligencia sin ejercitar la inteligencia misma en el empleo de aquellos útiles y materiales no producirá a buen seguro más que individuos muy medianos”*⁵¹.

En definitiva, i tal com dirà Ballester⁵², es volen lliçons de coses en contra de les lliçons de noms. Per acabar diré que Paquier aportà al moviment didàctic francès del darrer terç del segle XIX un pensament educatiu molt interessant i necessari a qualsevol plantejament didàctic (el nin com a persona amb una evolució i qualitats diferents a

(49) Vegi's a J.B. PAQUIER: Op. cit., i a R. BALLESTER: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 33.

(50) BALLESTER, R.: *Ibidem*, pp. 33 i ss., i també a *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., p. 48.

(51) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., pp. 20 i 21, citant del llibre de Paquier, p. 33.

(52) *Ibidem*, p. 22.

les de l'adult) si bé s'equivocà a l'hora de demostrar les seves idees amb els exemples tan poc didàctics que proposa.

A més d'aquests tres autors, el més important pel tema que tractam tal com evidencia Ballester⁵³, és Schrader⁵⁴ que considera, a l'igual que Paquier, que la renovació de la Geografia a d'esser més obra del sentiment que de la raó; al mateix temps, i a nivell de pensament geogràfic, critica que el fet científic de la Geografia es fonamenti justament en una tècnica com és la Topografia. La polèmica, com era de preveure, s'obrí a uns nivells i a unes qüestions de per si ja prou polèmiques com és tota discussió sobre la científicitat d'una matèria. Un altre autor —Reclus— animarà encara més el tema en afirmar que la Geografia no era ciència per ella mateixa i que, en tot cas, era una matèria amb lligams molts forts amb altres ciències a les què fins i tot servia de suport.

Com es pot comprovar, dins les dues línies didàctiques que es formaren (Lavasseur i Drapeyron per una banda i Paquier i Schrader per l'altra), estaven implícites dues concepcions diferents de la ciència geogràfica. Els primers consideraven a la Geografia com a vertadera ciència que tenia el seu basament a la Topografia i a la Geologia (Geografia Física) i que, com a tal ciència, gaudia d'un cos de coneixement i d'un mètode (el topogràfic) propi. En canvi, els altres, veien a la Geografia com a matèria d'aplicació, fonamentalment a la Política, a la Guerra i al Comerç amb la qual cosa es distanciaven de la postura geogràfica clàssica que sols la considerava com a auxiliar de la Història.

Prest es va establir una pugna entre els geògrafs francesos per aconseguir un instrument que dugués a terme el desenrollament de les concepcions apuntades. Drapeyron, i amb ell els "topògrafs", lluitaren força per tal d'aconseguir de l'Administració la creació d'un Institut Geogràfic que fos una vertadera Escola Nacional Superior de Geografia. L'organització d'aquest nou centre s'havia pensada en quatre seccions:

- Una d'ensenyament, o pedagògica, per a la formació del professorat en Geografia i Ciències Naturals pels Instituts i Centres Superiors.

- Una secció de Ciències Polítiques que preparàs per a la carrera consular, així com als agents del govern a l'estranger i als empleats dels ministeris.
- Una secció d'Economia i de colonitzadors com a recolzament a tota la problemàtica colonial.
- Una secció tècnica i científica que tractaria dels assumptes geodèsics topogràfics i cartogràfics.

Aquest centre, que es va demanar amb prou insistència, no fou a la fi aconseguit pels seus promotors ja que va esser la Universitat qui es responsabilitzà de l'ensenyament de la Geografia; s'establí una càtedra de Geografia Física i, al mateix temps, es creà l'Institut Geogràfic de La Sorbona amb l'objecte d'estudiar tots els aspectes propis d'aquesta ciència referits a França i a qualsevol part del món. Al mateix temps es creava també un centre d'informació especialitzat en materials geogràfics.

Crec que ara estam en condicions de desvetllar el pensament de Ballester respecte de la necessitat dels centres superiors d'ensenyament si volem assolir un nivell metodològic i didàctic valuós. En definitiva el que fa és demanar el mateix que passà a Alemanya, o sia, la via ràpida que en el cas espanyol seria la reforma de les Universitats perquè, en el fons, el nostre autor dubta que a Espanya es pugui donar un procés semblant al francès on la consolidació de l'ensenyament de la Geografia a nivell superior va venir donat com a conseqüència d'un ampli debat intel·lectual que s'allargà per espai de més de trenta anys. Ballester és, en aquest sentit i referit a Espanya, pesimista, si bé, convençut de la força de la raó i de què l'ensenyament és l'únic instrument que pot regenerar el país, no dubtarà a pregonar-ho mitjançant aquest exercici comparatiu que anam comentant. De totes formes manca encara desenvolupar el que el nostre autor diu a respecte de l'altre element de la comparança. Anem a veure-ho.

La situació dels estudis geogràfics a Espanya

Un dels aspectes que de principi estranya el lector de les obres didàctico-geogràfiques de Ballester, és que, de fet, dedica menys espai a Espanya que als

(53) *Ibidem*, p. 34.

(54) Vegi's la seva obra: *Quelques mots sur l'enseignement de la Géographie*. Ed. Hachette, Paris 1892.

altres països, si bé, una vegada coneguda la situació que Ballester descriu de l'estat de la Geografia i del seu ensenyament al nostre país, veim que realment poques coses es podien dir.

Ballester no nega la tradició geogràfica espanyola ben present ja a l'edat mitjana per l'escola cartogràfica mallorquina. Ens informa també dels interessos geogràfics de Felip II i de l'obra de **Pedro de Esquivel**, catedràtic de matemàtiques a Alcalà i dels seus treballs geodèsics per al mapa d'Espanya⁵⁵. Té en compte els mapes regionals que es feren en els segles XVII i XVIII⁵⁶. També Felip IV va demostrar certa afició a la Geografia ja que protegí la traducció del diccionari geogràfic de **M. la Martiniere**, si bé tots aquests esperançadors inicis es frustraren quan el poder i l'imperi espanyol començà la seva decadència⁵⁷.

Respecte a l'ensenyament de la Geografia, Ballester, ens confirma el diagnòstic ideològic que dins el liberalisme havia fet d'ell:

*"La enseñanza entregada por completo a los institutos religiosos se alimentó principalmente de doctrina teológica se sustrajo a toda influencia exterior, vivió de sí misma y desterrada por la Iglesia toda filosofía y aún toda ciencia que no pudiera armonizarse con la de los padres de la Iglesia Católica, toda innovación fue perseguida o desterrada"*⁵⁸.

Com a excepcions a aquesta constant tan clarament referida per Ballester, cal citar els treballs que es dugueren a terme amb el ministeri de M. de la Ensenada, tot interessat en la reforma de la nostra marina de guerra. Dins aquest context, **Jorge Juan** i **Antonio de Ulloa**, intentaren dur a terme una carta geogràfica d'Espanya, la qual cosa, emperò, encara no s'havia possibilitat quan el 1908, Ballester,

escrivia la seva obra sobre metodologia de la Geografia. Així, dels 1.078 fulls de la "Carta topogràfica nacional" sols hi havia 100 de publicades, essent, per això mateix, Espanya, l'únic país d'Europa que es trobava en aquesta situació⁵⁹.

Pel que fa al segle XIX, parla, si bé amb poca convicció, dels esforços d'en Godoy per millorar la situació; considera valuosa l'obra de **Tomàs Mauricio López Geografía Histórica moderna** i es detén a comentar la figura d'**Isidoro d'Antillón**⁶⁰ tan vinculat com a botànic a la nostra illa.

Antillón ensenyava Geografia al Seminari de Nobles de Madrid, i ho feia com a matèria auxiliar de l'Història. Cal dir que la seva càtedra es deia de "Geografía, Cronología e Historia". Com era natural a la seva època donava gran importància als estudis astronòmics si bé a més d'un bon professor fou un precursor de la Topografia —cal en tot cas recordar ara el seu estudi sobre Albarracín) si bé era impossible que a la seva època pogués adonar-se de la independència de la Geografia com a ciència.

Quan Ballester es refereix a la situació en què es troba en el seu temps, la Geografia i el seu ensenyament, no amaga el seu abatiment i la seva posició ja que ens diu que sols es fan exercicis memorístics —repetició dels noms dels cercles de l'esfera, llegir a un mapa els noms de les principals ciutats, etc.— arribà a afirmar fins i tot que:

*"La enseñanza de la Geografía, repetimos, continúa estacionaria, aferrada a las viejas rutinas... El estudio de la Geografía continúa aun en España considerándose como accesorio y no indispensable. Se sigue creyendo que la Geografía como la Cronología no tiene otro objeto que aclarar la Historia"*⁶².

(55) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., pp. 11 i 12.

(56) Com per exemple el d'Aragó de Fr. Juan Reyra; el de Catalunya de Josep Aparici, el de València de P. Francisco Casares; el de Galícia de P. Ojea, i el de Mallorca del Cardenal Despuig.

(57) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., p. 12.

(58) *Ibidem*, pp. 12 i 13.

(59) *Ibidem*, p. 14.

(60) Vegi's a BELTRAN RASPIDE: *Isidoro de Antillón, Geógrafo, Historiador y Político*. Madrid 1903 i R. BALLESTER, a *Ibidem*, pp. 16 i ss.

(61) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 2. Cal dir que dins aquest desolador panorama defensa a Macias PICAVEA i la seva obra *Geografía Elemental*, Valladolid 1895.

(62) BALLESTER, R.: *Ibidem*, p. 4.

La Geografia a Espanya mai no havia tengut importància perquè ningú s'havia preocupat de donar-li una orientació científicista: *"La Geografía no ha sido popular porque su enseñanza ha estado reducida por espacio de muchísimos años a las escuelas primarias y a un sólo curso en los institutos"* ⁶³. Destaca com l'únic positiu la tasca duita a terme per la Real Sociedad Geográfica de Madrid, fonamentalment a nivell científic, ja que, pel que respecta a l'ensenyament, sols se movia a nivell de projectes... i això que a Espanya els nous mètodes francesos es coneixien des d'un principi. Cal tenir en compte que el coronel Sr. Coello assistí a París al Congrés Internacional de 1875 i que, uns anys més tard, el 1877, concretament, s'adscivia a la nova orientació topogràfica de la Geografia:

"Reconozco las grandes ventajas que reporta el estudio de la Topografía, base de los conocimientos geográficos. Estoy persuadido que conviene poner de acuerdo los textos y los mapas señalando además en los trabajos puramente geográficos, el mayor número de datos topográficos posibles según su extensión, o escala, corrigiendo siempre el dibujo de los mapas generales que, lejos de ser verdaderas reducciones de planos topográficos, no ofrecen casi nunca exactas ideas del terreno y suprimen casi todas las cifras de altitud, o de sondaje, que deben señalarse al menos respecto a los puntos principales" ⁶⁴.

També un altre membre de prestigi de la "Sociedad Geográfica de Madrid", el Sr. **García Martín**, recolzava la Topografia i l'ensenyament de la Geografia mitjançant mapes, murals i cartes topogràfiques, negant, al mateix temps, el valor de la nomenclatura, dels noms i de tots els exercicis pneumotècnics que eren típics en el seu ensenyament.

De totes formes, i malgrat aquestes veus solitàries, el desinterès i l'esperit científic estava totalment desterrat de les nostres escoles. No es comptava amb bons llibres de text perquè tanmateix no havia geògrafs preparats; la formació dels alumnes es donava mitjançant un curs als instituts i, allà, el que es feia, era repetir el que el professor ja tenia fet: un llibre. No existia, doncs, el desig per la ve-

ritat pel mètode viu, per la investigació personal i pròpia, i tot això, fins a tal punt que Ballester ens diu que segons el seu criteri a les nostres escoles no hi ha pedagogs, sols fonògrafs.

El 1888, la Societat demanà la creació de càtedres de Geografia a les Universitats (també a nivell superior, a l'igual que al primari i secundari, la Geografia era considerada com a auxiliar de la Història), la qual cosa s'arribà a aconseguir després de molts d'anys, exactament el 1901, i així i tot, en condicions molt minses i encara amb una forta dependència de la Història.

Pel que fa a les idees didàctiques que al respecte mantenia la Societat, es deuen principalment al ja anomenat **García Martín** i també a **Torres Campos**. Consideren que per a l'ensenyament de la Geografia s'ha d'anar del que es coneix al desconegut, dels aspectes simples als complexos i fonamentant al mateix temps el seu estudi no a nivell d'unitats administratives (províncies, nacions...) i sí en canvi en el concepte de regió natural com a única unitat geogràficament valuosa. Amb això, trobam una clara influència d'unes de les darreres obres que per aquell temps havia publicat **Vidal de la Blanche**; faig referència a la seva *Introduction a la Géographie de France* (París, 1904).

Com a mitjans per dur a terme aquest ideari, es parlava de projeccions en plànols, en esferes; models en relleu, els mapes de districte de la nació, la Topografia del terme municipal on viu el nin, així com el passeig i les excursions escolars. El segon ensenyament es dedicaria a l'estudi de la província, de la nació i de les colònies a més dels estudis geològics, botànics i zoològics, i tot això, sense carregar la memòria i donant, al mateix temps, importància a les comarques naturals així com als seus productes, i costums dels seus habitants. L'ensenyament superior s'encarregaria de comparar i estudiar els diversos països així com les seves forces productives i les seves relacions mútues. A més s'haurien de dedicar esforços als aspectes climatològics, hidrogràfics, geològics, antropològics i a qüestions com la història de la Geografia i la Història dels estudis cosmològics.

De totes formes s'ha de dir que tot això eren les

(63) BALLESTER, R.: *Investigaciones sobre metodología geográfica*, op. cit., p. 40.

(64) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 38, citant a Coello.

propostes i bones intencions d'un parell de membres de la Sociedad Geográfica de Madrid. La realitat era, tal com hem vist, ben diferent; el desinterès, la desídia, l'acientificisme i, fins i tot, la unió i connexió entre la Geografia i la Història era encara un fet. No cal, aleshores, afirmar l'utòpic de la petició de **Beltrán y Rozpide**, feta el 1904, de demanar la creació d'una Escola Superior de Geografia, si bé era l'única solució per acabar amb el deplorable estat de la Geografia a Espanya, ja que, com ens diu Ballester, sols hi havia dos centres on els estudis geogràfics assolien d'una bona qualitat: La "Institución Libre de Enseñanza" de Madrid i "La escuela del Ave María" a Granada; les dues úniques escoles d'aquells temps que Espanya pot presentar com alternatives i experimentals, tal com la pròpia història pedagògica s'ha encarregat de demostrar.

La proposta didàctica de Ballester

En la proposta didàctica que fa Ballester s'evidencia el que havíem dit en un principi; o sia, el seu caràcter de metodòleg i teòric de la Geografia més que un esperit arrelat de bon de veres en la Pedagogia. Així, per exemple, es curiós comprovar com mai no cità cap pedagog i que no faci referència a l'Escola Nova que ja, el 1907, se desenvolupava a Europa de forma irreversible; en aquest sentit hem de dir que ni tan sols tengué en compte l'article de **M. Obrador**, el seu prologuista, que amb bon sentit pedagògic havia escrit anys enrera sobre la didàctica de la Geografia al Butlletí que publicava, a Palma, la "Institución Mallorquina de Enseñanza" ⁶⁵.

Rafel Ballester plantejà les seves solucions des de la Geografia tenint en compte unes normes molt generals i ja plenament assumides per l'educació des de feia anys i basant-se ben bé exclusivament en les fonts franceses que li havien servit d'informació sobre el tema.

El nostre autor considera que l'estudi de la Geografia es deu començar per la terra, essent l'home, el seu punt d'arribada. Així, la seva proposta curricular s'iniciaria per la geologia, la física de la Terra i el clima per passar després a l'estudi de la vida que comprendria tres grans blocs: vegetació, fauna i l'home. El fenomen humà seria, aleshores estudiat a dos nivells: el polític o estudi de l'organització de les col·lectivitats humanes, i les accions d'aquestes col·lectivitats, fonamentalment, les comercials i econòmiques ⁶⁶.

S'enfronta, doncs, a la clàssica geografia astronòmica, rebutjant, al mateix temps, la denominació de descriptiva per a la seva ciència, ja que la descripció, més que una qualitat determinada dels continguts de la ciència geogràfica, és una forma d'exposició de les seves aportacions. Pel que fa a la geografia astronòmica no la considera com a ciència geogràfica (i si com a part de l'astronomia) ja que no es dóna cap relació entre l'estudi dels astres i el de la Terra. Ballester, pel que veim, parteix, a l'hora de construir la Geografia, de la mateixa idea que Lavasseur, o sia, de l'estudi físico-geològic ja que els altres tipus de Geografia seran sols aplicacions a camps concrets: "*La Geografía política, o económica, no es más que un estudio de aplicación, estudio que ha de carecer forzosamente de valor alguno si le falta la base*" ⁶⁷, i aquest fonament no és res més que la Geografia Física, o "*estudio de la actividad natural del globo (además del estudio de los accidentes naturales) no sólo la ciencia estática sino dinámica de la tierra*" ⁶⁸.

Aquest programa i concepció teòrica de la Geografia s'ha de retraduir a l'aula de la forma més positiva per a l'infant; així, doncs, i en primer lloc, cal fugir de la nomenclatura i els llistats de noms. Com diu Ballester, s'han de canviar els noms pels fets, seleccionant el que és vertaderament útil per a l'home. En aquest sentit, dirà que la Geogra-

(65) OBRADOR, M.: *Enseñanza de la Geografía* a Boletín de la Institución Mallorquina de Enseñanza, Palma, núm. 29 de 31 de maig de 1884.

(66) R. BALLESTER a la seva *Geografía de España*, 1ª edició, abril del 1916, estructura de forma molt semblant el seu programa de curs i d'assignatura, a nivell de segon ensenyament. En efecte, després d'estudiar els aspectes físics, desenvolupa els elements més importants de la Geografia Econòmica (agricultura, ramaderia, indústria, comerç) per abordar, després, la Geografia Política d'Espanya, tot analitzant cada una de les seves comarques.

(67) BALLESTER, R.: *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía*, op. cit., p. 50.

(68) Ibidem, p. 52.

fia va definint una sèrie de qüestions —que és una illa, un cap, un golf, una cordillera, un estret, etc.— sense explicar mai la seva formació; el mateix es pot dir respecte de la Geografia política i d'elements com les ciutats, les races, les religions, etc.⁶⁹. Per una altra banda, creu fermament que la Geografia pot excitar la imaginació infantil comptant per a aquesta tasca amb molts de recursos com són les narracions de viatges, descripcions, els llibres de Julis Verne, la història de Robinson Crusoe, etc.

Ara bé, tenint en compte com es troba l'ensenyament en general i el de la Geografia en particular, Ballester, és prou realista per tenir consciència que els seus projectes són encara inaplicables i molt més el mètode topogràfic del qual es declara fervent partidari⁷⁰. La seva substitució, si bé l'ideal seria que un dia s'arribàs a instaurar, es podrà fer mitjançant una constant utilització de mapes i de la pissarra sense oblidar mai —i ara sí que en Ballester es comporta com un entès en matèria educativa— que la finalitat de tot l'ensenyament ha d'esser doble: en primer lloc s'ha d'ensenyar als alumnes un objecte determinat (geografia, història, matemàtiques, etc.) tenint en compte que, mitjançant aquest ensenyament, el que s'ha de procurar és el desenvolupament de la seva intel·ligència. O sia, això que encara els nostres ensenyants no han comprès perquè supòs que amb ells no ho varen fer així.

Pel que fa al seu tercer nivell d'anàlisi didàctica⁷¹, (el primer era el curricular, el segon, les tasques a desenvolupar a l'aula) o sia, l'organització de les ensenyances de la Geografia, Ballester proposa fer a Espanya el mateix que a França encomanà el seu ministre Jules Simon; es a dir, un estudi de l'estat de l'ensenyament de la Geografia. En referència a aquest tema cal dir que el nostre autor intentà pel seu cap i compte fer un estudi semblant i per aconseguir-ho, al mateix temps que escrivia el seu llibre *Estudio sobre la enseñanza de la Geografía* adreçà una carta als catedràtics de Geografia i Història dels instituts de Cadis, Sevilla, Orense, La Corunya, Lugo, Pontevedra, Lleida, Girona, Bar-

celona, Toledo, Segòvia i Ciudad Real amb dues preguntes:

- ¿En que estat es troba el material didàctic en el seu institut, apte per l'aprenentatge de la Geografia?
- ¿Quins mètodes didàctics s'utilitzaven en el seu ensenyament?

El resultat de l'enquesta d'en Ballester crec que és prou significatiu. Sols cal dir que només el catedràtic de La Corunya contestà a les preguntes esmentades. Així, doncs, i en vistes de la deplorable situació i manifest desinterès, la seva proposta a l'hora d'organitzar l'ensenyament de la Geografia constava dels següents punts:

- Creació d'una Escola Superior de Geografia.
- Aconseguir una total independència entre les càtedres d'Història i de Geografia en el segon ensenyament.
- Fer un concurs per tal d'enviar a l'estranger a tres professors perquè, a la seva arribada, i amb el que havien après, redactassin un manual d'estudis geogràfics per a l'ensenyament primari, secundari i universitari, respectivament.

Ja hem vist per una altra banda la importància que l'ensenyament superior té, segons Ballester, per a la reforma científica i didàctica de la Geografia. En aquesta ocasió afirmarà que aquest tipus d'ensenyament ve a complimentar el paper del cervell que si s'atrofia esgota les energies vitals; per això, la seva proposta de creació d'una Escola Superior per tal que es donàs una preparació, sense cap contaminació de les pròpies que tenia la nostra Universitat, i poder, així, formar un bon professorat tant a nivell científic com pedagògic. Això, evidentment, duu implícit i obliga a la separació de la Història. Aduirà que es tracta de dues matèries molt amples i diferents a la vegada, amb la qual cosa es fa difícil la tasca personal i la dedicació del professorat a les dues minvant-se, al mateix temps, les possibilitats d'investigació, perquè, segons Ballester, aquesta és una de les tasques que mai un professor no pot oblidar, màxim si volem que la tasca

(69) *Ibidem*.

(70) *Ibidem*, pp. 54 i 55.

(71) *Ibidem*, pp. 43 a 46.

docent no sia una funció de fonògraf que es limiti a repetir a cada curs el manual o llibre de text.

En definitiva, la proposta de Ballester no és altra que imitar l'actitud dels francesos a partir de 1871. De fet, expandir aquests plantejaments i possibilitar la presa de consciència al nostre país mitjançant el típic exercici comparatiu, varen esser les intencions i els motius de l'obra geogràfica de Rafel Ballester. Amb això pretengué també aportar els seus esforços a la tasca conjunta dels intel·lectuals de la Restauració i que se centrava en la regeneració del país per a l'estudi i la ciència i comptant amb el sistema d'ensenyament com a element reproductor de la ideologia liberal que era, en definitiva, la que sustentava aquests plantejaments. La seva dedicació a la didàctica és també, lògica, dins el context emmarcat ja que si es volien complimentar els seus plans, s'havia d'assegurar que l'instrument que els faria possible funcionàs de la forma més eficaç; d'aquí, doncs, l'interès per l'educació i pels mètodes d'ensenyament.

Aquest fet es dóna i el complimenta de forma exemplar en Rafel Ballester, si bé ell, al mateix temps, i això és un element que no es pot deixar de banda en analitzar qualsevol aspecte de la seva obra, considera que si el regeneracionisme ha de venir de mans de l'educació i de la ciència, forçosament, es deu reformar l'estructura i la concepció centralista de l'Estat, perquè, en definitiva, pensava que per regenerar el país s'havia de començar per la regeneració de l'Estat, la qual cosa suposa per a Ballester donar credibilitat a un Estat de tipus regionalista.

En definitiva, i pels elements de judici que sobre la seva obra i la seva posició ideològica i personal en front de les tensions pròpies del seu temps, hem aportat, Rafel Ballester es presenta, avui en dia i en front de les nostres pròpies tensions, com una de les figures més interessants de la minsa història de la manfollida renovació educativa a casa nostra.

EPIDEMIOLOGIA RURAL MALLORQUINA A FINES DEL SIGLO XVIII

Antonio Contreras Mas

INTRODUCCION

En un intento por dar a conocer las referencias que un grupo de médicos mallorquines de fines del s. XVIII nos han legado acerca de la patología usual de la época hemos realizado el presente artículo. Estas referencias las han proporcionado las descripciones que estos autores realizaron acerca de las poblaciones donde prestaban sus servicios.

La atención primordial de estos galenos estaba centrada como veremos, sobre el arduo e interesante problema de las fiebres. Pero además nos han proporcionado también información sobre otras enfermedades cuya consideración es de sumo interés.

Incluimos también un apartado sobre la terapéutica utilizada ante estas enfermedades por considerar que puede iluminar algo el sombrío panorama sanitario de la época, al mostrar como unos hombres, convencidos o no de su poder hacer, se enfrentaban, con más o menos éxito, con el aflictivo hecho del dolor y la enfermedad.

Es frecuente al interesarse por cuestiones demográficas, tanto por parte de los historiadores de la medicina como por los historiadores generales, el

dedicar una atención preferente a la mortalidad catastrófica o epidémica, olvidando, o por lo menos dando de lado, la valoración de las enfermedades cotidianas. Posiblemente influya en ello el hecho de que aún actualmente, llama más la atención un número elevado de muertes acaecido en un corto margen cronológico o de forma súbita, que la continua sucesión de fallecimientos diarios.

También cabría considerar que en los comentarios de los historiadores antiguos respecto a las enfermedades epidémicas destacan éstas mucho más que los dedicados a las enfermedades ordinarias.

El que ciertas enfermedades hayan alcanzado un nivel de interés necesario para merecer la atención de la sociedad en general, ha hecho que se definiese como "enfermedad social" a aquella que además de producir una elevada tasa de mortalidad y graves repercusiones en general genera una conciencia colectiva de su existencia. Por lo demás, este concepto es relativo y solo puede aplicarse a una enfermedad y a una sociedad concretas en un momento dado, ya que las enfermedades sociales derivan de un determinado nivel de desarrollo social.

Ya en el Renacimiento, época de grandes enfermedades epidémicas, el médico valenciano **Miguel Juan Pascual** supo ver que la apoplejía causaba muchas más muertes que las enfermedades epidémicas, consideradas entonces en todo su relieve como afecciones sociales.

Recientemente **Pérez Moreda**, en su estudio *La crisis de mortalidad en la España interior (s. XVI-XIX)*¹, ha considerado que el peso específico de la mortalidad catastrófica, en la cual incluye la epidémica, ha sido exagerado con frecuencia, dado que no se encuentra correlación alguna aparente entre la mortalidad catastrófica y la tendencia de la población a largo plazo. La mortalidad ordinaria por el contrario, prosigue este autor, entre otros factores, ha sido uno de los determinantes del ritmo y la tendencia de la evolución demográfica.

Es preciso, pues, considerar enfermedades como la escarlatina, el sarampión, las enfermedades agudas del aparato respiratorio, del digestivo y las afecciones del sistema nervioso, aparentemente tan poco "sociales", al tratar de conocer los factores que inciden sobre la tendencia demográfica.

FUENTES

Los textos utilizados proceden del Archivo de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca, en la cual se conservan, formando parte de la documentación perteneciente a la Real Academia Médico-Práctica de Mallorca.

Esta documentación fue catalogada por el Dr. **Francisco Bujosa Homar**, siendo el catálogo publicado en Valencia bajo el título de *La Academia Médico-Práctica de Mallorca (1788-1800). Catálogo de sus disertaciones censuras y documentos* (1975)².

Los documentos seleccionados corresponden a las "descripciones médico-topográficas" de los doce términos rurales de Mallorca que se conservan en esta serie documental, relacionadas a continuación y precedidas del número asignado en ellas en el C.B.

I	C.B. nº 18	Campos	20 Diciembre	1789
II	C.B. nº 56	Porreras	5 Enero	1790
III	C.B. nº 69	Son Servera	16 Noviembre	1789
IV	C.B. nº 76	Calvià		
V	C.B. nº 83	Andrache	13 Julio	1790
VI	C.B. nº 84	Binissalem	6 Enero	1790
VII	C.B. nº 85	Marrachi	31 Diciembre	1789
VIII	C.B. nº 86	Artà	25 Enero	1789
IX	C.B. nº 108	Santagny	24 Diciembre	1789
X	C.B. nº 109	La Puebla	10 Enero	1790
XI	C.B. nº 117	Felanitx	Enero	1790
XII	C.B. nº 126	Muro	14 Enero	1790

La pauta secuencial seguida para la relación de los documentos utilizados es la observada en la citada obra, en la que por razones detalladas en ella, no se sigue una ordenación cronológica³.

La extensión de las descripciones oscila entre dos folios, la más breve, correspondiente a Felanitx y setenta y seis a "Andrache". Esta última dividida en dos partes de cincuenta y veinte folios respectivamente. La primera de ellas corresponde a la "*Descripción topográfica de la Villa de Andrache, ilustrada con un discurso médico-físico que el Dr. en Medicina D. Miguel Pelegrí presenta a esta Real Academia*".

La segunda es un "*Suplemento o apéndice a la Descripción topográfica de la Villa de Andrache que el Dr. en Medicina D. Miguel Pelegrí presenta a esta Real Academia en cumplimiento a lo prevenido por el Censor de la misma*".

Al parecer, solo se conserva la Censura a este "Suplemento", no hallándose la censura al primero que se menciona en ésta.

LAS EPIDEMIAS MALLORQUINAS EN EL S. XVIII

Antes de entrar en el comentario de las enfermedades que afectaban a parte de la zona rural mallorquina entre 1789 y 1790, hemos considerado oportuno, a efectos de una puesta en situación, realizar un breve repaso de las noticias más relevantes que hemos podido reunir al respecto.

(1) PEREZ MOREDA, Vicente: *La crisis de mortalidad en la España Interior, s. XVI-XIX*. Ed. s. XXI, Madrid 1980, p. 472.

(2) Al referirnos a esta obra a partir de ahora lo haremos con las siglas C.B. (Catálogo Bujosa).

(3) C.B. Normas de la catalogación, pp. 33-34.

La principal área de atención sanitaria se centraba en el control de las enfermedades que pudieran llegar del exterior. La condición de isla con la subsiguiente necesidad de comunicación y comercio primaban por aquellos momentos en Mallorca. El control sanitario, preocupación primordial de la sociedad mallorquina desde la Baja Edad Media, se hallaba en manos de la Junta de la Morberia, cuyo primer reglamento aparece durante el s. XV⁴. La Morberia ejercerá sus funciones hasta que en 1720 será sustituida por la Junta de Sanidad⁵. Esta última se hallaba subordinada a la Junta Suprema de Sanidad y capacitada, según el Decreto de su fundación para "ver y consultar con S.M. sobre las dependencias que concurrieran en orden a la peste"⁶.

Parece que en todo este siglo no existió epidemia de peste alguna, como asevera **Pedro Rivas Moral** en 1780: "Muchos años ha que por la misericordia de Dios no ha habido peste en España"⁷. No obstante el temor a esta enfermedad sigue notándose a través de las especiales precauciones que se adoptan frente a las pestes del Norte de Africa en 1787 y 1790⁸.

Existe numerosa documentación en nuestros archivos acerca de las medidas preventivas adoptadas en Mallorca ante la presencia de la peste en otras zonas del Mediterráneo⁹. Ante esta amenaza se ordenaron rondas terrestres en las zonas marítimas y se destinaron seis barcas a la vigilancia marítima, para controlar las embarcaciones de pesca.

Estas últimas debían tener un permiso especial firmado por el capitán del Puerto o por el alcalde de la Villa, que se renovaba cada tres días. Tenían prohibido alejarse de la costa, comerciar o comunicar con alguna otra embarcación y pernoctar en el mar.

Los barcos extranjeros solo podían atracar en Palma o en Alcudia, únicos lugares donde existían Lazaretos, por si debían guardar cuarentena. El control de estos barcos se ejercía mediante las *patentes de Sanidad*. Estas les eran entregadas en sus puertos de origen, en testimonio de la ausencia de enfermedad en el momento de zarpar.

Pero si bien la peste casi había desaparecido, otras enfermedades venían a ocupar su lugar. Conocemos la existencia de algunos brotes epidémicos de enfermedades que, dada la exigüidad de sus descripciones, no podemos identificar con seguridad. Tenemos noticias de que en 1741, entre los meses de marzo y junio, hubo una epidemia en Sineu que ocasionó 3.000 víctimas¹⁰. Otras informaciones sobre enfermedades epidémicas hablan de una "peste", que se declaró en Palma hacia 1744, en la que los afectados presentaban síntomas de dolor de costado y fiebre, falleciendo a los cuatro o cinco días. Este brote duró hasta el año siguiente y se extendió luego a casi toda la isla, creyéndose que fallecieron más de 10.000 personas en total. Este mismo año, al decir de **Fajarnés i Tur**¹¹, se dió una "constelación de rabia en Palma" presentándose una epidemia de esta enfermedad. Se tomaron

(4) Cf. CONTRERAS MAS, Antonio: "Legislación frente a la peste en Mallorca Bajo medieval", en *Medicina e Historia*, núm. 74, 2ª época, 1977.

(5) SANCHEZ GRANJEL, Luis: *La medicina española del s. XVIII*. Salamanca 1979, p. 117.

(6) *Idem*, pp. 118-119.

(7) PEREZ MOREDA, V.: *Op. cit.*, p. 328.

(8) XAMENA FIOI, Pere: *Historia de Mallorca*. Palma de Mallorca, 1978, p. 278.

(9) *Instrucción que deveran observar los patronos y cabos de Sanidad de los seis barcos destinados por el Muy Ilustre Ayuntamiento de la Ciudad de Palma para el resguardo de la salud y de las costas de esta Isla de Mallorca e Instrucción formada por el Muy Ilustre Ayuntamiento de la Ciudad de Palma en cabildo del día 17 de mayo de 1787 aprobada por el Real Acuerdo del día 14 del mismo mes, la que deveran observar los bayles y las rondas maritimas de esta Isla para el resguardo de la pública salud*, impresos ambos en Palma en 1787.

(10) Las noticias de epidemias cuyo origen no se especifique, proceden de la obra de Pere Xamena Fiol, ya citada, pp. 278-279 en la que dedica un capítulo a las epidemias y de la obra de Alvaro CAMPANER: *Cronicón Mayoricense*, 1967, pp. 536 y ss.

(11) FAJARNES i TUR, Enrique: "Epizootia de hidrofobia en la Ciudad de Palma en 1744. *Revista Balear de Ciencias Médicas*, tomo XIX, 1900, núm. 29, pp. 248-256 y núm. 30, pp. 277-280.

medidas preventivas que incluían el sacrificio de las reses sospechosas y el control de las carnes de consumo que supervisaban los veterinarios **Marcos Palou y Sebastián Galmés**.

En 1749-1750 aparecieron unas "febres reclusas amb cucs, amb una copia de humors mordaces y acres, i de qualsevol modo discorrien els metjes, tot anava mal" (**Pere Xamena**, 1978). También en este caso muchos enfermos fallecieron a los cuatro o cinco días. No conocemos el número total de víctimas, pero sí sabemos que entre enero y agosto de 1750 murieron 4.000 personas. En 1754 apareció una nueva incidencia de "mal de costat" con rápido fallecimiento de los afectados¹².

El paludismo, las tifoideas y las paratifoideas englobadas bajo el epígrafe de fiebres malignas, calificadas de intermitentes y pútridas, y la tuberculosis incluida también entre las calenturas llamadas hécticas eran enfermedades muy corrientes entre la población de entonces¹³. Acerca de esta última enfermedad, que fue objeto de diversas medidas sanitarias profilácticas, cabe citar una Ordenanza Real de 1751, ampliada en 1752 y que, ante las noticias de "sperimentarse al presente mayor número de éticos de los que havia en tiempo pasado", fue reimpresa en Mallorca en 1793¹⁴.

Otra enfermedad infecto-contagiosa que presentó frecuentes incidencias de carácter epidémico fue la viruela. Esta enfermedad que en el s. XVII se estima que producía el 20 0/0 de la mortalidad total, tasa explicable probablemente por su alta contagiosidad, pues afecta al 100 0/0 de los no inmunes. En 1748 la viruela se presentó junto al sarampión de forma epidémica. Se repitió esta incidencia en

1744 durante los meses de Setiembre, Octubre y Noviembre y en 1760 afectando únicamente a la ciudad de Palma, acabando en 1793 por incidir sobre el resto de la isla.

Las fiebres

A lo largo del s. XVIII va a producirse el fin de la peste como enfermedad social. Desde las grandes epidemias de finales del s. XVII esta enfermedad desaparece de España con la sola excepción de un tardío y localizado brote en Mallorca en 1820, en el cual alcanzará una elevada tasa de mortalidad (581 0/00)¹⁵.

La transición de la peste a las enfermedades infecciosas, que tiene lugar en estos momentos, se ve perfectamente reflejada en las reseñas epidemiológicas que hacen los autores de las topografías.

En opinión de **Mariano y José Luis Peset**¹⁶ el s. XVIII más que el "Siglo de las luces" merece ser llamado el "Siglo de las fiebres" por la omnipresencia de esta genérica enfermedad a lo largo de todo el siglo. Para comprender este aumento hay que considerar, por una parte, la mejora en el diagnóstico de esta entidad y por otra las condiciones sociales existentes que posibilitaban su persistencia.

Las "fiebres" apellidadas de diversas maneras según sus características van a estar representadas por las tercianas en la segunda mitad del siglo, persistiendo débilmente las menciones de fiebres catarrales y pútridas.

En la cuenca mediterránea occidental, las fiebres tercianas van a constituir una de las enfermedades más típicas de estos momentos. A veces se mencionaran también epidemias de fiebres cuarta-

(12) XAMENA FIOL, Pere: *Historia de Felanitx*. Palma de Mallorca, 1975, vol. II, p. 110.

(13) BUJOSA i HOMAR, F.: "Medicina i Societat als Països Catalans: del Decret de Nova Planta a la societat de classes (1716-1834)". *X Congrés de Metges i Biòlegs de llengua catalana*. II Ponència: Funció Social de la Medicina. Barcelona, 1976, pp. 26 a 33.

(14) *Ordenanza que el rey ha mandado expedir, estableciendo varias providencias para el cuidado de la pública salud en todo el Reyno a fin de precaver los graves daños que se experimentan de no quemar prontamente los Equipages y Muebles de los que mueren de enfermedades contagiosas*. Año 1751. Reimpresa en la Imprenta Real de Mallorca 1793.

(15) Cf. MARTI AMENGUAL, Gabriel: *II Congrés Internacional d'Historia de la Medicina catalana*. Vol. II, Barcelona 1975, pp. 125-152. PESET, Mariano y J.L.: "Epidemias y Sociedad en la España del Antiguo Regimen". *Estudios de Historia Social*, núm. 4, 1978, p. 8.

(16) *Idem*, p. 15.

nas que, posiblemente pueden obedecer a una etiología similar a las anteriores¹⁷.

La fiebre, o más bien las fiebres, constituyen el problema más agudo como enfermedad-tipo de toda la patología ilustrada. La interpretación de los procesos febriles será una de las principales fuentes de controversia de los galenos de la época¹⁸.

Las tercianas denominadas también calenturas o fiebres pútridas intermitentes, corresponden a las actuales fiebres palúdicas o paludismo y, constituyen la principal fuente de preocupación de los autores de las descripciones.

Hallamos menciones de las tercianas como entidad nosológica de forma explícita, casi en todas las descripciones. A excepción de las de Campos, Santañy y Muro, las demás dedican una parte importante de sus comentarios epidemiológicos a especular principalmente sobre esta enfermedad.

En todas ellas asimismo se admite como etiología de esta entidad la corrupción de las aguas, a veces embalsadas de forma permanente en lugares naturales o bien artificiales. Incluso en las tres topografías donde no se menciona la existencia de tercianas se admite de forma clara la nocividad de los estancamientos de agua¹⁹.

También se admiten como agentes etiológicos la falta de higiene pública y privada. Especial mención dentro de la primera cuestión se hace en las descripciones de Calvià, Artà y La Puebla²⁰, concretamente sobre la maceración del cáñamo en de-

terminados lugares que se convierten en focos infecciosos.

Cabe hacer notar que también se considera como causa etiológica el mal hábito alimentario²¹, y la ingesta de alimentos en mal estado, por ejemplo las anguilas de La Albufera²². El excesivo trabajo y el abuso de los licores espirituosos son también considerados en la descripción de La Puebla como posibles desencadenantes o predisponentes de las enfermedades del género pútrido o mixtas²³.

Las emanaciones de las aguas estancadas, los malos olores de la putrefacción del cáñamo, los excrementos de los animales o los restos procedentes de los lagares de las fábricas de aguardiente en Porreras, son considerados como causantes inmediatos de las fiebres pútridas malignas, siendo su sector transmisor el aire como se especifica en las descripciones de Son Servera, La Puebla, Felanitx y Muro²⁴. De ahí la especial atención que se presta a los vientos que reinan en cada población y la interpretación conforme a la doctrina hipocrática que se les da a cada uno.

Considero interesante hacer mención de algunas cuestiones que revelan una excelente cualidad de observación por parte de varios médicos referente a las tercianas.

Una es la del médico de Marratxí²⁵, quien indica que el aumento "de hornos de los holleros, preserva en lo expuesto a (...) epidemias". Observación parecida hace el médico de Artà²⁶ sobre "un

(17) Cf. PESET, Mariano y José Luis: *Muerte en España. Entre la Peste y el cólera*. Madrid 1972, pp. 39-55. Recordemos que el paludismo es producido por cuatro especies de plasmodios: el vivax, el ovale, el malarie y el falciparum. Los dos primeros son responsables de la terciana y el tercero de la cuartana.

(18) SANCHEZ GRANJEL, L.: Op. cit., pp. 117-179.

(19) El plasmodio se transmite de forma exclusiva por la picadura de la hembra infectada del mosquito Anopheles. Este insecto constituye, además del vector transmisor de la enfermedad, un importante reservorio de la misma, pues una vez infectado permanece así toda su vida (1-2 meses); pero el reservorio principal es el hombre enfermo.

Las zonas húmedas y pantanosas próximas a las viviendas así como los cultivos sumergidos o encharcados constituyen factores de importancia para el desarrollo de esta enfermedad, pues son puntos de cría idóneos para las larvas del Anopheles.

(20) C.B. núm. 76, fol. 7; C.B. núm. 86, fol. 3; C.B. núm. 109, fol. 7-8 y fol. 11.

(21) C.B. núm. 85 (Marratxí), fol. 8.

(22) C.B. núm. 109 (La Puebla), fol. 9 y 10.

(23) C.B. núm. 109, fol. 4.

(24) C.B. núm. 69, fol. 1; C.B. núm. 109, fol. 11-12; C.B. núm. 117, fol. 1-2; C.B. núm. 126, fol. 1.

(25) C.B. núm. 85, fol. 12.

(26) C.B. núm. 86, fol. 3-4.

horno público donde se amasa pan todos los días” en cuyos alrededores a pesar de que se hallan “la balsa grande y los lavadores no sufre la vesidad aquellas seguras y terribles tercianas que padece indispensablemente todos los años”²⁷. Comenta también este médico “mi padre tiene observado que si el aire sopla algunos años de la parte donde ay mayor número de estas balsas y llueve en el estio las balsas son mas grandes y seguras las enfermedades pútridas”.

El Dr. Pelegri²⁸ de Andratx ha observado también en similitud con su colega de Calviá la presencia de tercianas en los marineros y gente que frecuentan los alrededores del Puerto, donde hay “un pedazo de tierra junto al mar (...) muy senagoso, lleno de junjos, (...)”. Coincide con este autor su compañero de Calviá²⁹ en hacer notar la presencia de tercianas en los trabajadores ocasionales “del Predio de Santa Ponsa y sus alrededores” donde hay un torrente y una laguna. No obstante ambos médicos señalan que no se dan las tercianas entre los moradores de las villas, que por su profesión permanecen en ellas alejados de los reservorios acuáticos que identifican como fuentes del paludismo.

En otro sentido debe considerarse la mención que se hace en las descripciones de Calviá, Binissalem, Artá, La Puebla y Muro, de las fiebres producidas por la ingesta del agua en condiciones no aptas de salubridad. Pues aunque en las topografías se le dé un mismo valor etiológico hay que pensar que estas fiebres fueran unas tifoideas o paratifoideas, en lugar del paludismo a que aluden las menciones anteriores³⁰.

Otras enfermedades

En la distribución estacional que se hace en algunas descripciones hay que destacar la importante incidencia de los problemas respiratorios en los meses de invierno. Los procesos neumónicos son los que más destacan por su gravedad³¹. Junto a ellos se mencionan asma, en los que se señala la disposición hereditaria de muchos de ellos³², dolores pleuríticos, toses, costipados, “romadisos”, y calenturas por efectos catarrales.

Hay que citar también la mención de los dolores reumáticos y artríticos que se hace en Andratx³³ y la incidencia de reumatismo en Marratxí³⁴. En ambas aparece principalmente en invierno, pero en Andratx se añade también su presencia en primavera.

En Binissalem³⁵ se mencionan las gastritis y las crisis pituitosas presentadas por los consumidores habituales e importantes de vino, que hacen pensar en una posible toxicomania alcohólica por parte de estos sujetos. Presentan asimismo en este lugar una afección de tipo impetiginoso consecutiva a la ingesta de mosto llamada “gratella”, que parece tener carácter alérgico. Se mencionan también en esta descripción la “Oftalmia ceca... y lipitudinosa” identificables como blefaritis marginal que posteriormente evoluciona presentando secreción purulenta.

El médico de Marratxí³⁶ es el que menciona mayor cantidad de enfermedades. Además de las fiebres tercianas y/o cuartanas y el reumatismo antes mencionado, se señala la existencia de “enfermedades comiciales apoplexivas y anginas” en los

(27) Es sabido que el humo, del que suponemos productores a estos hornos, ahuyenta notablemente a los mosquitos, responsables de la transmisión del plasmodio, auténtico causante del paludismo.

(28) C.B. núm. 83, fol. 11.

(29) C.B. núm. 76, fol. 8.

(30) C.B. núm. 76, fol. 8; C.B. núm. 84, fol. 3; C.B. núm. 109, fol. 14; C.B. núm. 126, fol. 3.

(31) C.B. núm. 83, fol. 10 y fol. 15 del complemento; C.B. núm. 85, fol. 5; C.B. núm. 86, fol. 4-5; C.B. núm. 109, fol. 4.

(32) C.B. núm. 84, fol. 6.

(33) C.B. núm. 83, fol. 15.

(34) C.B. núm. 85, fol. 5.

(35) C.B. núm. 84, fol. 5-6.

(36) C.B. núm. 85, fol. 4-5.

sujetos de naturaleza húmeda "principalmente. Destaca también los dolores de ojos, dificultades de orinar, hidropesías, efectos 'catchéticos', enfermedades flemáticas y eschirrosas, cámaras o flujos de vientre (diarreas), cefaleas, dolores de vientre, de hijada, de lomo y sordera con dolores de orejas y ulceraciones de boca".

Una enfermedad de índole psiquiátrica, la melancolía ³⁷ en opinión del médico de Andratx afecta a un tercio de sus habitantes. La atribuye conforme a la doctrina humoral hipocrática vigente entonces, a una discrasia humoral, con predominio de la "Atrabilis" o bilis negra, fría y seca, secretada por el bazo. Identificándola, suponemos, conforme al aforismo: "Cuando el miedo y la tristeza duran mucho tiempo se trata de un estado melancólico"

(Hipócrates).

Esta enfermedad, a la que **Richard Burton** dedicó su atención en su *Anatomía de la Melancolía*, publicada en 1624, es la única mención de afecciones netamente psíquicas que aparece en las descripciones.

Terapéutica

El tratamiento es la culminación del saber médico y prácticamente la justificación del desarrollo de este saber. A continuación vamos a señalar algo del abanico terapéutico con que los médicos de la época se enfrentaban con la enfermedad.

En las descripciones de Andratx, Muro y Binissalem ³⁸ hemos hallado algunas referencias que permiten saber como los autores de estas descripciones trataban de resolver algunas enfermedades.

La descripción de Andratx ha suministrado la parte más importante de este capítulo. En ella a excepción del tratamiento de los dolores reumá-

ticos y artríticos se explica y detalla principalmente la terapéutica a seguir en las calenturas, que como hemos visto anteriormente, eran prácticamente omnipresentes. Los dolores artríticos, son tratados mediante sangrias y curas tópicas, pero este mismo método no dá buenos resultados con los dolores reumáticos, que aumentan en los así tratados y solo responden favorablemente al uso de los "leños sudoríferos", que parece pueden identificarse con el guayaco o palosanto, hierba medicinal importada de América utilizada como sudorífica ³⁹.

Las fiebres, de las que se distinguen inflamatorias, catarrales, pútridas intermitentes, benignas, continuas y pútridas sin calificativo, requieren otro tipo de conducta terapéutica.

Aunque el Dr. **Pelegrí** considera relativamente rechazable la sangría que se prescribe siempre, señala que "Las muchas sangrias ni copiosas en este pueblo a presencia de efectos inflamatorias no son de provetcho en ninguna de las cuatro estaciones ni temperamentos pues cuando por la copia de ellas se logra buen efecto la convalecencia es larga y mala" ⁴⁰. Señalando además al efecto, que las fiebres continuas y pútridas de presentación otoñal, momento en que tiene su acmé el paludismo, no deben ser tratadas con sangrias, pues de ser así los enfermos mueren ⁴¹.

En cambio se manifiesta resueltamente partidario de los purgantes "pues casi siempre aprovechan a estos naturales en sus enfermedades en cualquiera estación y aún en aquellas que es contraindicante (...) aunque sean leves pues estos no aprovechan tanto como los drásticos" ⁴².

Esta preferencia por el uso de catárticos sobre la sangría y los comentarios e indicaciones que hace sobre ella, denotan una especial influencia de las doctrinas iatroquímicas preconizadas por **José Masdevall** ⁴³. En esta línea exacta se hallan tam-

(37) C.B. núm. 83, fol. 11 a 13.

(38) C.B. núm. 83, fol. 14-17; C.B. núm. 84, fol. 6; C.B. núm. 126, fol. 4.

(39) C.B. núm. 83, fol. 17.

(40) C.B. núm. 83, fol. 14-15.

(41) C.B. núm. 83, fol. 17.

(42) C.B. núm. 83, fol. 15.

(43) **José Masdevall** (1801) fue un típico ejemplar de la medicina española ilustrada. Fue médico de Cámara de Carlos III y Carlos IV. Poseedor de destacados cargos, entre ellos inspector de epidemias en Cataluña, logró considerable fama dentro y fuera de España gracias a unos preparados farmacológicos de su invención para el tratamiento de las calenturas. Respecto de la conducta terapéutica seguida por este médico que alcanzó un importante renombre como epidemiólogo en el s. XVIII, ver a J. RIERA: *José Masdevall y la medicina española ilustrada*. Valladolid 1980, pp. 65-76.

bién las recomendaciones higiénicas sobre la habitación “*espaciosa ventilada y regada con vinagre*” y la recomendación de una alimentación ligera y abundante en líquidos. Asimismo la consideración nociva de la sangría, solo aplicable a sujetos sanguíneos al principio de la enfermedad y de forma parca revela al médico de Andratx como un convencido seguidor de **Masdevall**, a pesar de que no le menciona explícitamente ⁴⁴. La quina, producto preconizado por los iatroquímicos y usado también por **Masdevall** formando parte de su famosísima opiata ⁴⁵ es utilizada en cambio con cierta parquedad pues “*la Kina en las intermitentes no produce aquellos buenos efectos que producía en años anteriores*” ⁴⁶. Esto nos lleva a recordar la problemática que se planteó con el almacenamiento y la comercialización de la quina y su posible adulteración o caducidad en los momentos de mayor demanda.

No obstante algunos casos no respondían a estos tratamientos y entonces nos dice: “*Si a las tres semanas sigue mal echo mano del específico que en semejantes casos usaba mi difunto maestro el Dr. Francisco Llinás, Catedrático y Médico del Ospital General, que se fabrica y vende la botica del dicho Ospital, con el nombre de Elixirium vere cordiale, que reitero hasta tercera vez si es necesario en la dosis regular de cuyo específico tengo experimentado muy buenos efectos, que por lo común terminan enteramente la enfermedad por cama y orina, sin necesitar más que buenas sustan-*

cias y alimentos para su convalencia” ⁴⁷.

Otro claro, seguidor de **Masdevall** es el médico de Binissalem que utiliza en las tercianas “*una o dos sangrias... y la mixtura antimonial*” ⁴⁸ con el método del célebre *Don Josep Masdevall... y un catártico de la sal madrit con jarabe solutivo*”. Refiere este mismo autor haber tratado con este método alrededor de cuarenta sujetos, de los cuales sólo recuerda con precisión a treinta, todos ellos “*con felicísimo suceso*” a excepción de tres niños “*rachíticos... que murieron no a la violencia de la medicina sino a la poca eficacia*” ⁴⁹. En una recaída de tercianas “*por desordenes en la dieta*” ha utilizado un jarabe de vino de quina que la resolvió favorablemente.

No parece en cambio ser seguidor de **Masdevall** el médico de Muro que ha utilizado varias sangrias, una diaria, para tratar un “*dolor pleuritico cachectico por las enfermedades y dolores de dieta*” pues a las sangrias une un vegigatorio ⁵⁰, en contra de los cuales se manifestó frecuente y reiteradamente **Masdevall** ⁵¹.

Curiosamente, al decir del mismo **Masdevall** ⁵², **Baillou**, importante precursor en el género de las topografías, se había manifestado también en contra de las sangrias, opinión ésta que ejerció un influjo considerable en la postura de **Masdevall**. Esta fobia por dicha práctica terapéutica, repetida por todos los seguidores del método de **Masdevall**, es el rasgo que con mayor claridad les enfrentará en numerosas polémicas con los defensores de la sangría.

(44) C.B. núm. 83, fol. 17 e Idem libro anterior, pp. 70-72.

(45) La opiata antifebril remedio propugnado por Masdevall y de utilización ordenada por Carlos III en el tratamiento de las epidemias de fiebres, se componía de: tártaro emético: 18 granos; sal amónica: una dracma; de sal de ajeno: una dracma; mezclado con una onza de quina y cantidad suficiente de ajeno. Hacer opiata con todo y tomarlo en dosis fraccionadas cada dos horas alternando con la mixtura antimonial. Esta última, también creación de nuestro autor, se componía así: Agua de escorzonera: cinco onzas; vino emético: una onza y de cremor tártaro: una dracma. Hágase mezcla.

(46) C.B. núm. 83, fol. 15.

(47) C.B. núm. 83, fol. 16-17. El Dr. Francisco Llinás a quien se menciona en el texto, fue Catedrático de la Escuela de Medicina de la Universidad Literaria de Mallorca desde 1736 a 1768.

(48) Cf. nota 45.

(49) C.B. núm. 84, fol. 7.

(50) C.B. núm. 126, fol. 4.

(51) RIERA, J.: Op. cit., pp. 66-67.

LES ELECCIONS DEL 16 DE FEBRER DE 1936 A MALLORCA

Joan Ensenyat i Quintana

LES BASES ESTRUCTURALS

La situació general de l'economia mallorquina al llarg de la II República és la d'un aparell econòmic que es troba en una certa fase de crisi. Aquesta vindrà donada principalment per la manca de competitivitat dels seus productes dins els mercats estrangers. En efecte la base econòmica de la societat mallorquina és el sector primari, i més en concret l'agricultura, dedicada principalment als cultius d'exportació, i acompanyada d'un mínim desenvolupament de la indústria del calçat.

Les primeres senyals de la crisi econòmica es donen clarament després de la crisi mundial de Vall Street a l'any 1929, que sumarà els seus efectes a la pèrdua de mercats provocada per l'acabament de la guerra europea de 1914-1918, que significarà per a la indústria del calçat i de teixits la pèrdua d'un dels seus principals compradors.

A la vora d'aquest enfonsament d'alguns sec-

tors productius illencs, la República veurà la consolidació del turisme, que es convertirà en una important font d'ingressos.

El turisme tindrà dues fases més o manco diferenciades. Fins a l'any 1933 predominarà el turisme de llargues estades, en costant augment d'un any per l'altre. A partir de 1934 es produirà un canvi en el món turístic mallorquí; les estades passaran a ésser de curt temps, adquirint també molta importància el trànsit de vaixells turístics, que s'aturaven un dia al port de Ciutat. Les causes d'aquest canvi les hem de cercar sobretot en els decrets de "residència" i de "costas". El primer restringia el temps d'estada d'estrangers a l'illa a menys d'un mes, i sembla que varen ésser els interessos d'altres nuclis turístics de la Mediterrània els qui, mitjançant pressions al govern central, donaren lloc a tal mesura.

El decret de "costas" declarava "zona militar" 5 kilòmetres del litoral de les Illes, imposant una

(*) Aquest article resumeix la Memòria de Llicenciatura del mateix títol que, dirigida pel Dr. Bartomeu Barceló i Pons, va ésser llegida davant un tribunal compost pels Drs. Antoni Arribas i Josep Juan Vidal el dia 13 d'Octubre de 1981 a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Palma de Mallorca, obtenint la qualificació d'excel·lent per unanimitat.

sèrie de normes restrictives a les construccions que es realitzassin dins aquesta.

De totes maneres el turisme serà entre els anys 1930-1936 el sector econòmic més esperançador de l'illa ¹.

Quant a la situació social i política durant la II República a Mallorca l'hem de caracteritzar com de predomini de la ideologia reaccionària i debilitat de les corrents progressistes. Les causes profundes d'aquesta situació les hem de cercar en les característiques de la formació econòmica i social existent a les Illes i a Mallorca concretament.

Establert aquest criteri general no es fa difícil comprendre l'evolució concreta de la II República, que en línies generals s'adequa al procés seguit a tot l'estat. Les eleccions a Corts Constituents de 1931 foren guanyades per les esquerres com a conseqüència principalment de l'inseguretat de les dretes davant el nou règim i la seva manca d'enteniment a l'hora de presentar les candidatures a aquestes eleccions. Aquesta situació desorganitzativa de les dretes es mantindrà per un curt període de temps, en què s'observa un augment de la conflictivitat laboral provocada fonamentalment per la reclamació de millores salarials per part dels obrers, que d'aquesta manera rebutjaven els acords dels comitès paritaris establerts durant la dictadura de **Primo de Rivera**.

Ja el mes de juliol de 1931 una gran part de les forces dretanes s'agruparen en l'anomenada "Unión de Derechas", que a Mallorca serà impulsada per **Andreu Buades Ferrer**. L'any 1933 entrarà a formar part de la "CEDA", prenent el nom de "Acción Popular Agraria". Recollia en les seves files la petita burgesia illenca, amb un marcat sentiment catòlic, que per altra part veia com el nou règim no representava els seus interessos econòmics.

Junt a ella hem de parlar de **Joan March Ordinas**. Aquest es trobava representat pel "Partido Republicano de Centro", abans anomenat "liberal", i que no era més que la representació política dels interessos econòmics del "naviero" mallorquí. El seu predomini arribava a tal punt que alguns historiadors contemporanis han arribat a definir Mallorca com un feu d'en **Joan March**.

El procés reorganitzatiu de les dretes mallorquines els permetrà obtenir la victòria a les eleccions de 1933, aconseguint entre la primera i segona volta els 7 diputats corresponents a les Illes.

Per últim hem de parlar dels fets d'Octubre de 1934, que tingueren com a focus principal Astúries, i que a Mallorca provocaren escasses repercussions, però que foren utilitzats per les forces dretanes per iniciar una forta repressió, en un intent d'escapçar el moviment esquerrà. Un efecte d'aquesta repressió fou la suspensió de la majoria d'Ajuntaments de tendència esquerrana, que foren substituïts per Comissions Gestores formades pels regidors dretans de cada consistori.

LES ELECCIONS

El procés electoral que culmina el 16 de Febrer, s'inicia el dia 7 de Gener quan **Portela-Valladares** feu públic el decret de dissolució de les Corts i la convocatòria de eleccions pel dia 16 de Febrer abans dit ².

Ja des d'un principi es féu evident per a totes les forces polítiques de l'Illa, la necessitat de formar coalicions electorals per presentar-se a aquestes eleccions, ja que la legislació electoral afavoria la victòria d'aquestes per sobre dels partits que es presentaven en solitari.

Així podem dir que la característica principal d'aquestes eleccions va esser que les diverses forces polítiques s'hi presentaren formant coalicions electorals.

La coalició de les esquerres, que s'anomenava també Front Popular, fou impulsada inicialment pels comunistes ³, que ja a l'any 1934 havien intentat formar una "Oficina Central Unica Electoral", i va esser "controlada" principalment pel Partit Socialista (PSOE) i per Esquerra Republicana Balear (ERB). Dels cinc candidats esquerrans que es presentaren a aquestes eleccions dos eren del PSOE, **Alexandre Jaume** i **Antoni Gomila**, dos de ERB, **Bernat Jofre** i **Francesc Carreras**, i un de Unió Republicana, **Antoni Amer**.

Aquesta candidatura que es concreta a la reunió del Comitè d'Enllaç del 27 de Gener, no va esser

(1) Per al tema del turisme vegeu a BARCELO PONS, B.: *El turismo en Mallorca en la época 1925-1936*. BCOCIN, núm. 651-652.

(2) "Decreto Presidencia Consejo de Ministros". BOP, 11 de Gener 1936.

(3) GABRIEL, Pere: *El moviment obrer a Mallorca*. Ed. Curial, Barcelona 1973, p. 264.

de l'agrat dels comunistes, que esperaven obtenir un candidat dins la mateixa, si bé cal remarcar, i això serà una constant de l'actuació de les forces esquerranes, el fort esperit unitari que els partits d'esquerres mantigueren al llarg de les eleccions.

Com es pot suposar els partits de dretes i de centre intentaren formar també una coalició electoral per presentar-se als pròxims comicis. La formació d'aquesta candidatura va ésser realment difícil, a causa principalment de la pugna entre els Republicans de Centre i Acció Popular Agrària, vinculada a la CEDA de **José Mª Gil Robles**. Les tensions entre ambdós partits foren provocades per la distribució dels candidats que s'havien de presentar a les eleccions.

Ja d'un bon principi els diversos partits dretans mallorquins coincidiren en l'intent d'aconseguir el total de diputats que pertocaven a les Illes i que eren 7. D'aquestes 7 places en pertocaven tres als republicans de centre, una al Partit Regionalista de Mallorca i les tres restants a Acció Popular Agrària. El problema era que els "marchistes" exigien que un dels candidats de APA fos designat per **Gil Robles**, president de la CEDA, i no per la direcció del partit a les Illes.

Finalment després de moltes discussions i inclús de la amenaça de APA de retirar-se de la candidatura ⁴, els cedistes acabaren per acceptar les previsions de **Joan March** i la candidatura dretana queda formada per **Joan March Servera**, **Pere Matutes** i **Jaume Suau** pel Partit Republicà de Centre, **Bartomeu Fons** pel Partit Regionalista Mallorquí i **Tomàs Salort**, **César Puget** i **Joan Pujol** per APA i la CEDA. Respecte a aquest darrer que era el candidat designat per **Gil Robles**, hem de dir que era un candidat "cunero" i a més la demostració evident de la força de **Joan March**, ja que, malgrat la seva afiliació política a la CEDA, era considerat com a vinculat als interessos del financer mallorquí ⁵.

En aquestes dues candidatures comunes, la del Front Popular i la del Centre-Dreta, es trobaven "representades" la majoria de les forces polítiques de l'illa, ja que si bé sols una minoria d'aquestes presentaven candidat, la resta de partits donaren suport

a una o altra candidatura segons el seu posicionament ideològic.

Tan sols dues de les forces polítiques existents a Mallorca s'auto-exclogueren d'aquestes coalicions. Una era la central sindical CNT, l'altra era "Falange Española".

La postura electoral dels cenetistes mallorquins va ésser la de l'abstenció. Ja des del bon començament de la campanya electoral el seu setmanari "*Cultura Obrera*" deixà ben clara quina era la línia d'actuació anarcosindicalista quan afirmava que "*...ni presentarà (la CNT) candidatos, ni votará ninguna candidatura. Todas, absolutamente todas, desde Gil Robles hasta la de Pestaña les producen asco*" ⁶. Aquesta postura abstencionista es mantingué fins al final de les eleccions, i és la nostra opinió que, malgrat el suport que en el darrer moment els cenetistes donaren al Front Popular, a Mallorca la CNT va mantenir la seva postura i no va votar a les eleccions.

Per la seva part "Falange Española" va decidir presentar-se en solitari a aquestes eleccions, seguint la línia marcada per la direcció estatal del partit ⁷. A Mallorca no presentaren cap candidatura, demostració evident de la seva debilitat organitzativa, si bé feren una mínima campanya electoral demanant el vot per al seu cap estatal **José Antonio Primo de Rivera**.

La campanya electoral

A l'hora de parlar de la campanya electoral que va precedir les eleccions del 16 de Febrer, hem de fer-ho necessàriament veient per separat cada una de les coalicions electorals que es presentaren als comicis, i això és així perquè cada una d'elles caracteritzà d'una manera molt concreta la seva activitat propagandística.

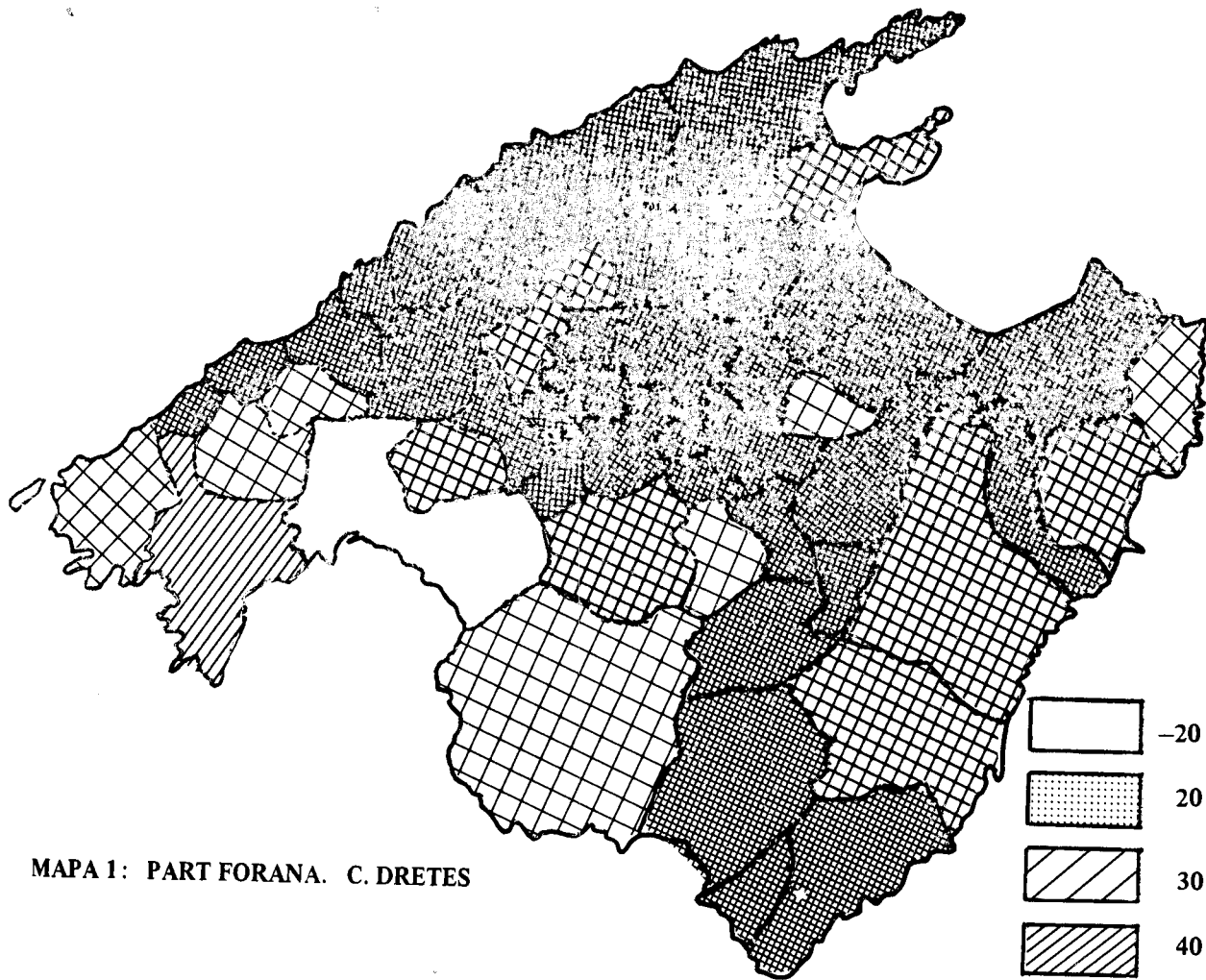
Es evident que la característica més clara de la coalició de centre-dreta és la confiança total en la victòria i per tant en la seva força política. L'intent de "copar" les 7 places de diputats que pertocaven a les Balears és una prova evident d'això, ja que els intents d'acaparament podien dur, en cas

(4) "*Última Hora*", 23 de Gener 1936, p. 5.

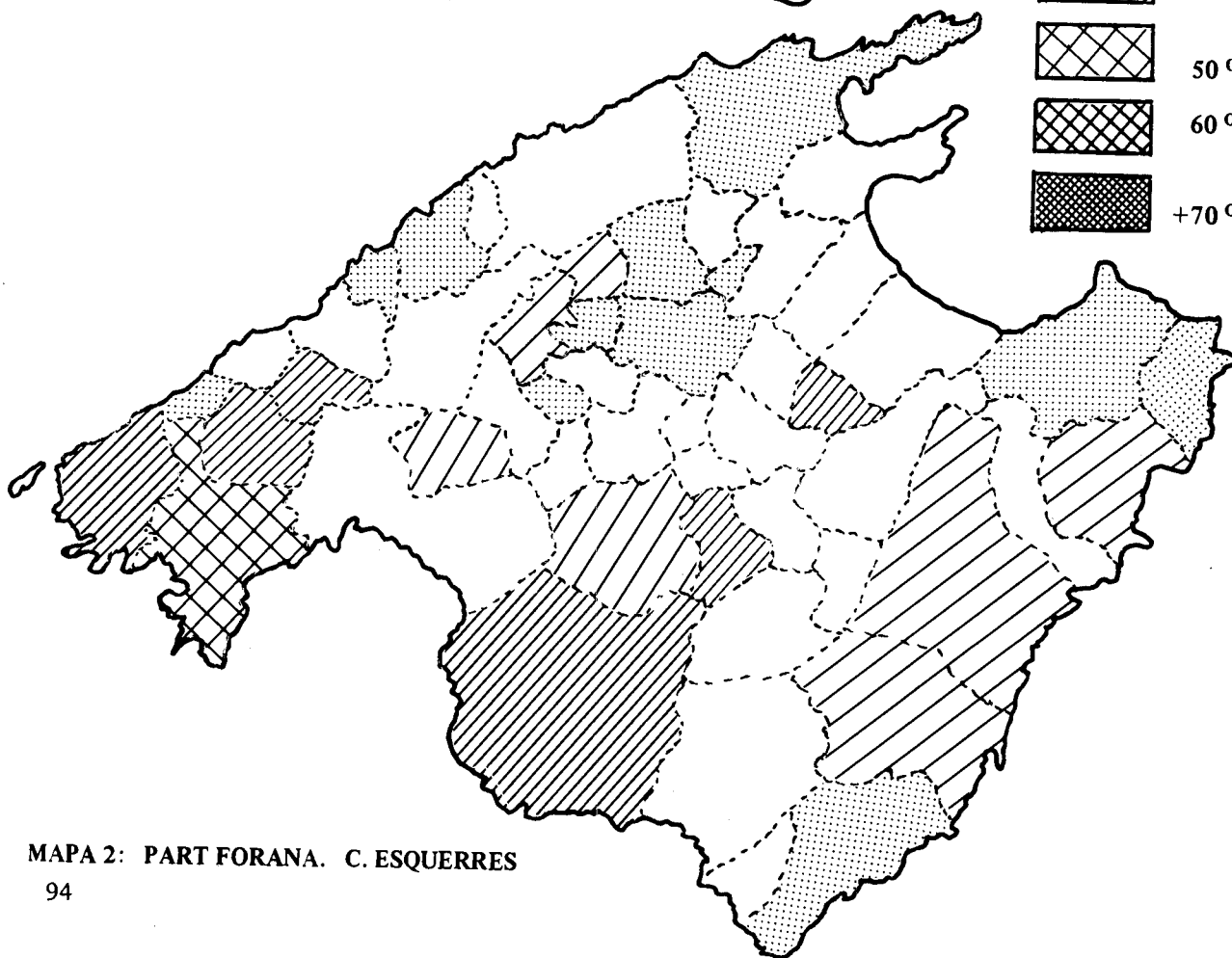
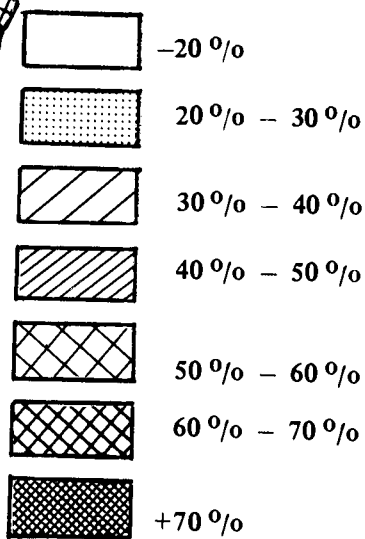
(5) "Un inri sobre Mallorca". "*Antorxa*", 11 de Febrer de 1936.

(6) "Las elecciones". "*Cultura Obrera*", 15 de Gener de 1936, p. 1.

(7) GIBSON, Ian: *En busca de José Antonio*. Ed. Planeta, Barcelona 1981, p. 106.

MAPA 1: PART FORANA. C. DRETES

MAPA 2: PART FORANA. C. ESQUERRES

de fracàs, a obtenir menys llocs dels que s'haurien aconseguit si sols s'hagues anat a treure la majoria ⁸.

De totes maneres les forces dretanes no deixaren de dedicar una gran part dels seus esforços propagandístics a garantir la disciplina de vot entre el seu electorat. La premsa d'aquests dies previs als comicis es troba farcida de crides informant els electors que no s'havia de canviar cap nom de les paperetes "...para satisfacer una misera antipatía o un pueril y vanidoso criterio de perfección. Va en ello el peligro de desorganizar la campaña y de frustrar o disminuir la victoria..." ⁹. Es de destacar també el fet que, malgrat que la llista electoral dretana estava composta sols per candidats de tres partits ("Republicano de Centro", "APA", "Partido Regionalista de Mallorca"), tots els partits dretans mallorquins feren costat a la candidatura, inclús els tradicionalistes que en un principi acusaren la coalició d'estar disposta a cometre ilegalitats per aconseguir el triomf ¹⁰.

En aquest breu repàs a les característiques de la campanya de les dretes no podem deixar de parlar del seu programa electoral. Es un fet estrany, però les dretes no presentaren a aquestes eleccions un programa polític clar i definit. En front d'això es limitaren a definir tota una sèrie de premisses negatives, com és el cas de canviar la Constitució en "...tres puntos: laicismo, separatismo y marxismo..." ¹¹, i a partir d'elles construir allò que nosaltres anomenam com a "programa negatiu".

A aquesta premissa general s'ha d'afegir l'oposició a la Revolució i al règim soviètic i a la Revolució d'Octubre a Astúries i la defensa de la "...Religión, la familia, la Propiedad y el Orden Social..." i tendrem allò que podríem definir com el programa electoral de la coalició de Centre-Dreta.

L'activitat propagandística de les dretes mallorquines va esser en aquesta campanya electoral molt abundant. Es realitzaren un total de 51 mítings, de què tenim notícies a través de la premsa, celebrats tots ells a la Part Forana de Mallorca i en la

seva major part pels militancs de "APA" i les seves joventuts, les "JAP". Són aquests dos aspectes que cal tenir en compte, per una part que la coalició dretana no va celebrar cap míting a Ciutat i per l'altra que els homes de "APA" foren els qui realitzaren la major part de l'activitat mitinera, mentre que els "Republicanos de Centro" no en varen fer cap. L'explicació hipotètica d'ambdós fets és per a nosaltres l'inseguretat de la coalició dretana respecte a Ciutat i la divisió d'activitats entre els diversos partits dretans: "APA" realitzava el treball propagandístic i els "Republicanos de Centro" donaren les aportacions monetàries necessàries per al desenvolupament de la campanya.

Referint-nos a la propaganda escrita, el fet que més ens interessa destacar és l'utilització massiva que en varen fer les dretes. Es aquesta una característica comuna a tot l'Estat i Mallorca no se surt de la tònica general. Els cartells i octavetes foren emprats en quantitats massives fins al punt que els redactors del diari esquerrà "Antorxa" es queixaren d'aquest fet ¹², i utilitzaren el terme "enlodado", en part propagandístic, per definir les aferrades de cartells electorals.

Tant les octavetes com els cartells sembla que provenien principalment de la península. Són per tant una propaganda de tipus centralitzat, que en aquests moments no ens interessa tractar.

Ens referirem concretament a la propaganda dretana, que va aparèixer a la premsa illenca de l'època. Es també molt abundant i la podem agrupar en una serie de grans blocs temàtics, relacionats entre sí, amb unes característiques pròpies.

Un primer bloc té com a eixos principals la lluita contra l'abstencionisme i per la disciplina de vot. D'aquest tipus ja n'hem parlat i per tant no hi farem referència. Es en línies generals una propaganda que podríem definir com a prèvia a la campanya electoral.

Un segon bloc seria aquella propaganda que té com a suport principal les crides en defensa del

(8) ROVIRA i VIRGILI, Antoni: *Els sistemes electorals*. Ed. Undarius, Barcelona 1977, p. 46.

(9) "El Dia", 9 de Gener de 1936.

(10) "Ultima Hora", 1 de Febrer de 1936, p. 5.

(11) "Designios y programa del Frente...". "Correo de Mallorca", 28 de Gener de 1936, p. 1.

(12) "Antorxa", 27 de Gener de 1936, p. 6.

ordre social. Ve a esser una mena de “programa mínim” i abstracte de la coalició dretana. Els seus temes són la defensa del patrimoni familiar, l'ordre, l'autoritat, els drets de l'home, la justícia, la religió i la “Pàtria”¹³.

Un altre grup és aquella propaganda que fa referència a la Revolució i al Règim soviètic i a la Revolució d'Astúries de 1934. Es una propaganda de tipus negativista, que identifica el terme “revolució” amb caos i mort: “... *iPara llegar a esto a los diecisiete años de régimen (soviético), han sido asesinados más de dos millones de personas!*...”¹⁴. La següent fase d'aquest bloc és identificar esquerrans amb revolució i crear d'aquesta manera el binomi esquerres-caos. Tal vegada l'exemple més evident d'això sigui aquesta gasetilla apareguda al setmanari “Acción”, i que és l'única que hem trobada escrita en català de tota la propaganda de les dretes:

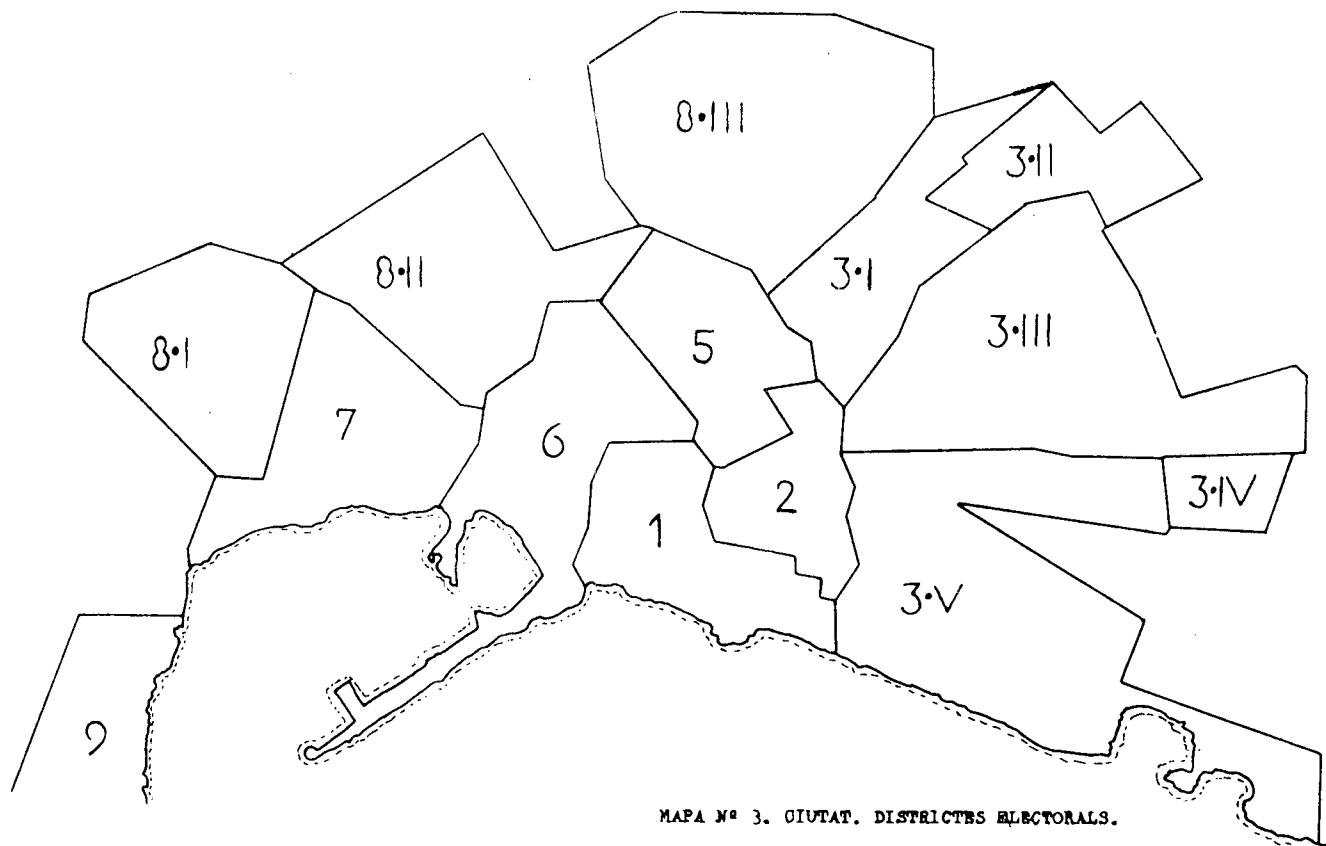
*“Mallorca no pot esser una sucursal de Sibèria.
Si vols esser esclau, vota als socialistes.
Vota quantre la Revolució!
Vota a España!”*¹⁵.

Per últim hem de parlar d'aquella propaganda dirigida específicament a sectors o classe socials. Dins aquest bloc les dretes demostraren una especial preferència cap a les dones, adoptant en molts de casos un marcat to paternalista en les seves proclames.

Trobam, també, referències als petits propietaris i negociants, juntament amb propaganda relacionada amb l'activitat de l'exèrcit i les forces d'ordre públic.

Com a conclusió destacarem de la propaganda dretana els següents aspectes: difusió molt ampla, que ens demostra l'existència d'una mínima organització i una forta disponibilitat econòmica; un marcat to contrarevolucionari; el predomini de la propaganda negativa; el seu to materialista i alarmista i per últim la utilització del “sentimentalisme” i el paternalisme.

L'altra gran coalició que es va presentar a les eleccions, el Front Popular, va desenvolupar una campanya electoral bastant diferenciada de la que hem vist fins ara.

MAPA N.º 3. CIUTAT. DISTRICTES ELECTORALS.

(13) “A votar”. “Correo de Mallorca”, 12 de Febrer de 1936, p. 2.

(14) “Correo de Mallorca”, 7 de Febrer de 1936, p. 2.

(15) “Obrer, ciutadà”. “Acción”, 8 de Febrer de 1936, p. 4.

En primer lloc hem de repetir que les esquerres es limitaren a presentar 5 candidats, és a dir anaren a treure la majoria. Es evident que aquest fet és indicatiu de què consideraven la seva força política inferior a la de les dretes. Per altra part una característica també important serà l'escassa disponibilitat econòmica que evidenciarà en la propaganda. Pensem, i això és l'exemple més demostratiu, que per a poder publicar el diari "Antorxa", òrgan comú de la candidatura, es féu necessari suspendre la publicació del setmanari "República" de "ERB" i fins i tot es discutí la possibilitat de no publicar tampoc "El Obrero Balear" del PSOE.

Amb una cosa que sí comptaven les esquerres era amb un programa polític, tant a nivell estatal ¹⁶, com a nivell de les illes. Aquest darrer, anomenat "programa de honor" ¹⁷, recollia una sèrie d'aspectes sobre els quals pensaven treballar en cas de guanyar les eleccions: en primer lloc la qüestió del Crèdit Balear, després els afers del ferrocarril, la defensa dels transportistes per carretera, la readmissió dels obrers acomiadats i per últim l'expulsió dels esquiroles.

Respecte dels mítings esquerrans, n'hem localitzat un total de 46, utilitzant com a fonts principals els diaris "Ultima Hora" i "Antorxa", més el míting monstre del "Teatre Balear" de dia 9 de Febrer.

Una característica diferenciadora dels mítings esquerrans dels dretans és que els primers foren realitzats en la seva major part com a coalició electoral; és a dir, en cada un d'ells parlaren representats dels diversos partits que formaven el Front.

La propaganda impresa de la candidatura esquerrana es féu bàsicament a través de cinc diaris o setmanaris: "Nuestra Palabra", del Partit Comunista; "El Obrero Balear" del PSOE i la UGT; "Foch i Fum"; "El Felanitxer"; i "Antorxa", òrgan comú de la candidatura.

Respecte d'aquest darrer, es començà a publicar el 25 de Gener i desaparegué el 22 de Febrer de

1936, és a dir quasi bé amb l'acabament de la campanya electoral.

Del material consultat a través dels cinc diaris podem extreure les línies mestres de la propaganda esquerrana. En primer lloc tenim la propaganda dedicada a qualificar el tipus d'estat cercat pel Front Popular. L'experiència dels dos biennis anteriors de la República proporciona quantitat d'exemples pràctics per representar aquesta idea. La comparança del "bienni blanc" (1931-1933) amb el "bienni negre" (1933-1936)¹⁸, fou utilitzada també per introduir entre els votants la idea de què, el vot querrà, afavoriria la solució de gran quantitat de problemes materials.

Un altra part de la propaganda del Front Popular anava dirigida a uns grups socials determinats: els aturats, a la classe mitja en un intent de guanyar-se el seu vot i a les dones.

Trobam també una propaganda de tipus negatiu, que tracta fonamentalment de desmitificar la propaganda tant de les dretes, com de l'Església. De bell nou els fets d'Astúries són utilitzats com un element propagandístic. S'acusa les dretes d'haver comès assassinats durant la repressió del moviment revolucionari ¹⁹, però sobretot d'haver afavorit amb la seva actuació política l'aparició de la revolució. Fins i tot a una editorial de "El Felanitxer" es troba la següent afirmació: "Los mayores culpables: José Mª Gil Robles y Rafael Salazar Alonso según propia declaración, fueron quienes fría y conscientemente, provocaron el movimiento revolucionario de Octubre de 1934"²⁰.

Ja per acabar aquest capítol voldríem fer una mínima referència a la campanya electoral de "Falange Española". El seu "candidat" era el mateix **José Antonio Primo de Rivera** i la seva activitat propagandística es limita a un míting a Manacor, que en principi havia de realitzar-se dia 19 de Gener, però que va esser suspès a causa de què en el seu inici es produïren una sèrie d'incidents amb esquerrens manacorins ²¹. Finalment els feixistes illencs

(16) TAMAMES, Ramón: *La República. La Era de Franco*. Alianza Universidad, Madrid 1977, pp. 211-212.

(17) "Programa de honor de las izquierdas en Baleares". "Antorxa", 25 de Gener de 1936, p. 1.

(18) "Parangón elocuente". "Antorxa", 7 de Febrer de 1936, p. 2.

(19) "El Obrero Balear", 7 de Febrer de 1936, p. 1.

(20) "El Felanitxer", 15 de Febrer de 1936, p. 1.

(21) ZAYAS, Marques de: *La vieja guardia de Baleares*. Madrid 1955, pp. 61-64.

aconseguiren realitzar el míting dia 2 de febrer.

Zayas, a la seva obra, afirmà que els falangistes realitzaren un altre míting, en concret a Campanet el dia 9 de febrer. Respecte d'aquest hem d'assenyalar que no hem trobat cap tipus de confirmació a la premsa. De totes maneres els resultats obtinguts pel candidat de "Falange" són suficientement baixos, 88 vots en tota Mallorca, com per suposar que la seva influència política i la seva campanya electoral no tingueren excessiva incidència sobre la població illenca.

ELS RESULTATS ELECTORALS

Part Forana

Després de dia 16 de febrer i una vegada coneguts els resultats electorals aconseguits per cada una de les candidatures es féu evident de bell nou que l'àrea de major influència de les dretes a Mallorca era la Part Forana.

Al camp mallorquí la coalició de Centre-Dreta va obtenir la victòria a 50 dels 51 municipis forans ²², essent molt ampla a la majoria de districtes. En concret, a 35 municipis aquesta es va donar per més d'un 70 0/o de vots, arribant en el cas d'Escorca a un 98,03 0/o dels vots emesos ²³.

Per la seva part, la candidatura del Front Popular, només va guanyar a un municipi de la Part Forana, Calvià, on va treure una mitja de 682 vots, o dit d'una altra manera un 53,75 0/o del total. Cal dir, per tant, que la victòria esquerrana a Calvià, comparada amb els triomfs de les dretes a altres municipis, és un fet demostratiu més del pes de la ideologia "reaccionària" sobre el conjunt de la pagesia illenca.

Comparant, per altra part, els resultats esquerrens de l'any 1936 i els de 1933 és encara més evident que es produeix un cert retrocés, ja que a les eleccions del 1933 les esquerres aconseguiren la victòria a Calvià i Esporles.

De totes maneres hem de deixar clar que les forces esquerranes, malgrat la seva derrota, tenien

a altres municipis una certa força, si bé aquesta era insuficient per donar-los la victòria. Tal és el cas dels d'Andratx, Puigpunyent, Lluçmajor, Montuiri, Maria i l'abans dit Esporles.

Tornant ara als resultats obtinguts per les dretes queda clar, a la vista dels resultats, que la distribució que feren amb l'objectiu d'aconseguir l'acaparament dóna bon resultat, si bé hem d'assenyalar el cas de dos municipis, Llubí i Sta. Margalida, en els quals, malgrat que la victòria fou per a la candidatura dretana, no es va donar la selecció dels cinc candidats per presentar-los a aquests llocs en concret. En efecte, hi apareixen sis candidats votats. A Llubí són: **Fons, March, Salort, Pujol, Puget i Matutes**; a Sta. Margalida: **March, Salort, Pujol, Suau, Puget i Matutes**.

Desconeixem l'explicació d'aquest fet, a causa de l'escassa informació de què disposam sobre els resultats de la Part Forana. El que sí és cert és que de totes maneres és un altre factor demostratiu del poder dretà, ja que podem suposar que la causa d'aquest fet és que a ambdós municipis es va deixar vota "lliurement" als electors, i en el cas de què aquesta hipòtesi sigui certa és estranya l'escassetat de vots nuls ²⁴ que es produïren i que sols es pot entendre acceptant l'existència d'una forta disciplina electoral.

Ja per acabar volem assenyalar l'existència d'una certa relació entre l'activitat econòmica i resultats electorals. És evident que els municipis on les esquerres no varen sofrir una derrota tan estrepitosa, eren aquells que, per les seves característiques, tenien un cert desenvolupament industrial, tal és el cas de Manacor, Felanitx, Lluçmajor, Marratxí i Esporles. La victòria esquerrana a Calvià, creiem que és el resultat de l'existència d'un nombrós grup de treballadors estacionals, sobretot col·lidors d'oliva.

Per la seva part, les dretes illenques, trobaven el seu màxim suport en els municipis amb una economia marcadament agrària, com poden ésser els del pla de Mallorca i els de la Serra Nord ²⁵.

(22) Vegeu mapes 1er. Part Forana. Candidatura Dretes i 2° Candidatura esquerres.

(23) Els resultats electorals de la Part Forana han estat extrets del B.O.P., del 18-20 de Febrer de 1936, n° 10.798-10.799.

(24) Vegeu B.O.P., n° 10.798-10.799.

(25) Per a una millor comprensió d'aquest fet vegeu mapes 1er. i 2^{on}. Part Forana.

El municipi de Ciutat

Ciutat, o dit d'una altra manera, el seu municipi, es composava l'any 1936 de 9 districtes electorals amb un total de 106 seccions, que tenien 58.062 electors segons el cens electoral de 1933 ²⁶, que és el que es va utilitzar en aquestes eleccions malgrat la seva antiguitat, ja que el de l'any 1936 no estava encara acabat quan es féu la convocatòria d'eleccions.

A Ciutat, igual que a la Part Forana, la victòria fou per a les forces dretanes, si bé aquesta no va ésser tan àmplia com al camp mallorquí. Veurem ara com es varen distribuir els vots dels electors a cada un dels districtes ²⁷.

Al 1r la victòria fou per a les dretes; dels 5.286 votants, 3.988-3.899 votaren la coalició dretana, essent **Bartomeu Fons** el candidat més votat. El Front Popular va obtenir 1.319-1.255 vots, **Bernat Jofre** va ésser el més votat.

Al districte 2on, les dretes tornares a imposarse, malgrat que en aquest cas la diferència de vots no fou ampla. La coalició dretana obtingué 2.641-2.587 vots, i les esquerres 2.305-2.288. Pel que fa als candidats més votats, hem de dir que per part de les dretes foren els mateixos que al districte primer, però pel que fa als esquerrans, va ésser n'**Alexandre Jaume** el més votat.

El districte 3r, l'hem de considerar com un districte eminentment esquerrà. L'índex de votants va ésser d'un 73,72 0/o, obtenint el Front Popular de 4.725-4.672 vots, mentre que la coalició de Centre-Dreta en va treure 2.341-2.283.

El següent districte, el número 4, és un districte que a diferència dels anteriors és eminentment rural. La victòria va ésser per a la candidatura dretana (2.186-2.165 vots), mentre que les esquerres obtingueren tan sols 1.186-1.169 vots.

Cal destacar que la participació electoral fou més baixa que als districtes abans vists, arribant a un 71,53 0/o, a causa sobre tot de la dispersió dels electors a aquest districte.

Els districtes 5è i 6è varen ésser també per a les dretes. Al primer amb 2.698-2.655 vots i 3.053-2.975 vots al segon. El Front Popular va tenir 1.158-1.114 i 1.449-1.382 vots respectivament.

El següent districte, va ésser l'únic, a més del 3r, on la candidatura esquerrana va guanyar. Corresponia al raval de Sta. Catalina i en ell les esquerres assoliren 2.635-2.606 vots, mentre que els candidats de la dreta només arribaren a 1.680-1.655 vots.

Als dos darrers districtes del municipi de Ciutat, el 8è i al 9è, donaren també els seus vots preferentment a la coalició de Centre-Dreta. En el primer obtingueren 2.609-2.581 vots i en el segon, el 9è, 2.158-2.059 vots. Per la seva part la Coalició esquerrana va rebre respectivament 1.946-1.899 vots i 1.725-1.696 vots.

Com a recapitulació, respecte dels resultats del municipi de Ciutat hem de dir que dels 58.062 electors en votaren aproximadament 41.715 ²⁸, la qual cosa ens dóna una participació electoral d'un 71,84 0/o, la qual s'ha de considerar elevada.

La coalició de Centre-Dreta obtingué 23.326-22.971 vots, mentre que el Front Popular va aconseguir 18.430-18.081. Per tant, hi va haver una diferència de quasi 5.000 vots a favor de les dretes.

El càlcul a nivell de districtes ens dóna com a resultats que les dretes guanyaren a tots menys al 3r i 7è districte.

Els resultats al casc urbà

L'estudi dels resultats electorals a nivell del casc urbà ens interessa especialment en la mesura

(26) La distribució d'electors per districtes és la següent: el districte 1r, 7.013 electors; el 2n, 6.770 electors; el 3r, 9.582 electors; el 4t, 4.721 electors; el 5è, 5.241 electors; el 6è, 6.298 electors; el 7è, 6.701 electors; el 8è, 6.568 electors i el 9è, 5.798 electors.

(27) Els resultats electorals del Municipi de Ciutat, han estat extrets de les següents fonts: AMPM, L.P. 1.274, 1.275, 1.276 i 1.277. Els resultats del districte 9è són del B.O.P. de 18 de Febrer de 1936, nº 10.798. Els lligalls abans esmentats contenen les actes de les diverses taules electorals de Ciutat, les hem preferides als resultats que apareixen al B.O.P. en la mesura que les consideram més fiables.

(28) Aquest càlcul és aproximat, ja que no disposam del nombre de votants del districte 9è, i per tant aquest a d'ésser calculat sobre el total de vots emesos.

que volem establir la relació existent entre el nivell social i la tendència de vots de l'electorat i creim que existeix una relació entre aquests dos fets i la distribució de les classes socials sobre l'espai urbà.

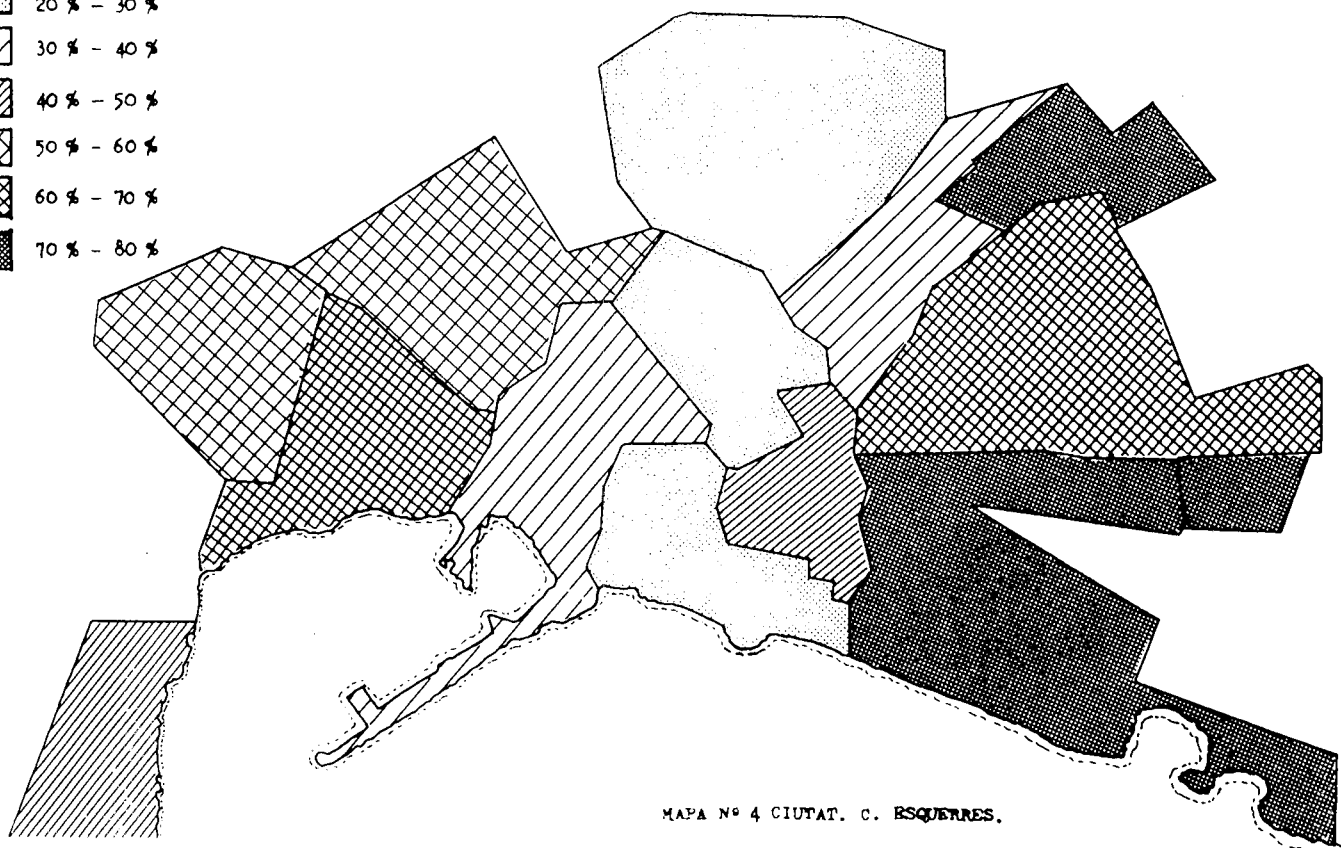
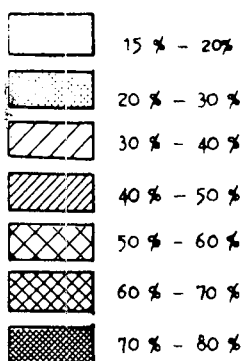
Abans de tractar el tema hem de tenir en compte els següents factors. En primer lloc que no tots els districtes i seccions del municipi de Ciutat entren dins el que podríem anomenar espai urbà. Així, el districte 4t és un districte de tipus rural, i per tant, el seu electorat no forma part del casc urbà. Algunes seccions dels districtes 8è i 9è són també de tipus rural i no queden tampoc incloses dins Ciutat. Finalment, ens trobam que algunes seccions del districte 3r reuneixen dins elles zones urbanes i zones rurals, cosa que ha fet impossible separar els electors "urbans" dels "rurals" i per tant ens veim obligats a comptabilitzar-los a tots.

Un altre factor que hem de tenir en compte és que alguns districtes del casc urbà de Ciutat els hem subdividit en àrees amb l'objectiu d'aconseguir representar els contrastos electorals que s'hi observaven. Tal és el cas del districte 3r, que ha quedat subdividit en cinc àrees i el 8è en tres²⁹.

Feta aquesta matisació inicial podem començar l'estudi dels resultats a nivell del casc urbà de Ciutat. A partir dels mapes elaborats podem extreure les següents conclusions³⁰:

A) La coalició dretana guanyà als districtes o àrees 1r, 2n, 3r-I, 5è, 6è, 8è-III i 9è. El màxim de vots foren aconseguits als districtes 1r i 8è-III.

B) El Front Popular obté la victòria als districtes o àrees 3r-II, 3r-III, 3r-IV, 3r-V, 7è, 8è-I i 8è-II, essent les àrees 3r-II, 3r-IV, 3r-V, els eixos centrals de la seva victòria.

MAPA Nº 4 CIUTAT. C. ESQUERRES.

(29) Vegeu el mapa 3.

(30) Vegeu els mapes 4 (vots esquerres) i el 5 (vots dretes).

C) Observant aquest resultat expressats als mapes, es pot veure un "centre" de Ciutat, el qual correspon a l'interior de les Avingudes, que té una tendència de vot cap a la dreta, i que es va difuminant així com s'allunya del centre de Ciutat; és a dir, del districte 1r.

D) Unes zones exteriors de tendència esquerrana, que són més fortes per la zona de Llevant (districte 3r en el seu conjunt), que per la zona de Ponent (districtes 8è i 7è).

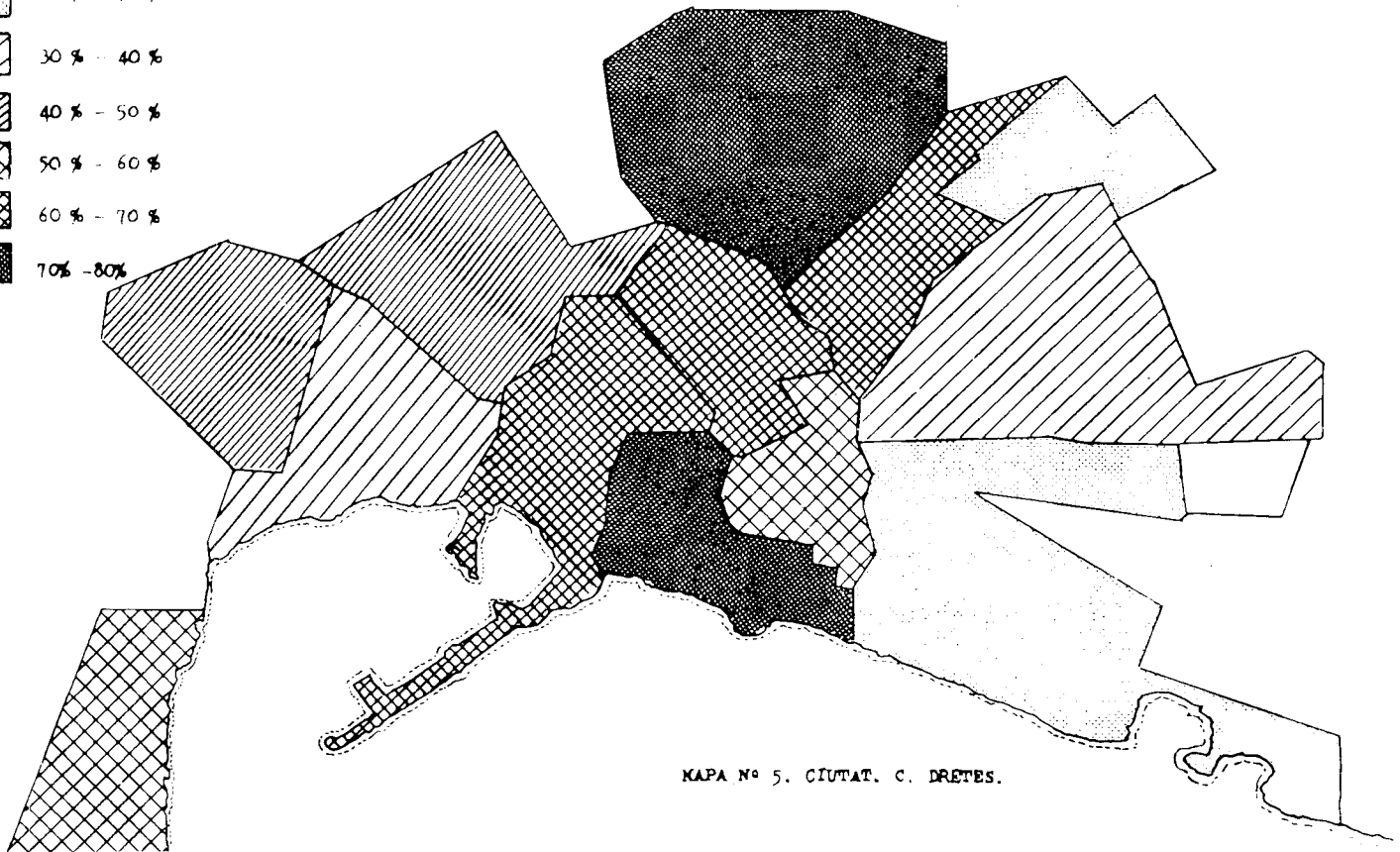
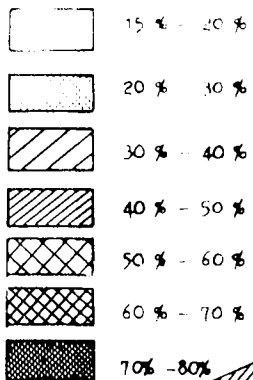
E) D'aquests criteris generals hem d'excloure en cada cas un districte. En el centre de Ciutat, el districte 2n, en el qual la proporció de vots dretans, si bé és superior al 50 0/o, és més baixa que a la resta de districtes del centre. La zona exterior de les Avingudes, l'Eixample, té com a falla el districte 8è-III ("31 de Diciembre", "Blanquerna",...), que és el segon districte on les dretes obtingueren una major quantitat de vots, concretament un 71,61 0/o del total.

F) Cal assenyalar també que el districte 9è, o més ben dit, l'àrea urbana del districte 9è, és de tendència dretana a l'hora d'emetre el vot.

Com a síntesi del que hem apuntat hem de concloure indicant que tant el Front Popular com la Coalició de Centre-Dreta guanyaren a set districtes o àrees respectivament, que representades sobre els mapes reproduïxen el "model" d'un centre Ciutat de tendència dretana, i un cinturó, que l'envolta i forma els exteriors de la Ciutat, que vota a les esquerres i que podríem anomenar "cinturó roig", malgrat que a Mallorca aquest nom es trobi un poc fora de lloc.

L'estructura social de Ciutat

Vista la distribució de vots sobre el casc urbà ens interessa passar a l'estudi de l'estructura social de l'electorat. Per a la seva realització hem utilitzat les conegudes "Piràmides d'en Gaston Bar-

KAPA Nº 5. CIUTAT. C. DRETES.

det", degut a la seva gran flexibilitat que permet adaptar-les a la font d'informació utilitzada ³¹.

En aquest cas, la font ha estat el cens electoral de 1934 que va esser utilitzat per a aquestes eleccions i que dóna, entre altres dades, la professió de cada elector. Aquest cens dóna un total de 46.903 electors al casc urbà de Ciutat, que queden restringits a 34.841 una vegada descomptats aquells que no consta la seva professió. A aquest total hi ha restat 8.306 persones, considerades com "No actius deponents", quedant, per tant, els càlculs restringits a 26.525 electors.

Feta aquesta matisació podem passar a veure l'estructura socio-professional de Ciutat. De l'observació del mapa podem extreure les següents conclusions ³²:

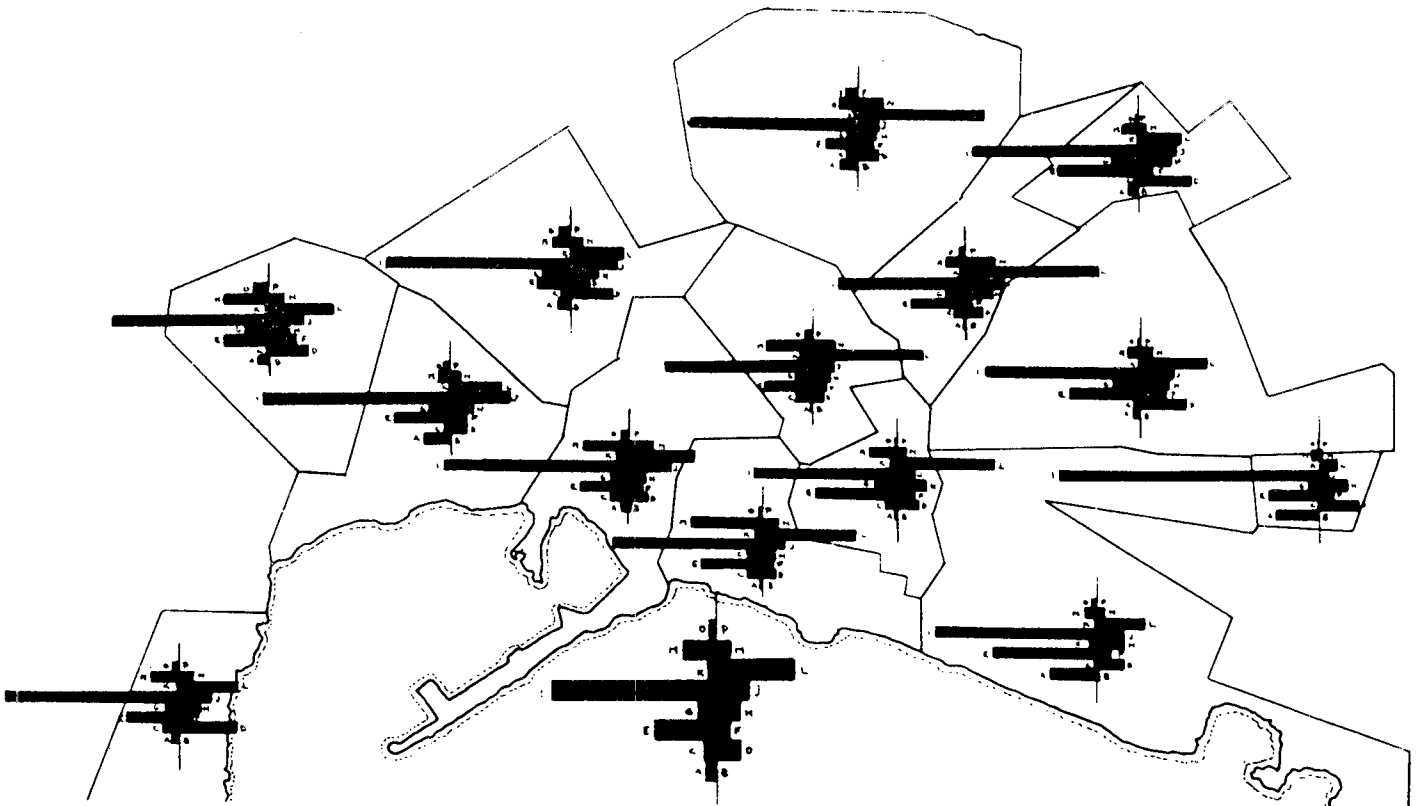
a) En primer lloc, cal destacar el predomini del sector terciari i el poc pes del sector primari dins el conjunt social urbà.

b) El sector secundari té com a grup més important al de teixits i calçat (grup E de les piràmides d'en **Gaston Bardet**). La distribució del mateix és uniforme al llarg de tota Ciutat.

c) En línies generals, la distribució dels grups de **Gaston Bardet** pel casc urbà ens permet observar l'existència de dos tipus generals de districtes. Per una part uns amb un nivell social més aviat elevat, i uns altres que recullen una població electoral d'un nivell socio-professional que podríem considerar com a més baix.

d) Els districtes que podríem considerar com més elevats socialment són el 1r, 2n, 3r-I, 5è, 6è, 8è-III i 9è. Malgrat això, no hem de deixar de tenir present el fet que no es poden establir separacions clares i que el que hem dit anteriorment ho hauríem de definir com una tendència.

e) Els districtes amb un nivell socio-professional més baix són el 3r-II, 3r-IV i 3r-V, mentre que

MAPA 6: CIUTAT. PIRAMIDES DE GASTON BARDET

(31) Per les característiques de les mateixes vegeu BARCELO PONS, B.: *Evolución reciente y estructura de la población de Baleares*. C.S.I.C., Madrid 1970, pp. 179 i ss.

(32) Vegeu el mapa 6 (Estructura Social de Ciutat).

la resta de districtes podríem dir que es troben a un nivell que anomenaríem mitjà.

f) Per acabar, hem de fer referència als "N.A.D." que són un total de 8.306 per a tota Ciutat, és a dir un 23,84 % del total. La seva distribució és uniforme, si bé volem destacar el fet que els dos districtes que podríem considerar com els extrems de l'estructura social són els que menys "N.A.D." tenen: ens referim concretament al primer amb un 16,80 % i als 3r-IV amb un 7,45 %.

Relació entre l'estructura social de Ciutat i els resultats electorals

A l'hora de cercar la relació existent entre ambdós elements és fa necessari fer una sèrie de consideracions generals. En primer lloc cal dir que els resultats electorals es poden veure determinats per molts distints factors. Entre ells n'hi ha que són difícilment quantificables: per exemple la influència dels fets polítics (Revolució de 1934) o econòmics i els factors de tipus "psicològics", com poden ésser la propaganda electoral, la tradició, etc.

Passant ara a l'estructura social hi ha també una sèrie d'aspectes que a causa de la font utilitzada ha estat impossible tenir present. Ens referim concretament al percentatge d'empresaris o patrons que ocupen personal, percentatge de patrons que no tenen personal, percentatge de treballadors fixos, eventuals i aturats.

Fetes aquestes consideracions passarem a l'estudi de la relació entre resultats electorals i estructura social. Les 16 possibles variables que ens ofereixen les piràmides d'en **Gaston Bardet** no han estat utilitzades en la seva totalitat, sinó que hem utilitzat aquelles que oferien un major contrast social o que per la quantitat d'electors que s'hi trobaven inclosos tenien una influència clara sobre els vots obtinguts per cada candidatura. Tenint en compte aquest criteri hem utilitzat els grups C, D, E, G, I, K, L i N³³ a més del grup de "N.A.D."

A partir de la comparació d'aquest grup amb els resultats electorals podem observar els següents aspectes:

A) La coalició de Centre-Dreta és més votada

pels nivells socio-econòmics més elevats (grups C, N,L,M,K) i pels "N.A.D."

B) La candidatura del Front Popular rep els vots d'aquells grups d'un nivell socio-econòmic més baix, és a dir el D,E,G i I.

C) Fent la diferenciació per sectors econòmics observem que les dretes són més votades pel sector terciari, i per aquells grups del sector secundari amb un nivell socio-professional que podríem anomenar directiu. Per la seva part les esquerres recullen darrera si el sector secundari i aquells grups del sector terciari amb una activitat professional escassament especialitzada.

D) Finalment volem assenyalar, i això és a nivell d'hipòtesi, la influència sobre el vot de cada elector, sigui del nivell socio-professional que sigui, de l'entorn social i econòmic que l'envolta. Ens referim concretament a la tendència de vot del grup I i dels "N.A.D.", que depèn molt del conjunt en què es mouen.

Els resultats totals

Una vegada vists els resultats electorals tant de la Part Forana com de Ciutat passarem a fer una recapitulació i unificació d'ambdós per parlar dels resultats totals d'aquestes eleccions.

La victòria va ésser per a la coalició de Centre-Dreta, que va aconseguir 78.721-61.368 vots. El seu candidat més votat va ésser **Joan March Servera** i el menys **César Puget Riquer**.

Per la seva part la candidatura del Front Popular va treure 44.599-43.695 vots. En **Francesc Carreras** va ésser el candidat més votat, mentre que n'**Antoni Gomila** va ocupar el darrer lloc.

De l'anàlisi d'aquests resultats ens interessa sobretot intentar definir les àrees de major influència de cada coalició. Respecte de la dretana no hi ha cap tipus de dubte, ja que, si bé va obtenir la victòria tant a la Part Forana com a Ciutat, a la primera va aconseguir més de 25.000 vots de diferència, mentre que a la segona tan sols va arribar a uns 5.000 vots.

Pel que fa a la qüestió de quina era la força predominant en el si de la candidatura hem d'as-

(33) C: Empresaris i Tècnics industrials; D: Construcció; E: Indústria tèxtil, cuir i calçat; G: Indústria de la fusta i arts gràfiques; I: Serveis personals; K: Medicina i assistència; L: Comerç i administratiu; M: Cult, cultura i professions liberals; N: Defensa i ordre.

senyalar que en el cas de Ciutat l'ordre de candidats de més a menys vots és el següent: **Fons, Salort, Pujol, March** i **Suau**. Podem observar per tant, que el partit més "votat" és el "Regionalista", seguit de "APA" i els "Republicanos de Centro".

Pel que fa a la Part Forana i no comptant amb **Matutes** i **Puget**, que no foren presentats a Ciutat i per tant els havien de presentar a més municipis de la Part Forana per equilibrar la distribució de vots, l'ordre és el següent: **March, Fons, Suau, Salort** i **Pujol**. Es a dir "Republicano de Centro", "Regionalistes", "Republicano de Centro" i "APA" que ocupa el 4t i 5è lloc.

De la comparació de les dues ordenacions es pot deduir:

A) Predomini dels "Regionalistes" i "APA" a Ciutat i dels "Republicanos de Centro" i "Regionalistes" a la Part Forana.

B) Es evident per tant que les forces polítiques que formaven la coalició dretana, reuneixen en la candidatura dues àrees d'influència que es complementen entre sí.

Pel que fa al Front Popular l'ordre de candidats a Ciutat és: **Jofre, Jaume, Amer, Carreras** i **Gomila** i a la Part Forana: **Carreras, Jaume, Jofre, Amer** i **Gomila**. Així, tenim que la força predominant a ambdós casos és "ERB", seguida del partit Socialista, si bé hem d'assenyalar en aquest darrer cas que és n'**Alexandre Jaume** el candidat preferit per l'electorat, mentre que l'altre candidat del PSOE ocupa en els dos casos el darrer lloc de la llista.

Per acabar hem d'assenyalar que amb aquestes eleccions s'observa, comparant-les amb les anteriors, un cert avanç de les esquerres a Ciutat, però també un reforçament de les dretes a la Part Forana de Mallorca, que hem de considerar com molt important en la mesura que permetrà a aquesta coalició obtenir els set diputats corresponents a Balears sense necessitat de segona volta.

CONCLUSIONS

Es evident que les eleccions del 16 de Febrer de 1936 no són res més que la continuació d'una dinàmica secular pròpia de la formació social i econòmica de Mallorca.

No pretenem fer aquí una relació exhaustiva de totes les conclusions aparegudes al llarg del text, sinó que únicament volem destacar aquelles que per

la seva importància evidencien d'una forma més clara l'evolució d'aquestes eleccions.

En el cas de Mallorca, aquestes eleccions seran una confrontació bilateral: per una part les esquerres i per l'altra les dretes i els partits de centre. Ja al llarg de la campanya electoral s'evidenciarà clarament que la unificació del centre i les dretes ha donat lloc a la formació d'un bloc electoral molt fort i a més, segur de la seva victòria; el fet que és presentassin 7 candidats és la demostració més palpable del que deim.

Així doncs, els resultats de les eleccions no poden considerar-se com estranys i en aquest cas el que ens interessa és cercar les causes d'aquests resultats.

Respecte de la Part Forana hem d'indicar que aquesta és la zona de major influència dels partits de centre-dreta. La victòria a 50 dels 51 municipis evidencia clarament el que deim. Les causes les desconeixem ara per ara i per tant ens hem de limitar a constatar aquest fet.

El municipi de Ciutat, a partir de l'estudi de l'estructura socio-professional de l'electorat, ens permet aprofundir més en les causes dels resultats, que també foren favorables a les dretes, si bé no tan rotunds com a la Part Forana.

La població de Ciutat pertany predominantment al sector terciari, seguit en ordre d'importància pel secundari i en darrer lloc el sector primari. La distribució dels diversos grups que conformen aquests tres sectors, sobre el casc urbà ens permet observar dues zones diferenciades a nivell de la seva categoria social. Bàsicament i per no allargar-nos amb aquest aspecte, hi ha una zona, que correspon a l'interior de les Avingudes i una part de l'Eixample, en la qual el nivell socio-professional és més aviat elevat. Per la seva part els districtes electorals exteriors de Ciutat tenen un nivell socio-professional més baix.

Referint-nos ara a la relació existent entre els resultats electorals i el nivell socio-professional, ha quedat demostrada la influència del segon sobre el primer. La candidatura dretana és més votada als districtes amb un nivell socio-professional més alt. La presència dels grups L, C, N, M i K de les piràmides de **Gaston Bardet** són indicatius del vot dretà, mentre que el vot esquerrà es dona sobretot a aquells districtes amb unes activitats i grups socio-professionals de nivell més baix, com pot esser

el grup D, o aquells que formen part del sector secundari.

Per acabar, voldríem assenyalar que els resultats d'aquestes eleccions entren perfectament dins les línies generals dels resultats a tot l'Estat, que

vinculen la victòria dretana a les poblacions petites i al camp, és a dir a aquelles zones amb un escàs desenvolupament industrial i, com a conseqüència, amb un moviment obrer no massa desenrotllat.

LA LEY GENERAL DE DESAMORTIZACION A TRAVES DE LA PRENSA MALLORQUINA

Eberhard Grosske Fiol

De todos es conocido el creciente interés que la desamortización ha venido despertando en numerosos investigadores españoles, especialmente a partir de los años sesenta. De este interés han surgido, y siguen surgiendo todavía, numerosas monografías dedicadas, en su mayor parte, a examinar y cuantificar los efectos que la desamortización produjo en una determinada localidad, provincia o comarca: cambios en la producción agraria, modificaciones en la estructura de la propiedad o una nueva distribución de la propiedad de la tierra entre los diferentes sectores y clases sociales. La conjunción de todos estos datos ha permitido, a su vez, la sucesiva elaboración de hipótesis que hicieran re-

ferencia a una valoración global del proceso desamortizador. Entre estos intentos de síntesis, publicados, en su mayoría, durante los años 70, debemos sin duda citar los de **Tomás y Valiente**¹, **Richard Herr**², **Simón Segura**³, **Fontana**⁴, etc., los cuales han supuesto un avance importante de la investigación y nos han permitido situar con mayor rigor no sólo un conocimiento más pormenorizado de lo que la desamortización supuso sino, también, problemas de carácter más teórico como el de la relación entre desamortización y revolución burguesa o el del significado último de las vías alternativas propuestas a la desamortización tal y como ésta fue recogida por los textos legales aprobados.

- (1) **TOMAS y VALIENTE**: *El marco político de la desamortización en España*. Madrid 1972.
- TOMAS y VALIENTE**: "Recientes investigaciones sobre la desamortización: intento de síntesis". *Moneda y Crédito* núm. 131, Madrid 1974.
- (2) **HERR, Richard**: "El significado de la desamortización en España". *Moneda y Crédito*, núm. 131, Madrid 1974.
- (3) **SIMON SEGURA, Francisco**: *La desamortización española en el siglo XIX*. Madrid 1973.
- (4) **FONTANA, Josep**: "Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España Contemporánea" en *Cambios económicos y actitudes políticas en la España Contemporánea*. Barcelona 1975.

No obstante, el mayor nivel teórico alcanzado por la investigación no puede ser nunca obstáculo para volver sobre los términos en que la desamortización fue planteada y polemizada por sus contemporáneos; por contra, la lectura del *Diario de Sesiones*, de la prensa diaria e, incluso, de obras literarias y de ensayo contemporáneas a la gestación y puesta en marcha del proceso desamortizador puede resultar no sólo desintoxicante respecto a una dinámica excesivamente cerrada de hipótesis y contra-hipótesis, sino, también, una fuente inestimable de datos y de nuevas perspectivas desde las que poder enfocar el tema.

En este terreno, la atención de los investigadores se ha dirigido, especialmente, al estudio del *Diario de Sesiones de las Cortes* y, hoy en día, podemos encontrar extensos y brillantes resúmenes de los debates parlamentarios que precedieron a la ley de 1855 en las obras de **Jarque Andrés**⁵ y en las ya citadas de **Simón Segura** y **Tomás Valiente**⁶. Es aquí donde podremos encontrar el más fiel reflejo de las opiniones de los partidos, pero es obvio que, como decía anteriormente, una visión más completa del tema, que intente adentrarse en un terreno más amplio y, a la vez, más rico en perspectivas, nos llevará, indefectiblemente, al estudio de la prensa y la literatura contemporáneas. En este terreno, sin embargo, todo queda prácticamente por hacer. Aún dejando aparte las posibilidades que la prensa ofrece para el seguimiento de la desamortización en una zona determinada (terreno en el que, que yo tenga conocimiento, tampoco se ha entrado en profundidad), sólo podemos contar con un estudio sistemático de prensa que analice las perspectivas políticas desde las cuales fue enfocada la desamortización por sus contemporáneos. Me estoy refiriendo al excelente y ya citado artículo de **Jarque Andrés** sobre "*La política y la opinión pública en torno a la desamortización de 1855*". En este trabajo, el autor nos introduce en el marco político que propició la desamortización, el bienio

progresista, y analiza el tema objeto de su estudio recurriendo al *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes* y a la prensa de la época. En concreto, **Jarque** utiliza once diarios, representativos del espectro político existente⁷ para contraponer las diferentes opiniones que fueron expuestas en torno a la ley general de 1855.

A partir de este precedente, el presente trabajo no pretende otra cosa que continuar en la misma línea de investigación en base a los siguientes presupuestos:

1) Exponer el tratamiento que la prensa da a la cuestión de forma sistemática, por temas, intentando complementar la transcripción de los párrafos más significativos con una agrupación temática que permita valorar comparativamente tanto aquellos aspectos que son más destacados desde cada posicionamiento ideológico como el tratamiento que se da a cada aspecto en cuestión.

2) Ampliar el campo temporal del estudio dando entrada a aquellos meses subsiguientes a la promulgación de la ley (Mayo, Junio, Julio y Agosto, en concreto), en los cuales pueden apreciarse las valoraciones que los diarios hicieron de la ley una vez que ésta era un hecho consumado y una vez que pudieron darse como definitivos todos sus extremos y particularidades.

3) Conseguir, indirectamente, un acercamiento a la prensa diaria mallorquina de mediados del siglo XIX; un acercamiento somero, evidentemente, para el que se ha renunciado, de entrada a la complicada y laboriosa metodología propias de este tipo de trabajos⁸. De todas formas, creo que el relativo atraso en que se encuentra el conocimiento de la prensa mallorquina del siglo XIX hace interesante cualquier aportación en este sentido.

(5) JARQUE ANDRES, Francisco: "La política y la opinión pública en torno a la desamortización de 1855". *Revista del Instituto de Ciencias Sociales* núm. 19 (pp. 615-654) y 20 (pp. 93-154), Barcelona 1972, 1973.

(6) SIMON SEGURA: Op. cit. y TOMAS y VALIENTE: *El marco político...*

(7) *La España (moderado)*, *El Católico (absolutista)*, *El Correo Universal (independiente)*, *El Buen Sentido (moderado)*, *La Soberanía Nacional (demócrata)*, *El Parlamento (moderado)*, *La Epoca (unionista)*, *El Clamor Público (progresista)*, *La Verdad (absolutista)*, *El Padre Cobos (satírico, moderado)*, *Las Novedades (sin especificar)*.

(8) Véase, por ejemplo, el riguroso artículo de GARCIA NIETO, María del Carmen: "La prensa diaria de Barcelona de 1895 a 1910" en *Prensa y sociedad en España (1820-1936)*. Tuñón de Lara, Elorza y Pérez Ledesma eds., Madrid 1975.

4) Por último, y en cuanto al tipo y cantidad de prensa sobre la que he trabajado, conviene señalar que, como el propio título del artículo indica, ésta se reduce a la prensa diaria mallorquina, es decir, a los cuatro diarios que en aquel momento se editaban: “*Diario de Palma*”, “*El Balear*”, “*El Genio de la Libertad*” y “*Iris del Pueblo*”. La muestra, evidentemente reducida, auguraba unos resultados pobres o de interés eminentemente local; sin embargo, el “sucursalismo” de lo que entonces era una modesta prensa “de provincias” inducía a la reproducción sistemática de artículos de la prensa peninsular (especialmente de Madrid) sobre la mayoría de temas de carácter estatal. De ahí que un estudio sistemático de 8 meses de prensa mallorquina me haya proporcionado un número abundante de artículos referentes a la desamortización distribuidos del siguiente modo:

	Nº artºs. propios	Nº artºs. reproducidos	Nº diarios reproducidos
Diario de Palma	1 *	13 **	8
El Balear	3	7	5
El Genio	0	16	5
Iris	2 ***	2	1

* En dos partes, publicadas el 24 y el 30 de Marzo.

** Hay 3 que son exposiciones de Obispos reproducidas por la prensa y que he considerado como “colaboraciones” dado su interés.

*** Uno de ellos publicado en 6 partes los días 25 y 28 de Mayo; 1, 4, 8 y 15 de Junio.

Como puede verse, el desequilibrio entre artículos propios y ajenos es flagrante; esta circunstancia, junto a las diferencias ideológicas entre los diarios (que hacen que sólo en una ocasión coincidan dos de ellos para reproducir artículos de un mismo diario: *La Epoca*) me ha permitido llegar a la opinión de 21 diarios expresada a través de un total de 44 artículos. En rigor, el presente trabajo no equivale al estudio sistemático de estos 21 diarios ya que, en realidad, lo que nos llega no es más que la preselección que los cuatro diarios mallorquines hicieron de sus artículos. Sin embargo, lo que sí

creo que puede darse aquí es una visión bastante completa del razonamiento que sobre la desamortización hacían, a nivel de prensa, las cuatro grandes opciones ideológicas representadas por los diarios mallorquines: la católico-liberal, la moderada, la progresista y la demócrata.

CARACTERIZACION IDEOLOGICA DE LOS DIARIOS ESTUDIADOS

La elaboración de los perfiles ideológicos que presento a continuación se ha visto enormemente facilitada por el agitado período político que vivía España durante los meses estudiados y por la simultánea discusión en Cortes de las principales cuestiones relacionadas con la redacción del texto constitucional. Ello supuso un clima particularmente favorable a la polémica enconada y al frecuente pronunciamiento de los diferentes diarios frente a temas de tanta trascendencia como la libertad religiosa, el concepto de soberanía, etc. En este sentido, me ha resultado relativamente fácil encontrar editoriales-clave donde cada periódico proclamaba, definía y defendía sus posicionamientos ideológicos básicos.

El “Diario de Palma”

Diario vespertino editado e impreso por D. Felipe Guasp. Sale con dos páginas hasta el 3 de agosto, fecha a partir de la cual, y salvo contadas excepciones, aparece con 4 páginas.

Se trata de un diario claramente católico y conservador en cuyas páginas podemos observar con frecuencia la presencia del conocido historiador José María Quadrado.

El Diario, en editorial del 1 de Enero se auto-define como independiente de los partidos:

“...ageno a las estériles reyertas de los partidos e indiferente a sus visicitudes por convicción de la importancia de ellos, no por miedo ni por lisonja, el Diario se ha consagrado exclusivamente a la defensa de las sanas doctrinas religiosas, políticas y administrativas que a ningún partido pertenecen en propiedad, antes bien, han salido vulneradas de las manos de todos ellos”.

En efecto, el tono general del Diario se revela

como más preocupado por cuestiones de principio (especialmente las relacionadas con la religión católica) que por cuestiones políticas concretas. A este respecto, es significativo que *El Balaer* de 24 de Enero agradezca al Diario el haber intervenido en una de las frecuentes polémicas Balear-Genio "por haber obrado en él el fenómeno de ocuparse de sus colégas". No obstante, esta actitud general tampoco era obstáculo para que el Diario atacará de forma tan concreta como virulenta la situación creada a partir de la revolución de Julio. Así, por ejemplo, en el ejemplar del 23 de Agosto reproduce un artículo de *León Español* donde, entre otras cosas, se dice:

"Ni revolucionarios ni hombres de orden han sabido mostrarse los que, desde julio de 1854, son poder para vuestra desdicha... Sólo se puede explicar una situación de esta especie siendo quien la personifica el Sr. Duque de la Victoria: se diría que el alma de Padilla transmigró y fue la de Riego y es la del que empuña la espada de Luchana".

En cuanto a una definición doctrinal y rigurosa del periódico, tal vez sea la más explícita la que encontramos en una editorial del 29 de Enero y que, entre otras cosas, dice lo siguiente:

"La autoridad no emana sino de Dios, que es fuente y origen de todo poder. La soberanía, rigurosamente hablando, no reside en los tronos ni en las asambleas ni en las naciones, pertenece sólo a la moral y a la justicia. Las naciones no pueden ni deben usar de su soberanía sino al establecer las leyes fundamentales que han de regirlas, y siempre, como ya hemos dicho, obrando en conformidad con los principios del orden moral, de la justicia y del bien público, concretados y definidos estos principios por la doctrina católica".

Por último, el Diario considera que la soberanía corresponde a las Cortes en unión con el rey, cosa que considera obvia, especialmente en Es-

paña, "donde el trono es una institución secular... la grande influencia que la autoridad real ejerce en la prosperidad de los pueblos exige también que, en virtud de altas consideraciones de interés público, participe del ejercicio de la soberanía".

Liberalismo doctrinario y catolicismo "de pro" parecen ser, por tanto, los ragos esenciales de la línea ideológica del Diario.

Reseñemos ahora, y por último, cuál fue el tratamiento dado por éste al tema de la desamortización, y la definición ideológica de aquellos diarios cuyos artículos reprodujo:

- 1 artículo de elaboración propia sobre el tema específico de la desamortización de los bienes de beneficencia (24 y 30 de Marzo).

- 3 comunicaciones de diferentes autoridades eclesiásticas. En concreto, la controvertida exposición a las Cortes del **Obispo de Osma** (31 de Marzo), la exposición a SM del **Arzobispo de Zaragoza** y sus Obispos sufragáneos protestando contra los destierros de los Obispos de Osma y Barcelona (22 de Junio) y las circulares del **Obispo de Badajoz** y **Arzobispo de Zaragoza** a sus diocesanos exortándoles a la "resistencia pasiva" contra la aplicación de la ley de 1 de Mayo (16 de Julio).

- 3 artículos de *El Faro Nacional*, periódico sobre el que no he podido obtener referencia alguna, pero que es el más reproducido por el Diario (tanto para éste como para otros temas) y que, por tanto, podríamos situar en una línea muy próxima a la ya descrita para el *Diario de Palma*. Los artículos reproducidos versan sobre la violación de los derechos de la Iglesia (8 de Abril), los perjuicios para las instituciones afectadas y aquellos sectores amparados por la Beneficencia (2 de Mayo) y las coacciones ejercidas sobre la Corona el día de la sanción regia a la ley de desamortización (15 de Mayo).

- 1 artículo de *La España*, periódico moderado⁹ que argumenta, números en mano, el escaso beneficio que percibirá la Hacienda y el gran per-

(9) DURAN, Nelsón: *La Unión liberal y la modernización de la España isabelina. Una convivencia frustrada (1854-1868)*. Madrid 1979, p. 107.

CABRERA, Mercedes; ELORZA, Antonio; VALERO, Javier y VAZQUEZ, Matilde: "Datos para un estudio de la prensa diaria madrileña" en *Prensa y sociedad en España (1820-1936)*. P. 110.

juicio para el clero, los propios y la beneficencia. El artículo apareció el 13 de Marzo.

- 1 artículo de *El Amigo del Pueblo* (20 y 21 de Abril), periódico sobre el que tampoco cuento con referencias, tratando bastante a fondo el tema de los propios y denunciando el perjuicio económico para las economías municipales y "los pobres de los pueblos".

- 1 artículo de *La Epoca*, periódico moderado y, posteriormente, unionista ¹⁰ publicado el 1 de Mayo. El artículo se declara, en principio, favorable a la desamortización, pero se queja del procedimiento empleado por perjudicar a las clases menos favorecidas.

- 1 artículo de *El Diario Español*, unionista ¹¹, publicado el 3 de Mayo, que aboga por una solución negociada para la desamortización eclesiástica y que niega el derecho del Estado para desamortizar los bienes de los pueblos.

- 1 artículo de *El Ancora* ¹² de 8 de Mayo, en el que, amén de denunciarse las nefastas consecuencias que la desamortización tendría en las instituciones afectadas, se advierte que "piensen los que ahora baten palmas que dejan a sus hijos la lucha incesante con las ideas comunistas".

- 1 artículo del *Diario de Barcelona*, diario unionista catalán ¹³, de 10 de Mayo, abogando por una desamortización "prudente", llevada a cabo "legalmente", que no fuera empleada como arma arrojadiza entre los partidos y que tuviera en cuenta la posibilidad de ceder a censo las fincas desamortizadas.

- 1 artículo de *La Regeneración*, diario absolutista ¹⁴, publicado el 19 de Agosto y que invoca la

desamortización de **Mendizábal** para argumentar que la desamortización no aliviará los apuros del Tesoro y que sólo servirá para hacer la fortuna de algunos particulares.

Como hemos podido observar, el *Diario*, coherentemente con su línea política general, escribe y reproduce artículos contrarios al proyecto de desamortización general propuesto por **Madoz**. Sin embargo, es destacable que, para tal cometido, el *Diario* recurre a periódicos que representan un espectro ideológico bastante amplio (desde absolutistas a unionistas) y que, como es lógico, esto se traduce en una cierta incoherencia entre aquellas posturas más radicalmente opuestas a la desamortización y aquellas otras que, al menos aparentemente, cuestionan sólo aspectos secundarios de la misma. Si esto responde a la incoherencia propia del *Diario* o si, por el contrario, responde a la idea de presentar un amplio abanico de opiniones que, precisamente por lo dispar de su origen, tuviera una mayor credibilidad, es una cuestión que, desde nuestra actual perspectiva, resulta bastante difícil de dilucidar.

"El Balear"

Editado e impreso por **Francisco de P. Torrens**, consta de 4 páginas por número.

Más preocupado por los temas políticos concretos que su colega el *Diario*, *El Balear* aparece claramente vinculado al partido moderado y como órgano oficioso de tal partido es considerado por sus colegas. Es significativo, en este sentido, que el diario cuyos artículos son más frecuentemente reproducidos por *El Balear* sea el madrileño *El León Español*, conocido representante del ala dura del moderantismo ¹⁵. Son frecuentes sus polémicas

(10) JARQUE: Op. cit., p. 117 citando a GOMEZ APARICIO, P.: *Historia del periodismo español*. Madrid 1963, pp. 362-79.

DURAN, N.: Op. cit., pp. 72, 83 y 106, lo califica de periódico cercano a O'Donnell que acabará convirtiéndose en el "vocero autorizado" del citado general en el año 1857.

(11) CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 109.

DURAN, N.: Op. cit., p. 108.

(12) Sobre *El Ancora* no dispongo más que de dos referencias aparecidas en *El Genio de la Libertad*. En la primera (6 de Mayo) se comenta irónicamente que "parece ser que sólo en La España, La Regeneración, El Ancora y el Diario de Palma se encuentran buenos católicos"; en la segunda (11 de Mayo) se cita a *El Ancora* como diario barcelonés dirigido por José Pons.

(13) DURAN, N.: Op. cit., p. 108.

(14) CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 111.

(15) CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 109. En DURAN, N.: Op. cit., p. 107 es calificado de "tribuna política de Nárvaez".

con *El Genio* y el *Iris* sobre diversas cuestiones a la vez que mantiene una postura de respeto ligeramente distante hacia el *Diario de Palma*, con el cual, por ejemplo, colabora activamente en la famosa campaña de recogida de firmas de electores para protestar por la forma como el texto constitucional trataba el tema de la unidad religiosa.

Su posición de abierto enfrentamiento a la situación "revolucionaria" que vivía el país la demuestra en editoriales como los de 29 de Marzo y 3 de Abril o en la reproducción de artículos como el del *León Español* de 9 de Enero donde se calificaban los seis meses que la revolución llevaba en marcha como "*seis meses perdidos, seis meses que no dejan tras de sí más que un rastro de sangre, cenizas, desconcierto, indisciplina y espíritu de rebelión, ruina y escándalo*".

En cuanto a la vinculación de *El Balear* no ya con posturas moderadas sino con el mismo partido que oficialmente las sustentaba, quizás sirvan de buena muestra los siguientes párrafos extraídos de *El Balear* de 25 de Enero:

"No es nuestro ánimo al trazar estas líneas convertirnos en panegeristas del partido conservador, tan vilipendiado hoy y tan digno de encomio siempre; plumas más bien cortadas han tomado a su cargo esta tarea que, si bien no es difícil porque sobran hechos y razones para desempeñarla airoosamente, la hacen espino-sa las rastreras artes, las inconcebibles mañas que se han empleado para desacreditar a todo trance no las doctrinas, que esto fuera imposible, sino los hombres que militan bajo la bandera a cuya sombra se cobija la parte más numerosa de ideas más sanas y templadas, la que ante todo desea el orden, porque al verle alterado contempla lo mucho que tiene que perder el país con la vida y los intereses de sus habitantes, expuestos a los azares de la revolución y bullangas... Durante los once años en que el partido conservador ha tenido en sus manos las riendas del Estado, ha llevado a feliz término, tanto en la esfera política como en la administrativa, sabias y trascendentales reformas de las cuales unas empezaron a dar ya su fruto y

otras hubieran ido sazonzando a medida que se las despojara de los imprescendibles errores de toda humana creación. ¿Podremos esperar otro tanto en la actualidad que el partido progresista ocupa el puesto de aquel? La nación entera responde unánimemente que no".

En cuanto al tratamiento que *El Balear* da a la desamortización y al tipo de diarios a los cuales recurre, podemos esquematizar la cuestión del siguiente modo:

— 3 artículos propios que dedica a los perjuicios que la desamortización supondría para los erarios municipales (27 de Marzo) y a criticar el empréstito forzoso de 230 millones de 14 de Julio, cuyos títulos eran aplicables al pago de los bienes nacionales (9 y 18 de Agosto).

— 3 artículos de *El León Español*¹⁵ dedicados a los siguientes temas: el 1º (20 de Marzo) criticando globalmente la desamortización, tanto desde el punto de vista político como económico; el 2º (27 de Junio) insistiendo en la inoportunidad política de la desamortización como provocación y excusa para las frecuentes intentonas carlistas; el 3º (20 de Agosto) intentando demostrar que la ley infringía el Concordato de 1851.

— 1 artículo de *La Esperanza*, periódico absolutista¹⁶ publicado el 28 de Julio y que defendía la postura de resistencia de los prelados frente a la ejecución de la ley desamortizadora. Es destacable que *El Balear* reprodujera el artículo de *La Esperanza* advirtiendo de antemano que de tal actitud no habían de inducirse concomitancias ideológicas con el citado diario madrileño.

— 1 artículo de *El Occidente*, periódico moderado¹⁷, publicado el 18 de Agosto, sobre los derechos de los que remataron fincas en subasta (sin llegar a formalizar escritura de venta) antes de la suspensión de las mismas por los moderados.

— 1 artículo de *La Epoca*¹⁸, publicado el 20 de Agosto y referente al memorándum del Ministerio de Estado sobre las relaciones con la Santa Sede; el artículo analiza las implicaciones polí-

(16) CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 111.

(17) Idem.

ticas y jurídicas de la desamortización en este terreno.

— 1 artículo de *El Parlamento*, periódico moderado ¹⁸, publicado el 16 de Abril, que analiza la desamortización de propios analizando tanto sus consecuencias económicas como políticas (pérdida de la autonomía municipal respecto al poder central).

El Genio de la Libertad

Periódico de la tarde, consta de 4 páginas y es editado e impreso por D. **Pedro José Gelabert**.

Uno de los rasgos que más destacan en *El Genio* es que, en mayor medida aún que sus colegas, apenas publica artículos elaborados por sus propios redactores (dejando aparte, claro está, las gacetillas de Palma y otras secciones). De ahí que, tanto en el tema de la desamortización como en los restantes asuntos de la política estatal, *El Genio* se limite a reproducir artículos de los diarios progresistas de la península.

Significativamente, esta falta de "creatividad" de los redactores del *Genio* se trunca por primera vez el 18 de Julio con un artículo referente al primer aniversario de la revolución de Julio y, pocos días más tarde (el 27) con otro artículo dedicado a criticar la obra del gobierno moderado durante la etapa política anterior.

La vinculación del *Genio* con el partido progresista se nos presenta, por otra parte, aún más estrecha que la que habíamos observado entre *El Balear* y el partido moderado. Así, por ejemplo, *El Genio* no tiene inconveniente alguno en publicar la lista de candidatos del partido liberal a las legislativas de enero sistemáticamente, en primera página y durante los últimos siete días anteriores a la elección. Igualmente, el 20 del mismo mes publica un suplemento especial con la única finalidad de dar publicidad a un comunicado de la Junta Directiva del mencionado partido.

Ni que decir tiene que, a nivel local, sus polémicas con *El Balear* son constantes y que también las sostiene, aunque más ocasionalmente, con el *Diario de Palma*. Así, en la ya citada cuestión de la recogida de firmas sobre la unidad religiosa, *El Genio* se alinea con el *Iris del Pueblo* y en contra del *Diario* y *El Balear* (vid. *El Genio* de 4 de Marzo).

Los 16 artículos que *El Genio* publica sobre la desamortización se distribuyen entre 5 diarios de la siguiente forma:

— *La Iberia*, diario progresista avanzado ¹⁹, 2 artículos (14 y 23 de Agosto).

— *El Tribuno*, diario progresista avanzado ²⁰, 2 artículos (5 de Febrero y 6 de Abril).

— *La Nación*, diario progresista ²¹, 10 artículos (6, 19 y 21 de Febrero, 2 y 13 de Abril y 3, 7, 13, 24 y 26 de Agosto).

— *Iris de España*, diario progresista ²², 1 artículo (13 de Febrero).

— *La Emancipación* (sin datos), 1 artículo (23 de Mayo).

El Tribuno justifica la desamortización eclesiástica por las penurias del Tesoro y defiende la desamortización de propios argumentando que los municipios no saldrán perjudicados económicamente.

La Iberia toca el tema de los rematantes de antes de 1845 y el de las relaciones con la Santa Sede.

El Iris de España argumenta las ventajas económicas de la desamortización, tanto para la Hacienda como para la prosperidad general del país.

La Emancipación se limita a instar a la publicación del reglamento de aplicación de la ley de 1 de Mayo y advierte contra las posibles corrupciones derivadas de la misma.

La Nación, por su parte, en sus diez artículos, ofrece prácticamente una visión completa de los temas relacionados con la desamortización. *La Nación* analiza la cuestión tanto desde el punto de

(18) DURAN, N.: Op. cit., p. 107. CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 110. JARQUE ANDRES, F.: Op. cit., p. 129 citando a GOMEZ APARICIO, P.: Op. cit., pp. 414, 415 y 417, lo califica de diario conservador y antirevolucionario "pero hasta cierto punto independiente".

(19) DURAN, N.: Op. cit., p. 107.

(20) CABRERA, M. y otros: Op. cit., p. 110.

(21) Idem.

(22) Idem.

vista político (relaciones con la Santa Sede, reacción carlista, etc.) como económico (repercusiones en la Hacienda, en las instituciones afectadas, en el rendimiento de las fincas desamortizadas) como social (cambios en la situación de los colonos, etc.).

Iris del Pueblo

Periódico nacido al calor de la nueva situación revolucionaria, lo hace, según parece, con pocos medios y con una periodicidad un tanto irregular.

El *Iris* se imprime en la misma imprenta que *El Genio*, la de **Pedro José Gelabert** y su editor responsable es D. **Juan Villalonga Gómez**.

Con el subtítulo de "Periódico político, literario y moral" y un total de 4 páginas, el *Iris* ve la luz por primera vez el 28 de Febrero. Previamente, y con fecha de Febrero de 1855, lanza un prospecto en el que aparecen como sus principales propósitos los siguientes: "Acabar con el cáncer de la ignorancia y la miseria", "acercar las clases", "deslitolizar a las masas instruyéndolas y liberalizándolas". Igualmente anuncia que, en sus páginas, "la juventud laboriosa podrá recibir una educación que la emancipe y liberte del villano feudalismo de sus titulados amos y señores, haciéndola digna del noble cuanto incesante ejercicio de los derechos de un ciudadano".

El clima de polémica incesante en que vive la prensa mallorquina del momento hace que el *Iris* aproveche ya su primer número para dar un par de "toques" a sus colegas de ideología más lejana a la suya propia. En este sentido son significativos y gráficos (y pueden ser considerados una aportación a lo dicho en los apartados sobre el *Diario de Palma* y *El Balear*) los calificativos de "ultramoderado" y "moderadísimo con ribetes de absolutista" que atribuye, respectivamente, al *Balear* y el *Diario de Palma*.

En los primeros números del *Iris*, su proximidad al partido demócrata ha de entrecerarse entre sus páginas sin que se manifieste de forma explícita. Salvando las distancias y sus reyertas con la

prensa local, el *Iris* adopta, al principio, un aire parecido al del *Diario*, pontificando sobre cuestiones políticas de carácter muy general, quasi filosóficas y situándose por encima del bien y del mal de los acontecimientos políticos concretos.

Así, en sus primeros editoriales (y hay que reseñar que, en su mayoría, los artículos de fondo del *Iris* sí son escritos por sus propios redactores) son dedicados a la ignorancia (28 de Febrero), la libertad (3 de Marzo), la igualdad (5 de Marzo), la fraternidad universal (9 de Marzo), la ciencia económica fundada por **Adam Smith** (12 de Marzo), etc. De todas formas, resulta muy significativo que el *Iris*, desde un principio, reproduzca, única y exclusivamente, artículos de *La Soberanía Nacional*, diario demócrata de la capital²³ y así, aproximadamente desde Abril, la vinculación del *Iris* con el partido demócrata y su pronunciamiento sobre temas políticos concretos se va haciendo cada vez más patente. En este sentido, podemos destacar un artículo del 14 de Abril en que el *Iris* se queja de la marcha moderada de la revolución e invita a **Espartero** a arrojar de su lado "a cuantos intenten persuadirnos de que el pueblo sólo ansia reformas que no alteren en su esencia el actual estado de cosas". En el mismo número, el *Iris* reproduce un artículo de *La Soberanía Nacional* que empieza: "El progresismo está muerto... desata revoluciones invocando libertades y las asesina fundando esclavitudes"; más adelante, arremete contra los "viejos partidos" y acaba: "ahora, partido democrático, óyenos. La libertad es eterna: el hombre es perecedero. Los partidos han muerto pero la libertad se levanta sobre sus cadáveres como el sol sonríe sobre las tormentas".

Pocos números después, el 16 de Abril, la tendencia democrática del *Iris* se hace explícita al prologar la reproducción de un artículo de **Fernando Garrido** diciendo que "las ideas de este joven e ilustrado demócrata, tan conformes con las nuestras, nos ha movido a publicar tan notable escrito". A partir de aquí, los artículos en favor de la demo-

(23) Idem, p. 111. Curiosamente **JARQUE ANDRES, F.**: Op. cit., p. 114 siguiendo a **GOMEZ APARICIO, P.**: Op. cit., pp. 404-405, cita *La Soberanía Nacional* como "el más caracterizado periódico progresista, subtitulado periódico democrático, que en aquel tiempo dirigía Sixto Cámara". Debe tratarse de un error, y más si tenemos en cuenta que Sixto Cámara se hallaba fuera de las filas del partido progresista desde 1849 (vid. **TUÑÓN DE LARA**: *Historia de España*. Tomo VIII. Barcelona 1981).

cracia y del partido que la representa se suceden con rapidez; podemos encontrar artículos en este sentido de **Emilio Castelar** (25 de Abril), **Ordax Avecilla** (16 de Mayo) y de los propios redactores del *Iris* (30 de Abril y 18 y 23 de Mayo).

En cuanto al tratamiento que el *Iris* da a la desamortización, podemos resumirlo del siguiente modo:

Los redactores del *Iris* escriben dos artículos sobre el tema. El primero de ellos es un artículo verdaderamente monstruo que consta de seis partes (publicadas entre el 25 de Mayo y el 15 de Junio) y que pretende contestar a la polémica exposición a las Cortes del **Obispo de Osma**. En concreto, el *Iris* se centra en la afirmación del “*incuestionable y dogmático derecho de la Iglesia para poseer bienes*” formulada por el mencionado Obispo. Para contrarrestar esta tesis, el *Iris*, en la primera parte de su artículo cita, sucesivamente, la vida de St. Domingo de Guzmán, del P. Enrique Domingo Lacordaire, los textos de San Mateo, San Pablo, del Concilio Calcedoniense, del Crisóstomo y los ejemplos que nos ofrece la vida de San Agustín, San Martín, San Paulino, etc. En las cinco partes restantes, que no reseño por no resultar excesivamente prolijo, el *Iris*, haciendo gala de una erudición extraordinaria, continua en la misma línea. Como podemos ver, la manera como el diario demócrata enfocaba el tema no deja de resultar un tanto pintoresca.

El segundo artículo del *Iris*, publicado el 25 de Julio, es a propósito del rompimiento de relaciones con Roma, tema que no preocupa al *Iris* en lo absoluto pues “*el partido demócrata quiere que San Pedro esté en Roma y Dios en todas partes*”.

En cuanto a los artículos reproducidos por el *Iris*, éstos pertenecen a *La Soberanía Nacional* y se publican el 22 de Junio y el 9 de Julio. Ambos pretenden desmarcarse del partido progresista criticando, el primero, la moderación del proyecto desamortizador y ofreciendo, en el segundo, una solución alternativa en la que, por cierto, sólo se citan los bienes del clero regular y secular.

En definitiva, el tratamiento que el *Iris* ofrece del tema resulta un tanto decepcionante por lo breve e incompleto. Hasta qué punto esto obedece a causas políticas entroncadas con la actitud general de los demócratas frente a la cuestión, es un tema de interés sobre el que tendremos ocasión de volver más adelante.

LA DESAMORTIZACION EN LA PRENSA MALLORQUINA (ENERO-AGOSTO 1855)

Aspectos políticos

Aspectos políticos de carácter general

A) *La desamortización como elemento desestabilizador de la situación política general:*

La primera referencia al tema la encontramos en *El Genio* de 19 de Febrero (artículo de *La Nación*) donde se dice textualmente:

“Ultimamente se nos ha amenazado con la guerra civil, con la reaparición en nuestras montañas de las facciones carlistas” (si se desamortizaba)... pero, *“lo que el carlismo ha menester para lanzarse a la pelea no es una bandera ni un pretexto, sino recursos. El día que los tenga se sublevará, véndanse o no los bienes nacionales.*

No obstante, ya que se ha arrojado el guante a la frente del pueblo, deber de éste es recogerle... ¿Retrocederá la nación, retrocederá el partido liberal ante las amenazas de una turba de facciosos? No. Si los satélites del absolutismo se sublevaran, ellos serán los primeros en llorar las consecuencias de su desvarío”.

Tres meses después, el mismo *La Nación*, en actitud, ciertamente, menos gallarda, solicitaba del Parlamento que se diera prisa en debatir y aprobar el proyecto, porque éste era utilizado “*para soliviantar a la opinión*” convirtiéndolo en un asunto religioso y diciendo que “*va a privar a las municipalidades y asilos de sus medios de subsistencia*”.

Inciendo en la misma cuestión pero desde una óptica diferente, los peligros de desestabilización política son igualmente denunciados por *El Balear* de 27 de Junio, donde encontramos un artículo de *El León Español* en el que se acusa a los progresistas no sólo de poner en peligro la continuidad del gobierno (cosa que al *León Español* no debía preocuparle demasiado) sino la misma continuidad del sistema liberal al darse argumentos políticos a los carlistas: “*La base religiosa* (se refiere a la del texto constitucional) *y la ley de desamortización son las que han dado armas y bandera a la aún no bien sofocada y prolífica rebelión carlista”.*

B) *La desamortización como atentado al derecho de propiedad (aspectos políticos)*

Ya hemos reproducido anteriormente la cita

de *El Ancora* donde se decía: “*Que piensen los que ahora baten palmas en que dejan a sus hijos la lucha incesante con las ideas comunistas*”. Con palabras menos dramáticas, pero desde idéntica óptica política, defiende la misma tesis la cita de *El Católico* que nos ofrece **Jarque Andrés**²⁴:

“Ni se crea que aspira a enriquecerse (la Iglesia) con unos escasos productos que le restan de su antiguo patrimonio, sino que hace la debida apreciación del derecho de una propiedad que, aunque no la haga independiente del tiempo y de los hombres, sirve para disimular algún tanto la especie de nota humillante que lleva sobre su frente la Iglesia de estar a sueldo del Estado, para gozar de un derecho común y general en una nación de propietarios, para inspirar por su propio interés, si puede decirse así, a los pueblos, el respeto de la propiedad que, expuesta noche y día a la rapacidad de muchas manos, no puede ser defendida más que por la religión, la cual, para prevenir el atentado contra ella, prohíbe hasta los deseos”... “Temed que después de haber despojado sin motivo y con espaciosos pretextos a la Iglesia del resto de los bienes que la piedad de nuestros padres ha dado y que han sido para ella y para sus ministros el pretexto de tantos ultrajes; temed, repetimos, que la posteridad que luego comenzará para vosotros, franqueado el intervalo que os separa de los que invaden violentamente lo ajeno, os confunda con ellos”.

La Iglesia se presenta, como muy bien señala *Jarque*, como una firme aliada en la defensa del derecho de propiedad pero, además (y creo yo que con mayor sutileza que credibilidad), procura vincular esta defensa con la posesión de unos bienes terrenales de la cual se sirve, precisamente, para “inspirar a los pueblos” el respeto al derecho de propiedad.

La defensa del derecho de propiedad (posición que debemos suponer muy cara a cuantos tenían en aquellos momentos la responsabilidad de legislar) y la presentación de la desamortización como una amenaza a este derecho no fue, ni con

mucho, privativa de los medios eclesiásticos ni tuvo la prensa como único lugar de expresión. **Claudio Moyano**, que dirigió en el Parlamento la oposición moderada al proyecto de ley, ya se expresó muy claramente en este sentido durante su largo discurso pronunciado el 26 de Marzo ante las Cortes²⁵:

“¿No reparáis que antes la propiedad particular ha estado al amparo de otra porción de propiedades que, digámoslo así, formaban otras tantas líneas de defensa que impedían que se atacase aquélla? La propiedad del clero regular defendía la del clero secular; la del clero secular defendía la de propios, ésta la de comunes y ésta la de los particulares. Haced desaparecer estas barreras y poco a poco irán cayendo las diversas propiedades; tocad a la del común y entonces quedará en primera línea la propiedad particular, y en el más completo desamparo; un paso más y desaparecerá la propiedad particular”.

La cita toca tan crudamente unos específicos intereses de clase que **Tomás y Valiente** tiende a situar en este punto la clave de las divergencias entre progresistas y moderados por lo que respecta a la desamortización. Así, para el citado autor, “*Los moderados ejercían el papel de ‘freno prudente’ a los intereses de su propia clase, mientras que los progresistas, más audaces, se atrevieron a llevar hasta el fin una empresa que, en su primera etapa, había producido a la burguesía claros beneficios*”²⁶. Creo que factores de política coyuntural pudieron tener tanto o más peso en la oposición de los moderados al proyecto que un temor real a ver la propiedad particular amenazada, pero ésta es una cuestión compleja para la cual me remito, una vez más, al apartado de consideraciones finales.

C) La desamortización y la lucha partidista:

En el *Diario de Palma* de 10 de Mayo podemos leer un artículo del de *Barcelona* en el que éste se escandaliza de que se cite, como uno de los argumentos a favor de la desamortización, “*el aumento*

(24) JARQUE ANDRES, F.: Op. cit., p. 134.

(25) Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de 26-3-1855, citado por TOMAS y VALIENTE: *El marco político...*, pp. 128-139.

(26) TOMAS y VALIENTE: *El marco político*, p. 134.

de los partidarios de la actual situación" en vez de que se intentara "restituir al país a su pasado engrandecimiento y devolverle su perdida pujanza en los destinos de Europa".

El hecho que el *Diario de Barcelona* denuncia (es decir, el pretender utilizar la desamortización para vincular políticamente los sectores sociales que accedieran a la propiedad de los bienes nacionales al triunfo del partido y de las ideas que habían hecho posible tal operación) no era nada nuevo en el panorama político español.

Así, en la exposición de motivos del decreto de 18 de Febrero de 1836, ya se citaba como uno de los objetivos de la desamortización el "crear una nueva familia de propietarios cuyos goces y cuya existencia se apoye, principalmente, en el triunfo completo de nuestras actuales instituciones" (unas instituciones que, conviene recordarlo, se hallaban amenazadas de muerte en el caso de triunfar en el campo de batalla las armas carlistas).

En 1855, la situación es, ciertamente, diferente. Ya no son tanto las instituciones las que están en jaque (a pesar de las argumentaciones recogidas en el apartado de "los aspectos políticos de carácter general") como la situación creada a raíz de la revolución de Julio, es decir, la presencia del partido progresista en el poder. Sin embargo, al no existir un turno normal entre partidos, la conciencia de que, en 1854, se había entrado en una situación esencialmente diferente y revolucionaria era muy clara para los contemporáneos de aquellos sucesos. Ello explica la vigencia de la argumentación tal y como la manifiesta, por ejemplo, en el *Genio* de 13 de Agosto, un artículo de *La Nación*:

"La situación se consolidará de un modo estable y duradero porque cada nueva propiedad que se venda es un interés revolucionario que se crea, es un habitante que se levanta contra las futuras invasiones de la reacción".

Lo que cabría cuestionar es si esta argumentación, amén de ser explicable, resulta igualmente válida, es decir, si tiene un contenido real o si es únicamente la utilización de un explicable reflejo del anterior período desamortizador.

Parece claro suponer que el comprador de bie-

nes nacionales de los años 30 veía muy claramente que la conservación de su recién adquirida propiedad dependía del triunfo del ejército isabelino, pero no está tan claro que el comprador de bienes nacionales de 1855 viera la conservación de su propiedad realmente amenazada por un regreso de los moderados al poder. El mismo artículo de *La Nación*, en un evidente alarde de triunfalismo, señala:

"Según las correspondencias particulares que recibimos de todas las provincias, es inmenso el número de personas que se preparan a interesarse en la venta de los bienes desamortizados... los hombres de capital y los medianamente acomodados, los de ideas más avanzadas como los retrógados y los indiferentes en política".

Resulta difícil, en mi opinión, pensar que tan heterogénea muestra se convirtiera, por obra y gracia de su acceso a los bienes nacionales, en otros tantos "baluartes contra la reacción"; lo más probable es que el comprador "retrógado" esperara con la mayor tranquilidad la vuelta de los moderados al poder en la quasi seguridad de que (como ya había sucedido en 1843 y como, efectivamente, sucedería más tarde) esto no iba a alterar para nada su condición de propietario.

D) La sanción regia:

Sobre las amenazas de dimisión y demás presiones ejercidas sobre la reina por parte del gobierno para que ésta sancionara la ley de 1 de Mayo, apenas he encontrado referencias en la prensa mallorquina.

Sólo dos artículos, del *Diario de Barcelona* y del *Faro Nacional* (ver los *Diarios de Palma* de 10 y 15 de Mayo) lamentan sucintamente estos sucesos.

En el artículo de **Jarque Andrés**, en cambio, puede verse de forma bastante completa el tratamiento dado al tema por diversos diarios de la capital²⁷.

E) Desamortización y corrupción:

Si bien resulta difícil de seguir, investigar y cuantificar, parece claro que la puesta en marcha del proceso desamortizador supuso:

a) Un colosal esfuerzo administrativo para la localización, administración, tasación y venta de los bienes a que la ley hacía referencia.

b) Un movimiento de capitales e intereses extraordinariamente importante que se desarrollaba en un espacio relativamente corto de tiempo.

Las dificultades para controlar todo el proceso resultan obvias y, por tanto, las posibilidades de desarreglos administrativos e, incluso, de casos de corrupción parecen también bastante claras. Sin embargo, las menciones al tema son prácticamente nulas: ni se hace mención de irregularidades habidas en la etapa desamortizadora anterior ni se vaticinan para el futuro.

Curiosamente, la única referencia a la cuestión la encontramos en el progresista *El Genio de la Libertad* de 23 de Mayo, el cual reproduce un artículo de *La Emancipación* donde se encarece a la rápida publicación del reglamento para la aplicación de la ley (éste aparecería el 30 de Junio siguiente) y se pide la elección de funcionarios honrados para el desempeño de los cargos de responsabilidad, ya que, en caso contrario, “*se propicia la inmoralidad y la creación de fabulosas fortunas*”.

Aspectos políticos relacionados con la desamortización de los bienes del clero

Este es, sin duda, uno de los temas más controvertidos a nivel de prensa lo cual se manifiesta, por ejemplo, en el hecho de que casi un 50 % de los artículos aquí examinados hacen referencia, de una u otra forma, a la cuestión.

Dentro de ésta, uno de los aspectos fundamentales fue el Concordato de 1851, promulgado en España por ley de 17 de Octubre y que venía a normalizar, por obra de los moderados, las relaciones de tensión con la Santa Sede, las cuales habían llegado a su máxima crispación con la aplicación de las disposiciones desamortizadoras formuladas por los progresistas durante los años 30 y principios de los 40.

En el mencionado Concordato se fijaba la dotación de culto y clero, se reconocía a la Iglesia la capacidad de adquirir y poseer bienes “*por cualquier título legítimo*” y, a cambio, la Iglesia se comprometía a no impugnar las ventas ya consumadas en años anteriores. Asimismo, en los artículos 35 y 38 del Concordato se hacía mención de determinados bienes del clero regular que habían de ser, en un caso, enagenados por la propia Iglesia y, en otro, permutados por títulos de la deuda.

Planteadas así la cuestión, el Concordato fue utilizado frecuentemente como arma arrojada

en contra de la ley general de 1 de Mayo argumentando que su contenido vulneraba el texto de dicho Concordato. Argumentaciones en este sentido las encontramos en el *Diario de Palma* de 8 de Abril (artículo del *Faro Nacional*), en la exposición del **Obispo de Osma** publicada en el *Diario de Palma* de 31 de Marzo y en la comunicación a Su Majestad del **Arzobispo de Zaragoza** y sus Obispos sufragáneos solidarizándose con el anterior en lo que ellos consideraban su tesis esencial: “*la ilegitimidad de la desamortización sin contar con la autorización previa de la Santa Sede*”.

En este terreno, los moderados parecían pisar con seguridad y he aquí, por ejemplo, la argumentación de *El León Español* (vid. *El Balear* de 20 de Agosto) ante el memorándum del Ministerio de Estado sobre las relaciones con la Santa Sede, en la que el periódico moderado intenta demostrar que el mismo Memorándum reconoce la violación del Concordato: Si el memorándum se apoya “*...en un artículo del Concordato que prescribe a los eclesiásticos vender los bienes que se les devolvieron en 1845 y emplear los productos en títulos de la deuda; si la Santa Sede alega que esto se refiere a los que pertenecieron a las comunidades religiosas, si el gobierno español declara que este artículo está mal redactado y se presta a las dos interpretaciones; si a su arbitrio le ha dado la que más le acomoda; si, como confiesa asimismo, se requiere para la venta la intervención de los prelados; si ésta no existe, sea por la razón que sea...*” es obvio que se ha infringido el Concordato de 1851.

El artículo acaba abogando por una negociación con la Santa Sede sobre los puntos oscuros del Concordato y sobre una rápida puesta en práctica del mismo.

Por otra parte, los moderados utilizan también otro argumento relacionado con la violación del Concordato por parte del Estado Español; se trata de dar a entender que, si el Estado se desentiende de determinados aspectos del tratado, la Iglesia podría considerarse, igualmente, desvinculada de los compromisos para con los adquirientes de bienes nacionales en años anteriores. Este argumento-amenaza lo encontramos en *El Balear* de 20 de Febrero (artículo de *El León Español*) y lo encontramos también en el discurso de **Moyno** de 26 de Marzo más arriba mencionado:

“*No se pierda, por otra parte, de vista, señores, los males que se pueden seguir de que anu-*

lando nosotros un artículo, anule Roma otro. Por hoy no hago más que esta indicación"²⁸.

En resumen, los moderados critican la desamortización eclesiástica y abogan, simplemente, por el cumplimiento del Concordato en cuanto a la venta de bienes de regulares. En este sentido podemos encontrar artículos de *El León Español* (vid. *El Balear* de 27 de Junio), de *El Diario Español* (vid. *Diario de Palma* de 3 de Mayo) y el artículo ya citado de *El León Español* en *El Balear* de 20 de Febrero.

¿Cuál es la postura de los progresistas frente a toda esta cuestión? La tesis central del partido residía en la apelación a la independencia y soberanía nacionales, y a la no injerencia de la Santa Sede en los asuntos internos de España, para desamortizar "*sin licencia de nadie*" (vid. artículo de *El Tribuno*, citando a **Madoz**, en *El Genio* de 5 de Febrero).

Una expresión sumamente exacerbada, y periodística, de esta apelación podemos encontrarla en el artículo de *La Nación* aparecido en *El Genio* de 19 de Febrero:

"La desamortización es, más que otra cosa, una formal protesta contra la blasfemia constitucional de los que han sostenido que necesitábamos la venia de la curia romana para decidir nuestros propios asuntos; es una solemne reivindicación de nuestros derechos soberanos negados por la reacción y por el jesuitismo".

En la misma línea se sitúa otro artículo del mismo diario (vid. *El Genio* de 13 de Abril) donde se lamentan de una posible ruptura con Roma ("*más por Roma que por nosotros*") pero añaden que ellos no harán "*ninguna concesión en aras de salvaguardar la dignidad, independencia y soberanía nacionales, ya que la desamortización no toca la religión ni el dogma*".

En este mismo artículo se hace referencia a la posibilidad de una excomunión papal a causa de la ley; frente a esto, *La Nación* recomienda no arredrarse excesivamente y seguir el ejemplo de "*los más poderosos monarcas*", como Carlos I y Felipe II, que prescindieron de las excomu-

nes "*cuando éstas estaban dictadas por la pasión y no por el Evangelio*".

Volviendo al tema de la ruptura con Roma, es necesario citar aquí el ya mencionado artículo del *Iris* (25 de Julio) donde se zanja la cuestión diciendo que "*el partido demócrata quiere que San Pedro esté en Roma y Dios en todas partes*" y otro artículo de *La Iberia* (vid. *El Genio* de 23 de Agosto) donde se denuncia el no cumplimiento del Concordato por parte de Roma (por lo que se refiere a los artículos 35 y 38 del mismo) y se denuncia la postura hipócrita de Roma que no rompe con Francia (más avanzada en todos los aspectos) y sí utiliza la ruptura de relaciones como un arma de presión en la política española.

Igualmente en *El Genio* de 28 de Agosto (artículo de *La Nación*) se recrimina a Roma, probablemente con toda la razón, el hecho de haber declarado "*nula y sin ningún valor*" la ley de 1 de Mayo; sostiene *La Nación* que la Santa Sede no tiene potestad para anular la ley "*aún en el supuesto de que ésta violara el Concordato*".

Como podemos ver, los progresistas procuran plantear la cuestión desde un punto de vista estrictamente "político" y tienden a huir, en lo posible, de una lectura jurídica del Concordato. Sólo en *El Genio* de día 24 de Agosto (artículo de *La Nación*) podemos leer una tímida observación en el sentido de que el Concordato no es violado por la ley de desamortización "*si se interpreta de manera recta y desapasionada*". También en los debates de las Cortes podemos observar la postura ambigua y contradictoria de los progresistas cuando se les sitúa frente a la cuestión cruda y descarnada de si la ley viola o no el texto del Concordato.

Así, si el Ministro de Gracia y Justicia, en sesión de 26 de Marzo, afirmaba que la desamortización podría llevarse a cabo sin salirse del Concordato²⁹. En la discusión del articulado, **Patricio de la Escosura** reconocía implícitamente la veracidad de los argumentos de la oposición al afirmar: "*Los tratados, señores, no pueden perjudicar nunca las condiciones vitales y esenciales de la nación; ya le dije ayer (a Moyano) y ya se lo he dicho mu-*

(28) Citado en ídem, p. 121.

(29) SIMON SEGURA: Op. cit., p. 173.

chas veces, que los tratados se deshacen como se hacen”³⁰.

Por otra parte, y al margen del recurso a la soberanía nacional para prescindir, en lo posible, de un examen jurídico del Concordato, podemos encontrar, a nivel de prensa, muestras pintorescas de “contrainjerencia” en los temas eclesiásticos como la representada por el ya citado artículo del *Iris del Pueblo* (vid. apartado sobre este periódico) donde se recurre a las Sagradas Escrituras, a la patrística, a los Concilios y a las vidas de los santos para demostrar que a la Iglesia no tendría por qué molestarle la desamortización de sus bienes temporales.

En cuanto a la política de “resistencia pasiva” adoptada por la Iglesia frente a la ejecución de la ley de 1 de Mayo, contamos únicamente con dos referencias: La primera (vid. circulares del **Obispo de Badajoz** y **Arzobispo de Zaragoza** y exposición a Su Majestad del **Obispo de Barcelona** en *Diario de Palma* de 16 de Julio) define tal postura de resistencia como “negarse a facilitar noticias, estados o relaciones de los bienes eclesiásticos, de sus rentas o derechos, pero sin resistirse a las determinaciones que pueda tomar el poder temporal”; la segunda (vid. artículo de *La Esperanza* en *El Balear* de 28 de Julio) explica que “no hay en la actitud de los prelados y eclesiásticos la resistencia que se supone, puesto que ellos no impiden ni estorban el planteamiento de la ley de desamortización ni aconsejan a los demás que contrarién su cumplimiento, sino que únicamente se niegan a ser ellos los instrumentos que la ejecuten”.

Para acabar con el tema, cabe reseñar aquí la postura ecléctica mantenida por *La Epoca* (diario, recordemos, cercano al general **O’Donell**) y que podemos encontrar en *El Balear* de 20 de Agosto. Dicha postura, sin cerrar la puerta a una desamortización general de los bienes de la Iglesia, ponía por delante el respeto al Concordato y la negociación con la Santa Sede (es decir, que no cerraba la puerta pero, probablemente, no hubiera llegado a traspasarla jamás). En concreto, la postura de *La Epoca* puede resumirse así:

-- No se tenía que haber negado a la Iglesia el derecho de adquirir propiedades inmuebles que, al entender de *La Epoca*, “seguro no habría adquirido”.

-- No se tenía que apoderar el Estado de los bienes mientras no se fueran vendiendo.

-- No se tenía que haber dicho en el Parlamento que no se necesitaba el beneplácito de la Santa Sede (violando así el Concordato).

-- “En definitiva”, se tenía que haber negociado antes de adoptar cualquier iniciativa.

Aspectos políticos relacionados con la desamortización de propios

Es sabida que moderados y progresistas mantenían, tradicionalmente, posturas sensiblemente diferentes respecto al hecho municipal. Sin embargo, por lo que a la desamortización respecta, los términos se alteran y los moderados se nos aparecen como adalides de la independencia y fortaleza de los municipios, a veces, incluso, en términos casi apologeticos:

“Base fundamental de nuestra sociedad, institución protectora de nuestros pueblos y, antaño, símbolo de libertad en medio de la esclavitud feudal” (*Diario de Palma* de 20 de Abril: artículo de *El Amigo del Pueblo*).

En *El Balear* de 16 de Abril (artículo del Parlamento) se dice que es contradictorio que los progresistas, propugnadores de una autonomía municipal al estilo inglés, y que acusan a los moderados de un centralismo “a la francesa”, priven a los pueblos “de recursos propios e independientes de los avatares de la Hacienda del Estado”, cortando así, de raíz, toda posible independencia política.

Más adelante podremos ver cómo se argumenta esta decadencia económica y, por tanto, política, de los municipios; de momento, bástenos constatar la vertiente política que los moderados dan a la desamortización de los bienes de propios y cómo utilizan esta cuestión como un argumento más en contra de la ley general de desamortización.

Los progresistas, como es lógico, no entraron en este terreno y se atrincheraron en la afirmación de que las economías municipales no se verían, en realidad, afectadas por el proceso desamortizador.

Quien sí entra en el terreno político desde una óptica favorable a la desamortización de propios es un artículo del diario independiente *El Correo Universal* citado por **Jarque Andrés**³¹. En dicho artí-

(30) *Idem*, pp. 182-183.

(31) **JARQUE ANDRÉS**: *Op. cit.*, p. 113.

culo, se entiende la amortización de propios como fuente de corrupción, de caciquismo y de tráficos electorales. (Vid. apartado "Repercusiones económicas en las instituciones afectadas").

Cuestiones de derecho

La efervescencia política en que vivía el país durante aquel año de 1855 no invitaba, precisamente, a tomar o modificar las grandes decisiones en función de la opinión de los juristas o de un estudio desapasionado sobre la "legalidad" de tal o cual cuestión. Esta ha sido la razón por la cual, un tanto arbitrariamente, he incluido la cuestión del Concordato en el apartado "Aspectos políticos relacionados con la desamortización de los bienes del clero". Con ello no estoy tomando partido a favor de los progresistas (los primeros interesados en huir de una lectura jurídica del Concordato) sino que, simplemente, he intentado ser fiel a las características generales del debate sobre este tema.

Al margen del Concordato, bien poca cosa he podido encontrar que planteara la desamortización o alguno de sus aspectos desde el punto de vista del derecho y con una cierta apariencia de objetividad. Sólo un artículo de *El Diario Español*, publicado por el *Diario* de 3 de Mayo, toca el tema en su globalidad.

A otro nivel, reseño también la polémica suscitada en la prensa durante los meses de Julio y Agosto respecto a los derechos de aquellos que remataron fincas con anterioridad a la suspensión de las ventas por parte de los moderados pero sin que llegaran a formalizar la correspondiente escritura.

El derecho a desamortizar

En el artículo citado más arriba, *El Diario Español* enumera los respaldos jurídicos utilizados por los partidarios de la desamortización e intenta rebatirlos. Estos son:

— El dominio eminente que todo poder constituido tiene sobre los bienes de los asociados.

Este argumento no es válido, a juicio de *El Diario Español*, ya que el derecho de propiedad no se basa ("como se creyó durante la Revolución Francesa") en la ley, sino que la ley simplemente reconoce un derecho que pertenece a "la naturaleza misma del hombre".

— La utilidad pública (es decir, que se tiene de-

recho a desamortizar por el mismo motivo que se tiene derecho a expropiar un terreno para construir ferrocarriles).

Para el articulista, este argumento tampoco es válido porque "aquí no se examina la conveniencia del dueño, no se le oye en la vía contenciosa, no se aguarda su consentimiento, no se le permite modificar vuestro proyecto".

— La facultad del Estado para modificar la organización de la propiedad cuando así conviene a la organización política.

Este argumento es contestado por el *Diario* explicando que "aún entre los que conceden al Estado esta facultad", el más avanzado, **Fichte**, conviene en que sólo puede apelarse a medios "indirectos y paulatinos".

— La tradición de los monarcas españoles desde el s. IX, es replicada diciendo que los abusos del pasado no pueden justificar los del presente.

Un último argumento, referente a la tutela administrativa del Estado sobre los municipios la beneficencia y la instrucción pública es remitido a un próximo artículo que, al menos en el *Diario de Palma*, no llega a ser publicado.

Los derechos de antiguos rematantes

Mientras los moderados tendían a negar a estos antiguos rematantes cualquier tipo de derecho adquirido, los progresistas entendían que estos compradores conservaban sus derechos sobre las fincas rematadas, siempre y cuando el clero, al serle devuelta la finca por el Estado, no hubiera procedido a su enagenación. Pueden verse referencias al tema en *El Genio* de 7 de Agosto (artículo de *La Nación*) y de 14 del mismo mes (artículo de *La Iberia*); defendiendo las tesis contrarias, puede verse *El Balear* de 18 de Agosto (artículo de *El Occidente*).

Repercusiones económicas de la desamortización

Repercusiones en la Hacienda pública y en el desarrollo general del país

La consideración de la desamortización como una operación de carácter fundamentalmente económico y enfocada a enjugar el déficit de la Hacienda estatal fue, a juicio de **Tomás y Valiente**, el criterio básico que rigió a la hora de dar una forma

concreta a la liquidación de los bienes de manos muertas³².

Esta fue la razón, a juicio de la mayoría de autores, de que se abandonaran fórmulas tendentes más bien a la realización de una reforma social agraria que diera lugar a la aparición de una clase media campesina y creara las condiciones para una mayor estabilidad política y social en el estado español³³.

Sin embargo, y a pesar de esta orientación eminentemente económica de la desamortización, hoy en día es discutible que ésta constituyera un remedio realmente eficaz para la Hacienda. Para la prensa y el partido progresista, en cambio, los beneficios que, en este sentido, habrían de seguirse de la operación serían definitivos.

Así, en *El Genio* de 13 de Agosto, podemos leer un artículo de *La Nación* donde se anuncia la desaparición del déficit de los presupuestos gracias al incremento de la riqueza imponible y a los ingresos derivados de las ventas de bienes nacionales.

Desde la óptica demócrata, he podido encontrar otra referencia al tema que, cuando menos, demuestra un cierto alejamiento de la realidad por parte de sus autores. Concretamente, en *El Iris* de 9 de Julio podemos leer un artículo de *La Soberanía Nacional* donde se dice que el partido demócrata procedería a la venta de todos los bienes del clero, dedicando la mayor parte de estos bienes, en lotes de 5.000 Rs, a todos los jornaleros y colonos padres de familia. La otra parte sería dedicada a cubrir las atenciones del Estado durante un tiempo en que se suprimirían todas las contribuciones del Estado.

Cuatro notas cabe destacar de este texto:

En primer lugar, el cálculo extraordinariamente optimista sobre las posibilidades de cubrir las atenciones del Estado con la venta de los bienes de la Iglesia.

En segundo lugar, que no se mencionan para nada los bienes de propios, ni los de beneficencia ni los de instrucción pública.

En tercer lugar, que parece obvio que el partido demócrata prescindiría por completo de cualquier tipo de indemnización a la Iglesia (vid. a este respecto otro artículo de *La Soberanía Nacional* en el apartado "Repercusiones económicas en las instituciones afectadas").

En cuarto lugar, y por último, cabe destacar la vertiente reformista que se desprende de este reparto de tierras entre colonos y jornaleros.

Una óptica totalmente diferente sobre las repercusiones que la desamortización pudiera tener en la Hacienda estatal la encontramos en el *Diario de Palma*, el cual reproduce dos artículos, uno de *La España* de 13 de Marzo y otro de *La Regeneración* de 19 de Agosto.

Este último hace referencia a la desamortización de **Mendizábal** argumentando que si aquella no sirvió para solucionar la crisis del Tesoro, no hay motivo razonable para pensar que ésta que ahora se proponía fuera realmente a servir para este fin.

Por otra parte, el artículo de *La España* pretendía demostrar, números en mano, (y de forma bastante inconsistente, en mi opinión) que de la desamortización, no sólo no se seguiría alivio alguno para la Hacienda, sino que, además, dicha operación se convertiría en una fuente progresiva de endeudamiento.

Igualmente, en el *Diario de Palma* de 20 de Abril (artículo de *El Amigo del Pueblo*) se afirma que la desamortización de propios perjudicaría a la Hacienda. El hilo argumental es como sigue: si una finca se vende por 40.000 Rs, con el 80 0/0 (32.000 Rs) se compra deuda consolidada al 3 0/0; dichos títulos se comprarán al 32 0/0, es decir, que se comprarán títulos por un valor nominal de 100.000 Rs que devengarán 3.000 Rs de renta anual, "al cabo de 14 años el gobierno habrá cobrado el valor total de la finca pero habrá tenido que pagar al pueblo 42.000 Rs".

Evidentemente, el articulista no tiene en cuenta ni el 20 0/0 del producto de la venta (que va directamente a liquidar deuda) ni los intereses que el

(32) "Ya hemos pasado revista a dos planteamientos de la desamortización que seguirán luchando entre sí durante el siglo XIX: desamortizar para hacer una reforma, aunque tímida, de la economía agraria, o desamortizar para hacer frente al pago de intereses y capitales de la deuda pública interior. Eran las dos posibilidades y entre ellas se impuso la segunda, ya desde los tiempos de Godoy", TOMAS y VALIENTE: *El marco político...*, p. 46.

(33) Sobre este tema, ver por ejemplo, SIMON SEGURA: *Op. cit.*, pp. 293 y ss.

Estado, teóricamente, se hubiera visto obligado a pagar a los particulares a quienes compra los 100.000 Rs de deuda consolidada.

De hecho, es significativo que ni en *El Blear* ni en ninguna de las intervenciones de los moderados en el Parlamento se pretendiera demostrar que la desamortización fuera perjudicial para la Hacienda en términos tan simplistas como los más arriba planteados.

De todas formas, el tema de la repercusión de la desamortización en la Hacienda obliga a tener en cuenta múltiples factores, a veces de difícil cuantificación: indemnizaciones, culto y clero, incremento de la masa imponible, gastos administrativos...).

Más importancia que a este tema de la amortización de la deuda, quizá excesivamente árido y poco inmediatista para el público lector, conceden los diarios progresistas al desarrollo económico general del país como un efecto directo de la operación desamortizadora. En unos términos un tanto exagerados *La Nación* nos dice en diversos artículos:

“¿No hemos visto (refiriéndose a los efectos de la desamortización de Mendizábal) aparecer cubiertos de óptimos frutos campos que antes estaban privados de todo cultivo?, ¿no se han edificado caseríos, no se han construido establecimientos industriales en lugares antes yermos y desiertos?, ¿no se ha incrementado considerablemente la materia imponible?” (Vid. *El Genio* de 21 de Febrero).

“Este proyecto encierra en su seno los gérmenes de nuestra prosperidad futura, de él han de salir los recursos que necesitamos para establecer bancos agrícolas, para construir las grandes vías férreas que han de poner a la capital de España en comunicación inmediata con el Mediterráneo, con el océano y el resto del continente, para nivelar el presupuesto de gastos con el de ingresos, para enjugar la deuda flotante, para salvar a la situación de todos los conflictos económicos producidos por el despilfarro de las anteriores administraciones y por los trabajos maquiavélicos de los enemigos de la revolución de julio” (Vid. *El Genio* de 2 de Abril).

¿Cómo argumentan los progresistas la consecución de tan beneficiosos efectos sobre la riqueza general del país? En general, los argumentos pasan por suponer una administración indolente y poco motivada hacia el logro de mayores niveles de rentabilidad en la explotación de sus propiedades por

parte de las “manos muertas”. Esta indolencia los progresistas la hacen contrastar con el dinamismo y demás virtudes atribuídas a la iniciativa privada. Así, en *El Genio* de 3 de Agosto podemos leer un artículo de *La Nación* donde se dice que la desamortización devolverá al país “*esa masa extraordinaria de riqueza que las manos muertas tenían como sofocada con su administración indolente y poco celosa, con su avaricia y su abandono*”. Diez días más tarde (vid. *El Genio* de 13 de Agosto) el mismo diario insiste en que “*crecerán los cultivos y progresará la agricultura al cesar la “administración viciosa” que las manos muertas hacen de los bienes amortizados*. Igualmente, *El Iris de España* (vid. *El Genio* de 13 de Febrero) se declara a favor de la desamortización, no sólo por el mejoramiento de la Hacienda, sino también “*porque la constante laboriosidad del propietario podrá sacar una utilidad que nunca suelen sacar los colonos*”. (Obviamente, el artículo está pensando en algún tipo de desamortización que convirtiera los colonos en propietarios —cualidad harto discutible en la que se proponía— pero la línea argumental apunta en la misma dirección que las anteriores). La denuncia de las irregularidades y mala administración de los bienes amortizados se hace particularmente intensa en lo que se refiere, en concreto, a los bienes municipales. Así, en *El Genio* de 6 de Febrero, podemos leer un artículo de *La Nación* donde se dice:

(Los bienes de propios) “*...vienen a producir una parte insignificante de lo que resultaría si una administración interesada e inteligente sucediera a la negligencia, a las arbitrariedades, cuando no a los abusos, de que hasta ahora han sido objeto estos bienes. Una riqueza que con tanta frecuencia muda de administrador, que está expuesta a los desaciertos y, tal vez, a los manejos de cada ayuntamiento, que tan poca utilidad positiva reporte al vecindario, que de tantos disturbios es origen, bien merece fijar las miradas de un gobierno ilustrado y tutelar*”.

Asimismo, en *El Genio* de 13 de Agosto, el mismo diario argumenta:

“Por lo que toca a las fincas de propios y de beneficencia, es un hecho evidente y notorio que su administración ha sido siempre irregular y viciosa. Puede, pues, pronosticarse con toda seguridad que la reforma en cuestión producirá instantáneamente los magníficos y grandiosos resultados que se prometía el Sr. Ma-

doz cuando la sometió a la aprobación de la Asamblea”.

En resumen, podemos decir que, junto a la denuncia concreta de una administración supuestamente “viciosa”, lo que late en el fondo de las argumentaciones progresistas es --como ya he señalado más arriba-- una creencia en la superioridad de la propiedad privada sobre la colectiva. Una muestra muy clara de esto lo constituye la siguiente cita de **Madoz**:

*“ Toda esta clase de bienes sustraídos a la eficacia de los medios más poderosos de producción ha experimentado una rápida decadencia que se hace sensible al menos observador. Porque sobre ellos no obra el afán de un poseedor que los utilice en su propio provecho; es porque les falta el amor paternal que los conserve y los mejore para la familia, es porque no existe la facultad de trasmisión, por lo cual pasan los valores de manos perezosas e impotentes a otras activas y capaces; es porque su administración es susceptible de abusos peores que la indolencia; es porque, aún supuesto el mayor celo, no hay libertad de acción que es indispensable para acudir a lo que conviene, sin trabas, consultas y dilaciones; en una palabra, porque no hay propiedad verdadera”*³⁴.

Idéntico hilo argumental encontramos en el texto de *El Correo Universal* citado por **Jarque Andrés**³⁵:

“ Desde aquel célebre escritor (Jovellanos) hasta el último publicista de nuestra época no ha habido un sólo hombre respetado por su talento que no haya sentado que las corporaciones son malas administradoras; que la agricultura, como las industrias, necesita Propiedad y Capital, y que las mejoras que la nuestra reclama sólo pueden encontrarse en el interés individual”.

En el extremo opuesto del espectro de opiniones sólo encontramos, significativamente, una referencia al tema (vid. artículo de *El Amigo del Pueblo* en el *Diario de Palma* de 20 de Abril). En ella, el articulista sostiene que “*actualmente* (los bienes de propios) *producen tanto o más de lo que pueden producir el día que pertenezcan a propietarios*

particulares” para reconocer, acto seguido, y quizá un tanto contradictoriamente, que hay abusos en la administración de los bienes de propios. Lo que sucede es que, para *El Amigo del Pueblo*, “*estos abusos deben y pueden corregirse con una buena ley que regule la administración de dichos bienes”* y, por tanto, no pueden ser excusa suficiente para proceder a la venta de estos bienes en pública subasta.

Repercusiones económicas en las instituciones afectadas

Es suficientemente conocido el sistema de indemnizaciones a las instituciones afectadas previsto por la ley de **Madoz** y que, en esencia, pretendía trocar la propiedad de bienes inmuebles por la de títulos de la deuda al 3 0/o. Semejante combinación levantó serias dudas sobre la efectividad de dichas indemnizaciones y, al fin, el perjuicio económico que podía seguirse para las instituciones afectadas se convirtió en uno de los principales argumentos de la oposición en contra del proyecto desamortizador.

No sin cierta ironía, *El Faro Nacional* (vid. *Diario de Palma* de 2 de Mayo) apuntaba que, si la desamortización era tan buena para las instituciones afectadas, “*¿por qué cada diputado viene presentando una enmienda para que se exceptúen de la medida general tal o cual corporación o comunidad civil que a ellos les interesa?”*.

En este contexto, sin embargo, el clero debe ser considerado un caso aparte puesto que las repercusiones de la ley no pueden analizarse al margen de la postura del Estado frente al tema de los “gastos de culto y clero”, concepto a partir del cual el Estado se consideraba obligado a subvencionar las actividades de la Iglesia Católica. Ahora bien, otro tema serían las irregularidades con que se pudieran satisfacer las obligaciones comprendidas en los gastos de culto y clero. Así, en la ya mencionada exposición a las Cortes del **Obispo de Osma**, se dice que fueron un engaño las compensaciones que se les prometió por los bienes vendidos a principios de siglo y cita el caso concreto de su diócesis a la que se debían, según él, cuatro meses de asigna-

(34) Preámbulos del proyecto de ley de desamortización presentado por Pascual Madoz con fecha 6-2-1855 ante las Cortes Constituyentes.

(35) JARQUE ANDRES: Op. cit., p. 112.

ción de culto y clero previstas en el Concordato. Desde otro punto de vista, *La Epoca* (vid. *El Balear* de 20 de Agosto) toca también el tema y, aún reconociendo que la dotación es bastante alta, afirma que “*lo primero que hay que hacer es pagarla: hace tiempo que ni la mitad de esta dotación se satisface*” y allí estaría la causa, a juicio de *La Epoca*, de la actitud beligerante del clero en contra de la ley.

Por su parte, *La Soberanía Nacional* (vid. *El Iris* de 22 de Junio) arremetrá contra la política de consideraciones hacia la Iglesia practicada por el partido progresista y afirma que se debía haber abordado la desamortización con sinceridad y energía, negando rotundamente al clero el derecho de propiedad y poniendo al pueblo en posesión de toda la riqueza eclesiástica. “*Pero, el partido liberal, como revolucionario, proclama la conveniencia de la desamortización; prescindió (habla de prescindir) del Papa; entra con mecha encendida en el terreno de las preocupaciones, de los privilegios, de los escrúpulos y alborota el campo enemigo. Como conservador, reconoce, acto continuo, al clero pingües derechos de propiedad y se constituye en mero vendedor de sus bienes para abonarles por ellos, bajo otra forma, 2 ó 3 veces más de su valor. Quedando más atrás de donde fueron: Recaredo en 589, Alfonso VI en 1076, Alfonso VII en 1138, Alfonso IX en 1205, San Fernando en 1222, Fernando IV en 1298, Juan II en 1452, Doña Juana en 1525, Carlos IV en 1795, Fernando VII en 1815*”.

A pesar de los exagerados términos con que se cubre la parte última de la argumentación, parece claro que lo que los demócratas pretenden denunciar es una política de subvención a la Iglesia por parte del Estado que, dicho sea de paso, demostraría una gran capacidad de supervivencia en el transcurso de los años.

Pero donde la polémica se desarrolló con más intensidad fue, sin duda, en la influencia de la desamortización en la prosperidad o la ruina económica de los pueblos (el tema de la beneficencia es, casi siempre, tocado sólo de pasada).

Significativamente, es la oposición la que más carga sobre el tema permitiéndonos encontrar numerosas referencias a la cuestión.

La primera la encontramos en *El Balear* de 20 de Febrero (artículo de *El León Español*) donde, de forma un tanto apocalíptica, se expone sin mayores argumentos:

“*Los pueblos se arruinarán, no habrá hospitales, ni inclusas, ni cárceles, ni establecimientos de enseñanza*”.

También en *El Balear* de día 27 de Marzo leemos: “*Los intereses de los títulos se pagaran como se pagan ahora, con retrasos y dificultades*”, lo cual a juicio de *El Balear*, tendrá como consecuencia que los Ayuntamientos tendrán que recurrir a derrames entre los vecinos para satisfacer sus necesidades.

El día 16 de Abril encontramos en el mismo diario un artículo de *El Parlamento* en el que se afirma que los pueblos, privados de la contribución de puertas y consumos (suprimida hacía pocos meses por el gobierno progresista) lo quedarían también de las rentas de sus propios, pues “*es una ilusión destituida de todo fundamento esta oferta de pagar intereses de nuevos títulos cuando está a la vista la necesidad que tiene (el Estado) de hacer esfuerzos extraordinarios para satisfacer los hasta ahora debidos y, cuando a consecuencia de esta penuria, anda por el suelo el crédito del tesoro y el valor de los títulos de la deuda pública*”. *El Parlamento* concluye que los pueblos se verán obligados a recurrir a contribuciones directas, lo cual, a su vez, obligará a los propietarios a subir proporcionalmente las rentas a los colonos. (Sobre esta interesante derivación del tema volveremos en el apartado “Repercusiones sociales de la desamortización”).

Igualmente, en el *Diario de Palma* de los días 20 y 21 de Abril (artículo de *El Amigo del Pueblo*) se da por sentado que el Estado no podrá compensar económicamente a los pueblos, y que ello tendría una serie de repercusiones sociales cuyo examen pospongo también para el apartado anteriormente citado.

En definitiva, el escepticismo hacia la capacidad del Estado para atender los compromisos contraídos con sus futuros acreedores constituye la clave de las argumentaciones de la oposición por lo que se refiere al tema que tratamos.

Abundando en este mismo aspecto, y para acabar, me parece interesante citar aquí un artículo del *Diario de Palma* publicado el 24 de Marzo y en el que se citan ejemplos concretos de incumplimiento por parte del Estado de sus compromisos para con los establecimientos de beneficencia. En concreto, se cita el caso de Ramo de Beneficencia de la provincia de las Baleares que no habría recibido (a lo largo de 1855) las asignaciones debidas por la Diputación, el caso de la Inclusa de Palma,

igualmente acreedora del Ministerio de Hacienda, y el del Ayuntamiento de Ibiza, que no percibía determinadas cantidades por la pérdida de las salinas y que, teóricamente, debían ir destinadas al sostenimiento de la casa de Expósitos. Ante tal situación que, según se reconoce, ya venía de gobiernos anteriores, resultaba “*más seguro para la beneficencia el contar con rentas propias*” y no incrementar su dependencia del Estado al trocar sus bienes inmuebles por títulos de la Deuda.

¿Estaba justificada tanta desconfianza?

No es objeto de este artículo el adentrarse en las vicisitudes de la deuda pública decimonónica, en sus frecuentes conversiones y en el incumplimiento de los compromisos para con los acreedores, sin embargo, ateniéndonos exclusivamente a las fuentes de prensa que utilizamos, resultan significativos los siguientes datos: En primer lugar, que la prensa demócrata prescindía de cualquier mención a la desamortización no eclesástica; en segundo lugar, que, en la prensa progresista examinada, sólo se hallan dos referencias y, además, contradictorias, a las posibles repercusiones que la desamortización pudiera tener en los municipios y establecimientos de beneficencia. En la primera de ellas, el periódico *La Nación* (vid. *El Genio* de 2 de Abril), en pleno debate parlamentario, afirma, sin mayores argumentaciones, que “*la desamortización va a multiplicar y asegurar los rendimientos de las municipalidades y los asilos de beneficencia*”; cuatro meses más tarde, ya aprobada la ley, el mismo diario (vid. *El Genio* de 3 de Agosto) solicita, un tanto contradictoriamente con lo anterior, que le sea permitido “*pasar por alto y no examinar aquí la grave cuestión acerca del mayor o menor acierto en la venta de los bienes de beneficencia, tal como va a llevarse a efecto, porque, amén de lo inoportuno del debate en estos momentos, sería por demás indiscreto y, sobre todo, estéril clamar contra lo que ya no se puede invalidar*”.

Por último, no puedo dejar de reproducir aquí la cita de unas palabras de **Madoz**, pronunciadas en las Cortes en 1847, y que son sacadas a la luz de los debates de 1855 por la memoria parlamentaria

de un diputado opuesto a la ley. La cita, reproducida por **Tomás y Valiente**³⁶ dice así:

“No queremos ni queremos nunca, y esto lo combatiremos con cuantas fuerzas podamos, que las atenciones que hoy se cubren con los bienes de propios hayan de cubrirse con interés y papel que cualquier vicisitud política haga que no se cobren y que aquellas intenciones queden al descubierto”.

Repercusiones sociales de la desamortización

Frente a la consideración de la desamortización como una operación esencialmente económica (destinada a mejorar la situación de la Hacienda e impulsar el desarrollo económico) se alzó, desde el primer momento, otra concepción que primaba las posibles derivaciones sociales de la misma; se trataba, a juicio de quienes participaban de esta última concepción, de aprovechar la desamortización para dar lugar en España a la creación de una clase propietaria de tipo medio similar a la potenciada en Francia a raíz de la Revolución de 1789.

Evidentemente, ninguno de los legisladores de la desamortización propugnaba, explícitamente, unos objetivos contrarios a los expuestos; lo que sucede es que existía una flagrante contradicción entre los objetivos económicos de la desamortización y sus eventuales objetivos sociales y fueron los primeros los que, en definitiva, triunfaron.

Así, la cesión a censo de las tierras desamortizadas entre los campesinos (alternativa propuesta por **Flórez Estrada** durante las etapas **Mendizábal**) fue desechada en favor de la venta en pública subasta, sistema que, como es obvio, situaba en una enorme ventaja inicial a los grandes propietarios y a la burguesía industrial y comercial por encima de los pequeños propietarios o los colonos que cultivaban las tierras subastadas.

Si esto fue así debido a la situación precaria de la Hacienda y a la situación de guerra civil en que se desarrolló³⁷ o si más bien obedeció al deseo de la burguesía de autosituarse en una buena posición de cara a acceder a la propiedad de tierras desamortizadas³⁸ es una cuestión en la que no va-

(36) **TOMAS y VALIENTE**: *El marco político...*, p. 136.

(37) Tesis de Josep FONTANA en: Op. cit., p. 177.

(38) Tesis de Pierre PONSOT en “*Révolution dans les campagnes espagnoles au XIXè siècle et les désamortissements*”. *Revue d'études recents*”. *Etudes rurales*, núm. 45, 1972 y de **TOMAS y VALIENTE** en “*Recientes investigaciones...*”, p. 139.

mos a entrar ahora. El hecho es que la desamortización se llevó a cabo mediante la venta de fincas en pública subasta y que las tesis contrarias (defendidas por **Flórez Estrada** en 1836 o por los demócratas en 1855) no prosperaron.

Para paliar los efectos de esta opción, la ley de 1855 arbitraba dos recursos fundamentales: “*verificar las ventas, con la mayor división posible de las fincas, siempre que no perjudique su valor*”³⁹ y el pago a plazos. Además, en 1855, se suprimirá la posibilidad, reconocida por **Mendizábal**, de comprar bienes nacionales aceptando títulos de la deuda por su valor nominal. No obstante, ni en los debates parlamentarios ni en la prensa progresista de 1855 encontramos manifestaciones de optimismo tales como la expresada por **Mendizábal** 20 años antes: al desear que, entre los nuevos propietarios surgidos de la desamortización, se hallaran no sólo “*capitalistas y hacendados*”, sino también “*ciudadanos honrados y laboriosos*”, “*labradores aplicados*” e, incluso, el “*jornalero con algunas esperanzas o con la protección de algún ser benéfico*”⁴⁰.

La oposición moderada se sentirá segura en este terreno y denunciará el hecho de que con esta desamortización, al igual que en el pasado, sólo se hará “*la fortuna de algunos particulares*” (vid. artículo de *La Regeneración* en *Diario de Palma* de 19 de Agosto) y, asimismo, se lamentarán del rechazo de la cesión a censo de las fincas desamortizadas (vid. artículo del *Diario de Barcelona* en *Diario de Palma* de 10 de Mayo y artículo de *La Epoca* en el *Diario de Palma* de día 1 de Mayo). En concreto, el citado artículo de *La Epoca* se lamenta también de la no admisión de numerosas enmiendas tendentes a la ampliación de los plazos, “*ciertas preeminencias a favor de los colonos y de los pobres*” y la admisión de otra que favorecía a los privilegiados: la bonificación por el adelanto en los plazos. En esta misma línea se sitúan los artículos de *El Balaer* de 9 y 18 de agosto referentes a la emisión de 230 millones en billetes del tesoro, lanzada por el Estado por ley de 14 de Julio y cuyos títulos serían aplicables “*única y exclusivamente al*

pago de bienes nacionales y redención de censos y foros”. Como en el período de suscripción voluntaria de dichos títulos se ofrecía una bonificación del 10 0/o, consideraba *El Balaer* que, para el futuro comprador de bienes nacionales, aquella emisión constituía otra forma indirecta de obtener bonificaciones por “adelantar” el pago de la finca o fincas que fuera a comprar. De todas formas, esta bonificación para el futuro comprador que suscribiera la emisión de 230 millones no me parece comparable a la gran ventaja que supuso para los tenedores de deuda en el 36 el que se les admitieran sus títulos por el valor nominal, muy superior al que alcanzaban realmente en el mercado. En este sentido, creo que hay que disentir de **Tomás y Valiente** cuando califica la emisión de 230 millones como “*la vieja ya ya conocida operación*”⁴¹.

La oposición moderada no limitó sus críticas a la cuestión clave a la que hasta ahora hemos hecho referencia, es decir, la de qué clases sociales podrían beneficiarse de la desamortización accediendo a la propiedad de los bienes nacionales. Los moderados denunciarán también el hecho de que los colonos de las tierras desamortizadas saldrían perjudicados por las mayores exigencias que se presumían en los nuevos propietarios. Y de nuevo se muestran débiles los progresistas en este terreno. El periódico *La Nación* (vid. *El Genio* de 21 de Febrero) reconoce que la condición de algunos labradores (“*no de todos*”) empeoró a raíz de la desamortización de **Mendizábal**, debido a “*la renovación más frecuente de contratos y el trato menos paternal de los propietarios*”. En *El Parlamento*, **Patricio de la Escosura** coge el toro por los cuernos y reconoce que, efectivamente, habrá perjuicios para los colonos, “*pero, señor Moyano, ¿se ganan las batallas sin tener muertos?*”, y contraataca: “*¿Y qué significaba esta especie de largueza de que usaba el eclesiástico feudal con su colono? ¿qué significaba? Significaba, señores: primero, que tenía superabundancia escandalosa de medios; segundo, que el interés individual no fecundaba como fecundar debe la industria agrícola; ésa es la verdad. Esa propiedad que tenía por un canon muy corto el colono,*

(39) Artículo 3 de la ley de 1 de Mayo.

(40) Citado por TOMAS y VALIENTE en: *El marco político...*, p. 79.

(41) TOMAS y VALIENTE: *El marco político*, p. 153.

y a la cual se limitaba a hacer producir lo bastante para sus necesidades, desde que esté cargada con la renta que pagar debe, será cultivada en razón de las nuevas necesidades que tiene que cubrir, y esto ganará el Estado y el colono mismo; que la holganza es el mal más grave que sobre una familia pueda caer”⁴².

Es dudoso pensar que, por aquella época, fueran muchas las familias de colonos que padecieran “el mal más grave que sobre una familia puede caer”, pero también es razonable pensar que la situación de los colonos de tierras desamortizadas no haría sino seguir una tendencia a equipararse con la de los colonos de tierras de propiedad individual.

Otra vertiente social de la desamortización analizada por sus contemporáneos, fueron las consecuencias sociales derivadas del presumible deterioro de la situación económica de los municipios y establecimientos de beneficencia, aunque, en realidad, sólo el tema de los municipios es tratado en profundidad.

Ya hemos visto en el apartado “Repercusiones económicas en las instituciones afectadas” las repercusiones que, a juicio de *El Parlamento*, tendría la desamortización de propios: desatención de las necesidades municipales y un incremento de las contribuciones que, a la larga, revertiría sobre los colonos. Tratando este tema, *El Amigo del Pueblo* (vid. *Diario de Palma* de 20 y 21 de Abril) llega a la misma conclusión en cuanto a la imposibilidad del Estado de cumplir sus compromisos para con los pueblos y abunda en el hecho de que “los pobres” saldrán perjudicados. Para demostrarlo, sin embargo, utiliza tres argumentos de los cuales el segundo me parece inválido y el tercero dudoso. Estos son:

1.-No podrán comprar los que cultivaban los terrenos de propios mediante el pago de un canón.

2.-“Perderán bosques en los que pastaban libremente sus ganados” o en los que “con una simple papeleta del alcalde” cortaban leña para el invierno.

3.-Su casa se verá “allanada por el fisco... pues el fondo de propios adelanta en ciertas épocas el cupo de la contribución territorial (cuando no lo paga por completo)... y se reembolsa después en

aquellos meses del año en que el labrador puede pagar con más facilidad y desahogo”.

El segundo argumento, como vemos, parece referirse a los bienes de aprovechamiento común, los cuales, al menos teóricamente, fueron exceptuados de venta por el artículo 2 de la ley de 1 de Mayo.

En cuanto al tercero, los beneficios no parecen alcanzar tanto al conjunto de los pobres del municipio como al conjunto de sus propietarios agrícolas, entre los cuales, es de suponer, los debía haber de muy diversa fortuna.

En cualquier caso, tanto las “papeletas del alcalde” como la utilización de fondos municipales para el adelanto de contribuciones de una parte de sus vecinos invitan a reflexionar con preocupación sobre las arbitrariedades a que podría dar lugar la administración de los municipios que no debían estar caracterizados, precisamente, por su transparencia en la gestión.

Por lo que se refiere a la prensa progresista consultada, el único diario que se ocupa extensamente del tema es *El Tribuno* (vid. *El Genio* de 6 de Abril) el cual, después de dar a entender que sólo una “calamidad pública” podría provocar el impago a los municipios de los intereses debidos por el Estado, intenta tranquilizar a los vecinos de los pueblos o, más concretamente, al conjunto de sus propietarios, a partir de la prosperidad general que se había de derivar de la operación desamortizadora. En concreto les dice:

“Entregad estos bienes, que sólo sirven para fomentar la pereza, a manos de particulares, cread fortunas privadas, destruid al comunismo que es vuestra muerte, y con el aumento de explotaciones vendrá vuestra riqueza y los productos crecerán y nada os importará un ligerísimo recargo para gastos municipales (parece que la “calamidad pública” se daba ya como cierta) cuando, sobre estar más desahogados daréis, individualmente, menos contribución al Estado porque sereís más a pagar”.

En definitiva, la prosperidad general fruto de la operación de amortización es ofrecida como contrapartida a la momentánea y reconocida reducción de los ingresos municipales.

CONSIDERACIONES FINALES

La restitución de los bienes amortizados al tráfico jurídico y su paso a manos privadas constituyen dos elementos básicos de la desamortización que, por otra parte, se apoyan en principios esenciales del discurso liberal. De ahí que los progresistas hablen con frecuencia del “*indiscutible principio desamortizador*”⁴³ y que los moderados se sientan obligados a afirmar con frecuencia su adhesión a la desamortización considerada en abstracto⁴⁴.

Para los que se declaraban sus partidarios, los beneficios económicos que podían derivarse de la desamortización eran bastante claros: ingresos en la Hacienda del Estado, mayor rentabilidad extraída a las fincas por parte de sus nuevos propietarios, incremento, por tanto, de la materia imponible, etc. Asimismo, la desamortización podía presentar una importante —e igualmente beneficiosa— derivación social: el acceso a la propiedad de la tierra por parte de sectores que hasta ahora se habían visto privados de ella haciendo especial referencia a aquellos de economía más modesta y más vinculados al trabajo agrícola (los colonos). Por último, de la desamortización (siempre según sus partidarios) podían derivarse también ventajas políticas importantes —la consolidación del sistema representativo en el 36, la consolidación de la revolución de Julio en el 55— siempre y cuando fueran alcanzados los objetivos económicos anteriormente señalados, es decir, siempre y cuando se consiguiera arbitrar los recursos suficientes para apuntalar las “situaciones políticas” existentes. La nueva “familia de propietarios” surgida de la desamortización también era considerada como un posible apoyo a la “situación” (ya he tocado este aspecto en el apartado “La desamortización y la lucha partidista”), pero conviene señalar que este apoyo podía conseguirse tanto si dicha familia estaba compuesta por ricos tenedores de la deuda como por colonos de condición modesta. Dicho en otras palabras, los beneficios políticos de la desamortización

no pasaban *necesariamente* por la utilización de la desamortización para realizar una reforma social agraria.

El único problema dentro de este prometedor panorama era la relativa incompatibilidad que existía entre la realización de esta reforma social y la obtención de los beneficios económicos y, por tanto, políticos, antes señalados.

En efecto, si se quería dinero para amortizar la Deuda y para indemnizar a las instituciones afectadas, se necesitaba vender las tierras en pública subasta y marginar así a los económicamente más débiles; por contra, repartir las tierras desamortizadas o cederlas a censo significaba renunciar a mejorar notablemente la situación de la Hacienda (al menos a corto plazo) y, también, renunciar a indemnizar a las instituciones afectadas (a no ser que se quisiera que la desamortización resultase, incluso, económicamente gravosa para el erario público). Ambas renunciaciones suponían un “lujo” que sólo un poder político sólido y estable se podía permitir. Pero los progresistas, el sector de la burguesía realmente dispuestos a llevar a cabo la desamortización no se encontraban precisamente en una situación de solidez y estabilidad. Su situación en el 55 era, efectivamente, mucho menos dramática que en el 36, pero el hecho es que el sector de clase que representaban no era lo suficientemente fuerte, que la precaria situación de la Hacienda era siempre un importante factor desestabilizador y que el campesinado, su posible aliado en este terreno, se hallaba prácticamente marginado del mundo político liberal.

A nadie puede extrañar, por tanto, que la desamortización fuera proyectada tal y como finalmente se hizo. Los progresistas actuaron de forma consecuente con sus intereses de clase y sus intereses de partido. La causa de los colonos no era estrictamente su causa y es lógico que considerarán más rentable política y económicamente aliviar los apuros de la Hacienda y entregar a manos privadas las propiedades amortizadas que crear esta clase media campesina que pudiera dar estabilidad

(43) TOMAS y VALIENTE: *El marco político*, p. 134.

(44) Véase, por ejemplo, el discurso de Claudio Moyano de 26 de Marzo: “Yo comprendo perfectamente que la Asamblea preste su adhesión al principio de desamortización... aún creo que no habría riesgo en asegurar que son los principios del partido moderado”, citado por JARQUE ANDRES: *Op. cit.*, p. 124.

al país y quien sabe si librar de una guerra civil a las generaciones venideras ⁴⁵.

Pienso que la misión del historiador no es tanto pedir cuentas a reconvenir a posteriori a los progresistas por lo que hicieron, sino intentar averiguar las causas por las que actuaron de esta manera y procurar sacar, eso sí, las pertinentes consecuencias. En este sentido, creo que una búsqueda imparcial de estas causas nos llevará más hacia las anteriormente indicadas que a la visión de unos burgueses ávidos de tierras que utilizaron el Parlamento para franquearse el acceso a las que eran propiedad de la Iglesia y los municipios.

Por lo que se refiere a los demócratas, **Tomás y Valiente**, siguiendo a **Kiernan** ⁴⁶, que los demócratas en 1855 “*no supieron prever las consecuencias sociales de la desamortización... callaron y otorgaron su apoyo a los progresistas... Los demócratas ansiaban la desamortización eclesiástica y el gobierno supo ganarse hábilmente su adhesión tanto para ese aspecto del proyecto de desamortización como para la vertiente concerniente a los bienes municipales*”.

El examen de la prensa nos ha permitido observar que el partido demócrata no era, en realidad, tan acróico respecto al proyecto de ley como las palabras anteriores parecen dar a entender. Por contra, la postura de los demócratas entraba de lleno en la más clara línea de reforma social. Lo que seguramente sucedió es que, a nivel parlamentario, los demócratas, conscientes de su debilidad, debieron estimar más oportuno cerrar filas en torno al gobierno que sumarse a los que se oponían a la ley (aunque fuera desde una óptica totalmente diferente).

En cualquier caso, el hecho es que toda una línea de pensamiento que va desde **Flórez Estrada** a **Pi i Margall** quedó marginada a la hora de llevar a la práctica la desamortización y que cuando, durante la Segunda República, volvió a plantearse la reforma agraria, la desamortización era ya un instrumen-

to de transformación que pertenecía al pasado. Pero la fisura entre demócratas y progresistas, entre los partidarios de una reforma social agraria y los partidarios de la desamortización tal y como se efectuó, no fue la única fisura que la desamortización abrió en las filas de la burguesía. La fisura entre moderados y progresistas, entre los que llevaron a cabo la desamortización y los que, afirmándola en la teoría, la negaban en la práctica, tuvo, en realidad, mayores consecuencias prácticas.

La postura de los moderados fue, como ya he indicado al principio de este apartado, de aceptación genérica del principio desamortizador. Sin embargo, cuando llegan al poder en 1843, suspenden la desamortización, suprimen la del clero secular y negocian con la Santa Sede la enajenación de los bienes del clero regular (aunque desde posiciones tan débiles que, en la práctica, significan la conservación por parte de la Iglesia de sus bienes de regulares). Cuando, un año después de la ley de 1 de Mayo de 1855, los moderados vuelven al poder, **Nárvaez** ordena la suspensión de la misma en todos sus aspectos. Dos años más tarde, en el 58, los unionistas la restablecen por lo que se refiere a las corporaciones civiles y ponen fin a la desamortización eclesiástica mediante el convenio de 25 de Agosto de 1859 ⁴⁷; pero, cuando acaba el “gobierno largo” de **O’Donell** (y los moderados vuelven al poder), la ley ya no es objeto de modificaciones importantes, y así seguirá en los que resta de siglo. En definitiva, parece ser que los moderados, una vez “solucionado” el tema de la desamortización eclesiástica por parte de los unionistas, no pondrán, a partir de 1863, mayores obstáculos a la prosecución civil. ¿Había dejado de constituir la desamortización un peligroso precedente de atentado contra el derecho de propiedad?, ¿acaso los colonos ya no salían perjudicados por el sistema de ventas previsto por la ley?, ¿habremos de pensar que no eran éstos los argumentos reales por los que el partido moderado se oponía a la ley?

(45) “*Incluso podríamos hacernos alguna pregunta más atrevida y más profunda respecto de la importancia de la desamortización, a la vista de los acontecimientos sociales y políticos de España que se han vivido con posterioridad. ¿Hasta qué punto las manifestaciones sociales, afiliaciones masivas o partidos de izquierda –a finales de siglo y comienzos del actual–, sublevaciones campesinas, incluso la guerra civil de 1936-39, etc., no estuvieron condicionados por los efectos de la desamortización del siglo XIX?*” **SIMON SEGURA**: Op. cit., p. 293.

(46) **TOMAS y VALIENTE**: *El marco político...*, p. 150.

(47) El convenio tomaría carácter de ley el 4 de Abril de 1860.

Particularmente, no creo que los moderados vieran realmente en la ley una real amenaza contra la propiedad privada. Ciertamente, como señala **Tomás y Valiente** ⁴⁸ “en junio de 1854 las barricadas habían hecho su aparición en Madrid y en las calles de otras ciudades” y que “‘las clases populares’ habían estado cerca de tomar el timón de la situación”, pero dudo de que lo que impulsaba a los moderados a actuar de “‘freno prudente’ a los intereses de su propia clase” ⁴⁹ fueran realmente sus “temores exagerados” al descontento popular.

Por lo que se refiere a la desamortización eclesiástica, lo que debió pasar esencialmente es (aunque éste fuera un argumento parlamentariamente inconfesable) la implícita alianza existente entre los moderados y un amplio sector de la Iglesia; una alianza que imposibilitaba a los moderados de ir más allá de intentar que la Iglesia reconociera los efectos de las medidas adoptadas por los progresistas (del mismo modo que sus intereses de clase le impedían ir más allá en sentido inverso, es decir, anulando las ventas ya realizadas).

Por lo que se refiere a la desamortización civil, la famosa encuesta cursada a los municipios españoles el 30 de Septiembre de 1851 ⁵⁰ demostraba una cierta voluntad de los moderados de “regular” las propiedades municipales; igualmente, la longevidad de la ley, por lo que a sus aspectos civiles se refiere, implica que su realización no era en lo absoluto contradictoria con los intereses de la burguesía más conservadora. Lo que sucede es que, en 1855, los moderados tenían que oponerse a la ley (al margen de las motivaciones ya señaladas por lo que respecta a la desamortización eclesiástica) por dos cuestiones fundamentales: en primer lugar, porque, desde su papel de oposición (oposición enconada dada la tensión de la situación política general) era lógico oponerse a un proyecto considerado como fundamental por el partido en el poder; en segundo lugar (y no pretendo establecer con ello un orden de prelación) porque los

moderados debían creer, sinceramente, que aquella no era la mejor manera de abordar la desamortización civil.

¿Cuál fue la resultante de todas estas posturas?

La desamortización no fue, como hubiera podido ser, un instrumento para llevar a cabo una cierta reforma social agraria. La causa debemos encontrarla, sin duda, en que el campesinado no suponía una fuerza política relevante en el nuevo estado liberal y en que los sectores más radicalizados de la pequeña burguesía estaban igualmente marginados. Ello hizo que los condicionantes fundamentales que pesaron en el ánimo de los progresistas a la hora de desamortizar no fueran las presiones del campesinado sino su propia debilidad política frente a la Iglesia, el carlismo y los sectores liberales más conservadores. La desamortización eclesiástica se realizó porque los progresistas, esporádicamente, tuvieron fuerza suficiente para imponerla y porque los moderados ni quisieron ni pudieron deshacer lo realizado. La Iglesia, en este terreno, perdió técnicamente la batalla, pero su influencia social y política le permitió, sin duda, “reconvertir” su poder económico. A partir de 1860, sus derechos como propietaria ya no serían cuestionados (salvo parciales y esporádicas medidas dictadas durante la “gloriosa”) y parece ser que un estudio en profundidad de las partidas de culto y clero de los presupuestos generales del Estado nos llevaría a interesantes conclusiones en el sentido antes señalado. Así, según **Gabriel Tortella**, “es interesante observar que el mantenimiento de la Iglesia le costó al Estado durante estos años (1850-90) en que los ingresos por desamortización alcanzaron el máximo, más de lo que ingresó por la venta de bienes desamortizados. Parece, por tanto, que el ‘despojo’ que implicó la desamortización fue algo relativo” ⁵¹.

En cuanto a los efectos de la desamortización sobre las corporaciones civiles afectadas, faltan monografías suficientes para analizar el alcance de la operación. A corto plazo, los beneficios o perjuicios

(48) **TOMÁS y VALIENTE**: *El marco político*, pp. 132-133.

(49) *Idem*, p. 134.

(50) En la citada encuesta, el gobierno solicitaba de los municipios información sobre sus bienes e, igualmente, su opinión sobre una posible venta o cesión a censo de los mismos.

(51) *Historia de España*, dirigida por **TUÑÓN DE LARA**, tomo VIII, Barcelona 1981, p. 136.

cios que ésta les produjo dependían directamente de las cotizaciones alcanzadas por las fincas durante su venta, del nivel de rentabilidad que las corporaciones extrajeran de ellas anteriormente y de la posibilidad del Estado para cumplir sus compromisos con sus nuevas acreedoras. A largo plazo, la desamortización supuso, inequívocamente, una medida

de vinculación de la suerte económica de las corporaciones civiles a la de la propia Hacienda Pública (vinculación no excesivamente tentadora en aquellos momentos), una medida, en fin, de centralización económica que, en el caso concreto de los municipios, tendría también unas indudables derivaciones políticas.

EVOLUCIO DEL TRANSPORT COL.LECTIU URBA A CIUTAT DE MALLORCA DURANT LA PRIMERA MEITAT DEL S. XX

Joana Mª Seguí

INTRODUCCIO: APROXIMACIO A LA PROBLEMATICA DELS TRANSPORTS URBANS

El transport és una activitat que no es pot observar independentment, és, per naturalesa, una conseqüència d'altres activitats. Així el transport urbà no sols té a veure amb el moviment dels sers humans i de les mercaderies, dintre, fora i a través de les ciutats, sino també amb l'organització espacial de totes les activitats humanes que es realitzen a l'àmbit de la mateixa ¹.

La mobilitat urbana és el resultat de l'accés als medis de transport, dins d'una ciutat, i duu implícita una sèrie de beneficis com són: l'augment de la possibilitat de treball, l'augment de les oportunitats d'accés als llocs d'entreteniment, l'augment del

temps i l'augment d'espai disponible. Emperò aquesta mobilitat es veu frenada i reduïda per la congestió, que provoquen els mateixos transports en el sí de la ciutat, que dificulten el seu funcionament, fent impossibles certes funcions ².

El plantejament de problemes de circulació i de mobilitat, comença a sorgir a finals del s. XIX, amb el procés d'industrialització i s'agreuja a partir de la 2^aG.M., a totes les grans ciutats, a on es parla de problemes "d'ofec i estrangulament urbans". La problemàtica de la circulació i els transports urbans es converteix en una preocupació dels ciutadans, urbanistes i homes polítics ³, i no sorgeix simplement a partir dels mitjans de transport sino que existeixen causes més profundes. Així amb

(1) DYCKMANN: "El transporte en las ciudades: un problema de tráfico". Vegeu capítol III de *Scientific American*. "La Ciudad, su origen, crecimiento e impacto en el hombre". Hermann Blume 1976, 341 pp.

(2) Ibid.

(3) WOLKOWITSCH, M.: "Les transports et la ville". Vegeu *Geographie des transports*. Armand Colin 1973, pp. 293-4.

(*) Aquest article forma part de la Memòria de Llicenciatura, dirigida pel Dr. Barceló Pons, titulada *Evolució del transport col·lectiu urbà a Ciutat de Mallorca (1890-1959)*. Llegida l'any 1981 al Departament de Geografia, i que va merèixer la qualificació d'excel·lent per unanimitat.

independència del mitjà que utilitzin els individus per a traslladar-se, existirà sempre un grau de congestió. La congestió és un efecte del tràfec i aquest ho és de les activitats de producció⁴. Per tant els orígens del tràfec modern, són deguts a les activitats que es concentren a les ciutats⁵ o sia estan arrelats a la mateixa naturalesa de la industrialització, a una societat oberta⁶.

Naturalesa dels desplaçaments urbans

Els fluxos de tràfec són producte de l'estructura interna de la mateixa ciutat, és a dir, de la seva diversificació de funcions, que queda plasmada a l'espai.

Els fluxos que més incidència tenen a l'interior de les ciutats són:

1) Les migracions pendulars o viatges als llocs de treball, traducció del terme anglès "commuters" o viatges d'anada i tornada.

Aquest fenomen està lligat a l'expansió urbana, a on les classes de renda més baixa han anat abandonant els centres degradats, inhabitables i, s'han traslladat a la perifèria. La dispersió ha duit millors condicions de vida, emperò els beneficis tendeixen a quedar contrarrestats per les condicions de creixent dificultat per al desplaçament urbà, que es deuen a la pròpia dispersió inicial. Aquest fet es deu a que a mesura que augmenta el nivell de vida, la utilització del vehicle privat és molt més freqüent, que no la del transport públic. Aquell és el causant, en primer lloc, de que les línies de transport públic que serveixen als barris de la perifèria, vagin disminuint els seus itineraris, ja que experimenten pèrdues i al fer-ho, segueixen amb les pèrdues per haver-los disminuït. Aquest fenomen s'anomena "espiral descendent o cercle viciós dels transports públics". I en segon lloc és el causant de la congestió a l'interior de les ciutats, provocant problemes com el de les "hores punta"⁷, amb les que el vehicle privat és el menys indicat per a solucionar-los,

ja que és un gran consumidor d'espai urbà, amb velocitat baixa, insegur i provocador de costos socials molt elevats, com són la contaminació i els renous.

2) Els desplaçaments escolars i universitaris que es converteixen en migracions pendulars pels seus caràcters.

3) Els desplaçaments professionals (metges, representants, etc.).

4) Els desplaçaments per motius personals: compres, oci, ...

5) Els desplaçaments per a càrrega i descàrrega de mercaderies.

Factors determinants del tràfec

Hi ha hagut una sèrie d'intents de solucionar els problemes que el tràfec i la congestió plantejen a les ciutats donant importància a una o altres factors determinants dels fluxos de tràfec. Així un estudiós dels transports urbans **Ceccarelli**⁸ no creu en la relació directa entre els usos de sòl i el volum i caràcter dels fluxos de tràfec, teoria expressada per **Miitchell Rapkin i Woorhers**⁹, la qual és, en essència, la següent: "El volum de i per a una determinada zona es caracteritza per un cert nombre de viatges realitzats per a satisfer determinades funcions; definint el tipus de relació entre una determinada funció o activitat expressada en termes territorials a través de l'ús del sòl i el nombre i caràcter dels desplaçaments periòdics que es verifiquen per i per a ell, hauria de ser possible elaborar un quadre de fluxos de tràfec en determinat territori i per tant hauria de ser possible programar el desenvolupament d'una determinada estructura urbana a través d'una política del transport i control de la circulació. El tràfec no és sino el reflex de les formes econòmiques, socials, institucionals i territorials d'acord amb les quals estan organitzats els individus i les activitats. Aquest complex conjunt de factors i relacions pot ser trobat a través

(4) BUCHANAN, C.: *El tráfico en las ciudades*. Ed. Tecnos, Madrid 1973, p. 45.

(5) *Ibid.*, p. 41.

(6) *Op. cit.* a la nota 1.

(7) RICHARDSON, H.W.: *Economía del urbanismo*. Curso de Economía moderna, AU, 126, Madrid 1979, pp. 113-117.

(8) CECCARELLI i d'altres: *Las incognitas del tráfico urbano*. Ed. Gustavo Gili, Barcelona 1968. "Urban traffic a function of land use" (1954) damunt Filadelfia.

(9) *Ibid* "A general theory of traffic movement" (1955).

dels usos del sòl" ¹⁰. L'aportació, molt més actual, de **Wingo** està també dintre d'aquesta tendència ¹¹, encara que amb una anàlisi molt més sofisticada.

Emperò degut a que l'estructura d'usos de sòl ha resultat menys estable del que havia paregut en un principi, s'ha vist com funcions de distint tipus manifesten el mateix comportament, en termes de generació de tràfec; i pel contrari, com el mateix tipus de sòl pot presentar característiques diferents, sempre en termes de tràfec, segons el context de les relacions funcionals en que es trobi.

Buchanan, estudiós del tràfec anglès, va realitzar un informe sobre la política de tràfec, en el que la limitació més important, segons **Cecarrelli**, fou el carregar excessivament l'accent en l'aspecte físic, com: nivells ambientals, accessibilitat, amb indiferència de cap a la variable econòmica, això donava com a resultat, que les solucions senyalades sortien més cares a la comunitat, que no els seus propis beneficis.

Beesley i **Kain**, ofereixen noves hipòtesis de treball, econòmiques i urbanístiques. **Merlin**, estudiós del transport de París, recalca la gran importància dels elements de "planificació social" com és per exemple l'escalonament d'horaris de treball.

Cecarrelli, creu que s'ha arribat a un punt mort en l'estudi dels factors que caracteritzen el tràfec, i que es té necessitat de recórrer a solucions aproximades i difícils d'enquadrar en un sistema racional general ¹².

El sistema de transport com a reflex i modificador del sistema urbà

Una ciutat pot ser analitzada des de dos punts

de vista distints: el que revela la seva estructura, o sia el model espacial de les seves distintes parts i funcions, i el que revela el seu funcionament, o sia, l'intercanvi que es dona entre les unitats especialitzades que formen la seva estructura. Aquest intercanvi és el sistema circulatori, sense ell, no existirien les ciutats, ja que l'aglomeració obstaculitzaria l'intercanvi en lloc de facilitar-lo ¹³.

Així l'existència d'un sistema de transport per als residents és condició necessària per al funcionament d'una concentració urbana de certa importància ¹⁴.

Mentre els transports estaren limitats al cavall, cotxe... les ciutats occidentals eren compactes i les distàncies d'una part a l'altra de les mateixes eren curtes, circumstància que determinava una elevada densitat de població, característica dels països tecnològicament subdesenvolupats. Durant el segle XIX, i sobre tot durant el s. XX, els sistemes de transport col·lectiu: ferrocarril de vapor, tramvia, ferrocarril interurbà... alteraren l'estructura de la ciutat occidental; els treballadors pogueren viure més lluny del seu lloc de treball. La generalització de l'ús de l'automòbil ha accentuat, i ha estat una de les causes fonamentals de la dispersió urbana. Emperò al mateix temps que ha provocat la dispersió a la perifèria, ha causat la congestió al centre de les ciutats ¹⁵, amb graus elevats d'inversió de temps i de costos socials ¹⁶.

L'actual sistema circulatori de les ciutats és el reflex de les xarxes urbanes que, entre altres causes, s'han forjat pels distints medis de transport que han utilitzat els seus habitants. Segons **Bardet** queden reduïdes a dos tipus: les radio-concèntriques, compostes per dues classes de vies, radials i

(10) ROZZI, R.: *Los factores determinantes del tráfico. Aportaciones y orientaciones recientes*. Op. cit. a la nota 2. pp. 83-102.

(11) WINGO, L.: *Transporte y suelo urbano*. Ed. Oikos, col. "Urbanismo", Barcelona 1972.

(12) Op. cit. a la nota 8.

(13) *Scientific American*: capítol III: "Transporte urbano y planificación de las ciudades". Hermann Blume, Madrid 1976.

(14) ARIAS, F-GAGO, V.: "Es comunica cada punt d'empleo amb cada àrea de residència de la ciutat... l'existència d'un sistema de transport de mercaderies entre les àrees de producció i les d'intercanvi i consum és condició necessària per al funcionament d'una ciutat, no existeix ciutat, sense sistema de transport que la faci permeable al moviment de les persones i de les mercaderies, que estableixi la possibilitat de desplaçament entre cada dos punts de l'espai urbà". A "Autopistas y desarrollo urbano. Caso Madrid". *Revista de Información Comercial Española*, núm. 531, 1977, pp. 88-103.

(15) HOCH, I.: "La ciudad tridimensional: El espacio urbano cerrado". Vegeu PERLOFF: *La calidad del medio ambiente urbano*. Ed. Oikos, col. "Urbanismo", Barcelona 1973, pp. 140-144.

(16) GIST, N.; FLEIS, S.: *Sociedad urbana*. Ed. Omega, Barcelona 1973, p. 277.

circulars (el cas de Palma) i les de forma de tauler d'escacs ¹⁷. Thompson assegura que el nivell tecnològic del transport determina la forma general de la ciutat ¹⁸.

Així, mentre els transports, en superfície, de les ciutats es limitaren a ferrocarrils, tramvies, amb línees fixes, la població va tenir tendència a concentrar-se prop d'aquestes línees i especialment a les zones perifèriques a on es formaren urbanitzacions pròximes a les rutes de transport radial ¹⁹.

La difusió de l'ús de l'autobús i sobretot de l'automòbil ha modificat aquesta forma estrellada d'expansió. Els busos i automòbils poden arribar a qualsevol punt de la ciutat, si disposen de carrers, per tant els sectors compresos entre el final de cada línea, però situats fora de les rutes fixes, s'han omplert de població ²⁰.

El transport públic i el transport privat. Problemes dels transports urbans

Els problemes que avui dia es plantejen als transports col·lectius en el sí de les ciutats, són problemes que comencen a partir del moment en que l'automòbil privat es converteix en el principal medi de transport individual.

El ciutadà mitjà d'una ciutat moderna consumeix quasi el 10 % del seu temps útil, els dies feiners, en transport. Emperò, el transport col·lectiu es presenta com a alternativa viable per a evitar la deshumanització de les ciutats en mans de l'automòbil. La seva raó de ser no és simplement la de moure gent, sino de contribuir a augmentar la potencialitat econòmica i social de les ciutats. Per tant els problemes d'aquest tipus de transport, no poden estudiar-se independentment dels que planteja l'ordenació del territori i dintre d'aquest, la planificació urbanística ²¹.

A Espanya les empreses de transport públic

han experimentat canvis importantíssims en la seva estructura. De ser empreses privades, a principis de segle, amb finalitat de lucre, han passat i van passant a ser empreses municipals o estatals, a on l'objectiu servei ha substituït el de negoci, ja que avui dia el cost del servei supera, amb molt, el del rendiment econòmic ²².

Al parlar dels transports col·lectius urbans de superfície, a les grans ciutats espanyoles, s'ens acudeixen les imatges dels autobusos. La seva importància ha anat creixent, presentant-se una forta regressió del tramvia i del troleibús, protagonistes de la vida urbana fins a la 2ª G.M. Els motius d'aquesta regressió foren les dificultats intrínseques dels tramvies i dels troleibusos, per la rigidesa de la seva rodadura, pel seu alt cost en el primer establiment i per les necessitats d'energia elèctrica per a altres sectors econòmics.

Avui dia els transports públics urbans es veuen amenaçats fonamentalment per dos problemes: el primer és l'augment del parc automobilístic amb la consegüent congestió de les urbs, i en segon lloc, el creixement de la població i per tant de les àrees urbanes, com a resultat de l'augment del nivell de vida.

Els avantatges del cotxe particular, eren en principi, molt nombrosos, flexibilitat de les rutes, d'horaris, serveis porta a porta, introduint una millora sense precedents en la mobilitat, velocitat i autonomia individuals, que no tenien els transports públics.

L'ús del transport col·lectiu no disminueix fins que l'ús del cotxe privat es torna massiu per l'augment del nivell de renda dels habitants de les ciutats. Els problemes arriben quan no es racionalitza el seu ús, i envaeix tots els espais de la ciutat, congestionant i contaminant. La seva utilització va quedant frustada per la multiplicació del nombre de vehicles i per la forma i disposició de les nostres ciutats, provocant una pèrdua de temps i de doblers ²³.

(17) BARDET, G.: *El urbanismo*. Ed. Eudeba, Buenos Aires 1974, p. 22.

(18) THOMPSON, W.R.: *Un prefacio a la economía urbana*. Ed. Gustavo Gili, col. "Ciencia Urbanística", Barcelona 1971, pp. 462-477.

(19) Op. cit. a la nota 18.

(20) Op. cit. a la nota 16.

(21) JANE SOLA, J.: *El transporte colectivo urbano en España*. Ed. Ariel, col. "Demos", Barcelona 1972, pp. 7-15.

(22) CABRE LITOSELLA, M.: *Problemática social de las empresas de transporte urbanas*. Op. cit. a la nota 21, pp. 19-36.

(23) Op. cit. a la nota 4, pp. 19-21.

L'augment del parc automobilístic a totes les ciutats, ha sigut la constant a partir de la 2^a G.M., emperò pareix que ha sofert una ralentització a partir de 1973, pel bé de tots, ja que d'acord amb el que diu **Buchanan**, "el cotxe és clarament una amenaça capaç de fer malbé la nostra civilització"²⁴.

Així els problemes més importants que avui, es plantejen als transports col·lectius són:

1) Els derivats de la congestió degut a l'augment dels vehicles privats.

2) Els derivats de la dispersió i creixement de la població, possible mercè a l'augment del nombre d'automòbils. Els costos del transport públic augmenten, al disminuir el nombre d'habitants per zona. Aquest augment de la dispersió provoca un augment de les distàncies a recórrer per a realitzar qualsevol activitat i en conseqüència, una disminució del nombre de persones que realitzen recorreguts de característiques semblants provocant el "cercle viciós" dels transports del que ja hem parlat.

3) Els de la distribució o descàrrega dels viatgers provocats pels canvis en la distribució d'activitats dintre de zones concèntriques i dispersió dels llocs de treball, allargant la porció del viatge entre l'estació i l'arribada al destí final.

4) Els de les hores punta, que provenen de l'organització dels viatges en el temps i a l'espai. La potenciació del transport públic solventaria la subutilització del material mòbil i demés equip, que és necessari per a fer front a les càrregues màximes. Es podrien apuntar d'altres solucions de tipus social, com introducció d'horaris de treball mòbils, descentralització dels llocs de treball...²⁵

5) Els dels costos elevats per a l'usuari.

6) Els de seguretat suficient per a l'usuari.

7) Els d'exigències de funcionament del sistema de transport col·lectiu per a l'usuari, ja que moltes de persones no disposen de transport privat i necessiten desplaçar-se: infants, vells...²⁶

8) Els derivats de la contaminació atmosfèrica, renous, impacte visual.

9) Els derivats de les irregularitats en el volum i en la freqüència dels desplaçaments²⁷.

Per a finalitzar aquesta introducció hem de dir que, de l'optimisme dels anys cinquanta en que l'automòbil havia de resoldre els problemes de tràfic urbà, hem passat al pessimisme actual. S'ha de procedir a una potenciació dels transports públics, com a alternativa vàlida, per a trobar sortida a les dificultats creixents dels desplaçaments a les ciutats.

LA POLITICA DE TRANSPORTS A L'ESTAT ESPANYOL

Les característiques més importants en el desenvolupament de la política de transports a nivell nacional les podem concretar en quatre punts:

1) El sector transport és un sector econòmic de primeríssima importància degut a la gran necessitat de transport que implica el model econòmic i territorial. Model caracteritzat per una diversificació de funcions i d'activitats, tant a nivell territorial, com dintre de cada ciutat, a on la mobilitat és un factor bàsic per a la seva continuïtat.

2) Aquest subsector econòmic té una gran importància dintre de l'economia dels països desenvolupats, pel pes de la seva indústria²⁸, i a nivell d'inversió pública destacant la creació de les infraestructures viària y ferroviària.

3) L'aparició de la indústria de l'automòbil a Espanya fou tardana, amb les conseqüències que d'aquest punt es deriven, i va venir molt lligada a la penetració de capital estranger²⁹.

4) S'ha potenciat el transport per carretera i la utilització del vehicle privat, com a resultat dels interessos econòmics lligats al sector de l'automòbil i no de l'eficiència d'aquest medi.

(24) Op. cit. a la nota 4, p. 15.

(25) Op. cit. a la nota 7.

(26) OWEN, W.: *El transporte, la clave del futuro de las ciudades*. Op. cit. a la nota 15. pp. 215-277.

(27) DICKEY, J.W.: *Manual del transporte urbano*. I.E.A.L., Madrid 1977, pp. 82 i ss.

(28) FERNANDEZ DURAN, R.: *Transporte, espacio y capital*. Ed. Nuestra Cultura, Madrid 1980, p. 172.

(29) No és fins a la dècada dels 50 en que comencen les primeres empreses nacionals, com SEAT, exceptuant la "Hispano Suiza".

Si ens limitam al període que aniria des de la postguerra espanyola, sobre tot a partir de la Segona Guerra Mundial, fins a la data de 1959 ³⁰, veiem com la característica principal que predomina durant aquest període fou la importància del ferrocarril com a medi de transport. Pel que fa al transport per carretera un dels obstacles més greus, que es plantejaven, era el seu traçat, més d'acord amb els vehicles de tracció animal, que amb automòbils. L'absència d'una indústria automobilística pròpia implicava la importació de vehicles reduïda, ja que s'ha d'emmarcar dintre de les restriccions del comerç exterior per motius polítics ³¹.

A nivell de Balears, reflex, en certa manera, de l'evolució nacional, el parc automobilístic de 1936 a 1950, va restar practicament estancat (vegeu taula 1).

En quant al transport públic urbà, i durant aquest període, els transports per superfície experimentaren una transformació a la majoria de les ciutats. Els tramvies electrificaren la seva xarxa, que posteriorment es va anar deteriorant, degut a la manca de rendibilitat per a les empreses privades. L'Administració va intervenir a moltes de ciutats a mitjans dels anys 50, municipalitzant els serveis, produint-se una renovació de flotes i una racionalització dels serveis. Aquests fets permeten garantir el funcionament de les xarxes de transport a les ciutats i el seu creixement.

LA MOTORITZACIO DELS TRANSPORTS A MALLORCA

El procés de motorització dels transports es dona a Mallorca, i en concret a Ciutat, a les primeres dècades del segle XIX.

Al començament de segle la nostra illa s'havia restablert de la forta crisi econòmica. Aquest fenomen es va fer notar als diversos camps de l'economia de l'illa.

Així, respecte al sector primari, l'agricultura era encara a començament del XX, la principal font de riquesa de Mallorca i una bona mostra fou "L'Exposició de productes de Balears" de 1910, que va tenir lloc a Ciutat, per a divulgar la potencialitat agrícola i industrial de les Balears ³². L'agricultura desempenyarà un paper preponderant dintre de l'economia insular, fins que el sector terciari, a partir de la dècada dels 50, vagi guanyant-li terreny. Pel que fa al sector secundari, la indústria, sobretot la del calçat, passarà de ser de fabricació artesanal a mecanitzada, si bé aquest fenomen no es dona a nivell general fins ben entrat el segle. En quant al sector terciari, hem de dir que és en aquests moments, quan es formen les bases del futur desenvolupament turístic de l'illa i de les infraestructures que l'afavoriren, com fou la construcció del "Gran Hotel" a 1903 i del Foment del Turisme a 1905. Dos anys després desembarcà al Port de Palma el vapor Victoria, primer vapor que atracava amb un nombre considerable de turistes. A l'any 1910, apareix la "Ley de comunicaciones marítimas" que va donar impuls a les travessies entre els ports illencs i els peninsulars. Es construïren carreteres, hotels, urbanitzacions, apareixent l'aviació comercial ³³.

El transport privat

La modernització del transport públic, no es va realitzar a Palma, fins a l'electrificació dels tramvies a 1916, en canvi pel que respecte al transport privat, l'any 1897, es va introduir a Mallorca i concretament a Palma, el primer cotxe, "Clement Bayard" procedent de Marsella ³⁴.

De 1900 a 1911, a les Illes, es matricularen 103 cotxes (vegeu taula 2) distribuïts en 28 marques, essent les preferides: Renault, Hispano-Suïza, Delage, Berliet i Clement. Hem de fer referència obligada al cotxe de creació mallorquina, el "Loryc", automòbil de dues places que era utilitzat com a cotxe de carreres. La casa "Loryc" es va

(30) Data que marca el final de l'estudi dels transports urbans a la nostra Memòria de Licenciatura.

(31) MATEOS, A.: *Análisis crítico de la política nacional de transportes*. Op. cit. a la nota 14, pp. 40-58.

(32) BARCELO PONS, B.: *75 años de actividad de la Cámara Oficial de Comercio Industria y Navegación de Palma (1886-1961)*. Gráf. Miramar, Palma 1961, pp. 57-65.

(33) A 1921 la "Compañía Aeromarítima" servia la línia aèria Barcelona - Palma.

(34) JEFATURA Provincial de Tráfico de Baleares: *PM-1 PM-100.000. El Adán de los coches españoles*. "Duia el nom del seu constructor i la forma era la d'un cotxe de cavalls sense cavalls de sang".

fundar a 1922 ³⁵, i els cotxes tenien la carrosseria autòctona i els motors francesos. La seva construcció era artesanal, arribant-se a la producció d'un cotxe diari. Del centenar que es construïren, la majoria d'ells s'exportaren a la península. El seu preu era de 8.000 ptes, preu que no resultava competitiu amb els automòbils fabricats en sèrie.

L'aparició dels Loryc, a Palma, es coetània de l'aparició dels "Euskalduna" a Bilbao i d'altres que aparegueren sense èxit, en front a la competència dels automòbils estrangers. La fabricació dels Loryc va finir quan començaren a importar-se cotxes francesos, "Citröen". Eren fabricats en sèrie i amb més avenços i refinaments, sortien més barats.

La indústria espanyola de l'automòbil no estava en condicions de sorgir abans de la Guerra Civil, emperò els obstacles que s'hi oposaven foren superats en el desenvolupament de la indústria del motor, a partir de 1950 ³⁶.

El procés de matriculació d'automòbils és un reflex de l'evolució econòmica del país. Així, en un principi s'inicià un creixement amb timidesa, lògic si es té en compte que la indústria i venda de l'automòbil estava als seus inicis i sols hi tenien accés certes classes socials d'elevat poder adquisitiu i nivell econòmic. Les circumstàncies bèliques de la 1ª G.M., es posen de manifest, fins a 1920, en que la matriculació es restableix degut al començament de la producció en sèrie de la indústria americana. A 1926, s'arriba a la xifra de 769, vehicles matriculats, a Balears, xifra que no torna a ser superada, fins a 1953 (taula 1). Als anys 1931-32, s'experimentà una forta davallada per causa de que arriben a Espanya els efectes de la depressió americana de 1929, al igual que s'asisteix políticament a un canvi de règim, amb el conseqüent període d'expectativa econòmica. Els anys de la Guerra Civil, postguerra i guerra europea, foren uns anys d'estancament en la matriculació, que començà a canviar de signe a partir de 1951. A partir d'aquest any l'augment de la matriculació serà progressiu. Les

causes d'aquest augment són prou clares: l'índex de renda nacional augmenta i s'inicia a Espanya la producció de l'automòbil. Així SEAT, s'instal·la a 1950, FASSA a 1955, a 1957, Citroen-Hispania, i a la mateixa dècada Barreiros-Diesel.

El transport públic

Electrificació dels tramvies

La majoria dels tramvies de tracció animal, primitiu sistema de transport col·lectiu, que aparegueren a la segona meitat del s. XIX a moltes de ciutats espanyoles i estrangeres, seguïren el mateix camí. Molts d'ells es convertiren en tramvies de tracció a vapor i al entrar el s. XX, s'electrificaren substituïnt-se posteriorment per troleibusos i autobusos, a partir de la 2ª G.M., quan el motor a benzina va començar a prevaler damunt l'energia elèctrica.

A la majoria de ciutats, excepte a una sèrie de països europeus, com Suïssa, Alemanya o Països Baixos, a on els tramvies urbans són molt actius, la modernització dels transports acabà amb els tramvies.

Les raons de l'elecció es basaren en que els autobusos, eren més barats i no necessitaven d'infraestructura prèvia, eren més ràpids, amb les rutes flexibles, per tant amb possibilitat de variar línies segons les necessitats, sense dificultats de maniobrament. Emperò un dels avantatges més importants pel modus d'entendre les conseqüències del transport actual, és, la no contaminació d'aquests vehicles de tracció elèctrica, que al seu moment no va ser tenguda en compte.

Palma, no fou una excepció, sino que va seguir el mateix camí que moltes d'altres ciutats, encara que més tardanament.

Aquell tramvia de mules, tan evocat pels literats i viatgers de principis de segle amb el seu itinerari inamovible de la plaça Coll a Porto Pi, fou electrificat l'any 1916 ³⁷.

(35) Revista *Cort*, 1966, núm. 520. "Mallorca tuvo su coche: El Loryc".

(36) Ja que aquest tipus d'indústria sols pot aparèixer a un estadi avançat de desenvolupament econòmic. TAMAMES, R.: *Estructura Econòmica de España*. Guadiana de Publicaciones. Biblioteca Universitaria de Economía, Madrid 1971, pp. 354-358.

(37) SEGUI PONS, J.M.: *El transport col·lectiu a Palma a finals de segle XIX*. "Mayurqa" núm. 19, Facultat de Filosofia i Lletres, Palma de Mallorca 1981.

TAULA 1

EVOLUCIO DEL NOMBRE DE VEHICLES MATRICULATS ANUALMENT A BALEARS

Anys	Nº	(1)	Anys	Nº	(1)
1900	2	2	1931	187	5.379
1901	2	4	1932	197	5.576
1902	1	5	1933	354	5.930
1903	1	6	1934	497	6.427
1904	0	6	1935	382	6.809
1905	1	7	1936	236	7.045
1906	15	22	1937	18	7.063
1907	19	41	1938	28	7.091
1908	12	53	1939	5	7.096
1909	14	67	1940	43	7.139
1910	6	73	1941	43	7.182
1911	30	103	1942	42	7.224
1912	38	141	1943	61	7.285
1913	41	182	1944	49	7.334
1914	50	232	1945	36	7.370
1915	12	244	1946	65	7.435
1916	10	254	1947	98	7.537
1917	8	262	1948	133	7.670
1918	3	265	1949	58	7.728
1919	8	273	1950	27	7.755
1920	30	403	1951	61	7.816
1921	184	587	1952	347	8.163
1922	228	815	1953	799	8.962
1923	414	1.229	1954	1.385	10.347
1924	578	1.807	1955	2.581	12.928
1925	544	2.351	1956	5.799	18.727
1926	769	3.120	1957	6.277	25.004
1927	477	3.597	1958	6.319	31.323
1928	578	4.175	1959	3.951	35.274
1929	670	4.845			
1930	347	5.192			

Nota: (1) Nombre de vehicles alcançat a final d'any.

FONT: Jefatura Provincial de Tráfico de Baleares: "PM-1 - PM-100.000, un recuerdo a los precursores del automovilismo Balear".

Aquest tramvia de Palma a Porto Pi, s'havia convertit en un objecte decimonònic, inadequat al moment i a les circumstàncies per les que passava la nostra ciutat. Aquesta estava en els llindars del seu desenvolupament turístic, estava quasi disposada a acollir als turistes, emperò no tenia una xarxa de transport, aquesta era inexistent. Sols

comptava amb els "carrils" ³⁸ que seguien realitzant les seves funcions per les rodalies de Palma, com a cotxes de fins a cinc places, i el tramvia de mules de Porto Pi.

Per tant la hipòtesi central del treball, es veu re com la creació d'una xarxa de transport públic a Ciutat, respon a les necessitats de modernització i

renovació urbanes a un moment en que la ciutat ha crescut en població (vegeu taula 2) i estructura física. La creació, l'any 1916, d'una xarxa de transport col·lectiu, moderna i adequada, fou a Ciutat, el reflex de la superació de la crisi econòmica que havia patit Mallorca a finals de segle XIX.

L'any, 1910, es va projectar l'establiment d'un tramvia elèctric. La seva línia principal era de "Ca's Català a les Estacions" essent els ramals a La Vileta, Es Molinar, Els Hostalets, Son Espanyollet, Génova i La Bonanova. Indicador de que el punt de destí principal era "Ca's Català", nucli de població poc desenvolupat l'any 1916, format majoritàriament per estiuvejants. Per tant podem dir que la creació d'aquest tramvia, no respon a les necessitats d'un medi de transport per al temps de treball (mitjà de comunicació entre el lloc de treball i el lloc de residència) sino per al temps d'oci; condició que ja s'havia donat en els tramvies de tracció animal. Aquest tramvia havia de servir per al trans-

port de passatgers i de mercaderies lleugeres. L'any 1914 es va constituir la companyia que havia d'explotar la concessió del tramvia, amb el nom de "Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos" de Palma" (S.G.T.E.I.), una vegada comprades les accions de la "Sociedad Mallorquina de Tranvías", que explotava els tramvies de tracció animal ³⁹. La inauguració del servei fou el primer de juliol de 1916, funcionant aquest estiu els dos tramvies, el de tracció animal i l'elèctric.

La primera línia de tramvies electrificada, seguia el següent itinerari (vegeu mapa 1):

Per la part alta de la ciutat: Hostalets - Aragó - plaça de S. Antoni (línia de Ca'n Capes) plaça Mercadal - Quartera - Galera - plaça Coll - Colom - Palau Reial - Conqueridor - plaça de la Reina (Línia de Circumval·lació) Avda. A. Maura - plaça de Sa Llotja - Santa Catalina - El Terreno - Porto Pi (Línia de Porto Pi) ⁴⁰.

Per la part baixa de la ciutat: Porto Pi - El Ter-

TAULA 2

EVOLUCIO DE LA POBLACIO INTERIOR I EXTERIOR DE PALMA DE MALLORCA (1887-1960) (Població de dret)

Anys	NUCLI INTERIOR			NUCLI EXTERIOR			TOTAL		
	Habit.	Index		Habit.	Index		Habit.	Index	
1887	41.776	100	—	19.276	100	—	61.052	100	—
1900	38.814	93	-7,09	25.059	130	30,00	63.873	105	4,62
1910	41.182	98	6,10	27.234	141	8,67	68.416	112	7,11
1920	44.464	106	7,96	33.899	176	24,47	78.363	128	14,53
1930	66.970	160	50,62	20.776	108	-38,71	87.746	144	11,97
1940	99.676	239	48,84	17.512	91	-15,71	117.188	192	33,55
1950	113.844	273	14,21	19.553(a)	101	11,65	133.397(a)	218	13,83
1960	134.728	323	18,34	22.403	116	29,92	157.131	257	17,79

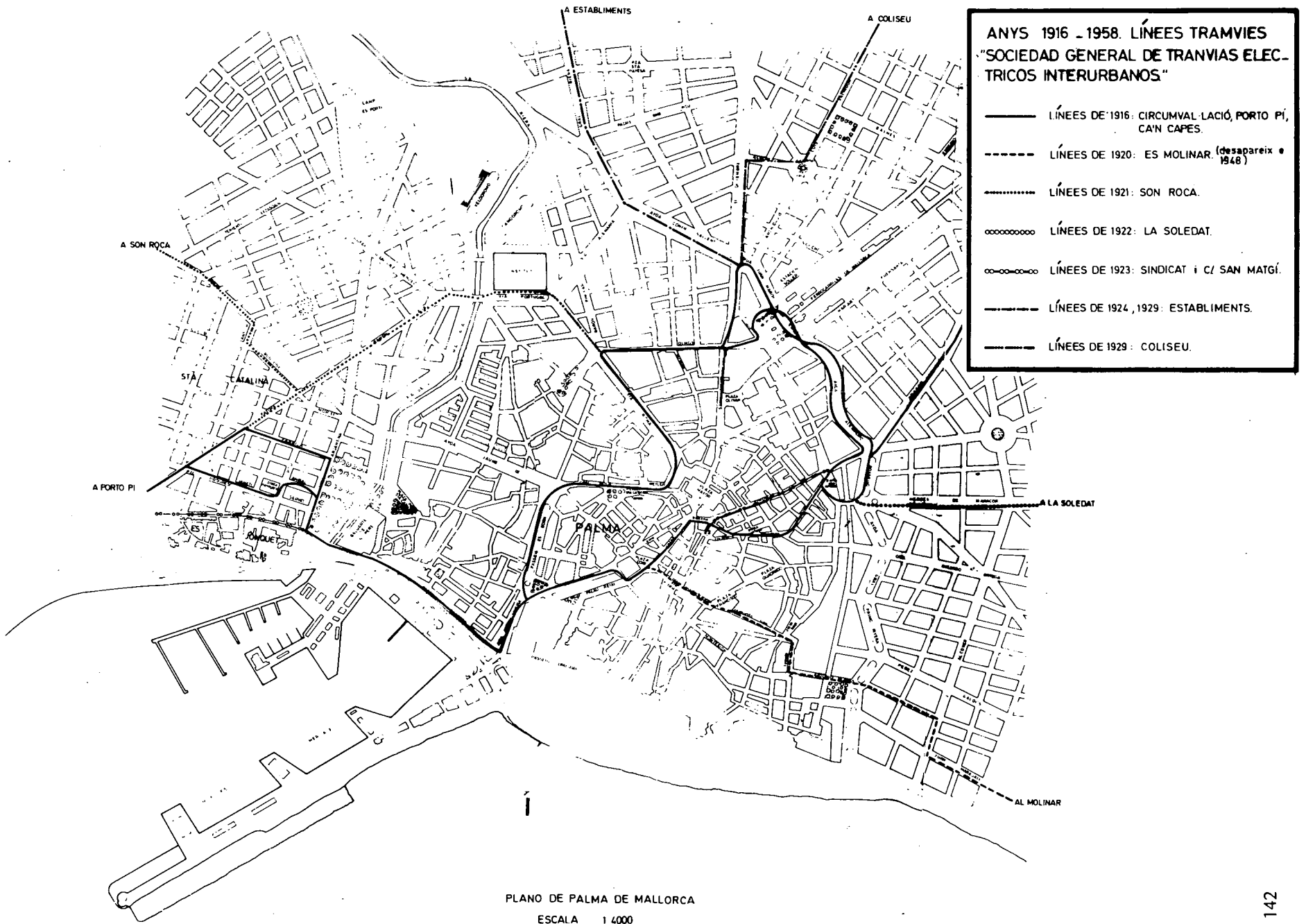
Nota:

(a): El Censo oficial per al total de població és de 133.397 h., quan la suma dels nuclis de població és de 132.797, amb una diferència de 600 h. Igualment passa a la suma dels nuclis de població exterior, que és de 18.953 h., quan la xifra del censo és de 19.553 h., amb la diferència dels 600 h.

FONT: Nomenclator de 1887, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960 i elaboració personal.

(39) Revista *El Financiero*, any XXII, Desembre 1922, p. 17. Extra dedicat a Balears.

(40) La toponímia utilitzada és l'actual, no la corresponent al moment de la implantació de les línies de tramvies.

**ANYS 1916 - 1958. LÍNEES TRAMVIES
"SOCIEDAD GENERAL DE TRANVIAS ELEC-
TRICOS INTERURBANOS"**

- LÍNEES DE 1916: CIRCUMVAL·LACIÓ, PORTO PI, CA'N CAPES.
- - - LÍNEES DE 1920: ES MOLINAR. (desapareix a 1948)
- · · · · LÍNEES DE 1921: SON ROÇA.
- ○ ○ ○ ○ LÍNEES DE 1922: LA SOLEDAT.
- ○ ○ ○ ○ LÍNEES DE 1923: SINDICAT i C/ SAN MATGÍ.
- - - LÍNEES DE 1924, 1929: ESTABLIMENTS.
- LÍNEES DE 1929: COLISEU.

PLANO DE PALMA DE MALLORCA
ESCALA 1:4000

reno - Santa Catalina - Plaça de Sa Llotja - Avda. Antoni Maura (Línea de Porto Pi) Born - Unió - plaça de Santa Catalina Tomàs - Navarra - Rambla - Olms - Sant Miquel - Avda. Joan March - plaça d'Espanya - Avda. Alexandre Rosselló - plaça de St. Antoni (Línea de Circumval.lació) - Aragó - Hostalets (Línea de Ca'n Capes).

Evolució de la xarxa i descripció de les línees.

Hem establert tres etapes en la configuració de la xarxa de tramvies elèctrics (vegeu taula 3 i mapa 1):

1) Entre 1916 i 1919, amb les línees de Porto Pi, Ca'n Capes i Circumval.lació, amb 9,703 kms

TAULA 3

EVOLUCIO DE LA XARXA DE LES LINEES DE TRAMVIES.
"Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos"

Anys	Línees	Kms. de xarxa	Total
1916	Palma a Porto-Pi	4,358	4,358
1916	Circumval.lació	3,595	7,953
1916	Ca'n Capes	1,750	9,703
(De 1916 a 1919)			9,703
1920	Porto-Pi - Ca's Català	2,800	12,503
1920	Ca'n Capes - Pont d'Inca	2,875	15,288
1920	Palma - Molinar	1,500	16,788
1921	Molinar - Coll d'En Rabassa	4,120	20,908
1921	Palma - Son Roca	5,313	26,221
1922	Palma - Génova	3,650	29,871
1922	Palma - La Soledat	1,600	31,471
(De 1922 a 1925)			31,471
1926	Palma - Establiments	7,744	39,215
1926 (a)	Coll d'En Rabassa - Ca'n Pastilla Ca'n Pastilla - S'Arenal	10,000	49,215
(De 1926 a 1928)			49,215
1929	Coliseu	1,500	50,715
(De 1929 a 1934)			50,715
1935	Palma - Port	1,000	51,715
(De 1935 a 1936)			51,715
1936	Supressió Palma - Port	-1,000	50,715
(De 1935 a 1940)			50,715
1941	Supressió Coll d'En Rabassa - Ca'n Pastilla Ca'n Pastilla - S'Arenal	-10,000	40,715
(De 1941 a 1948)			40,715
1949	Supressió Coll d'En Rabassa	-5,620	35,095
(De 1949 a 1954)			35,095
1955	Supressió Ca's Català	-2,800	32,295
(De 1955 a 1957)			32,295
(Entre 1958 i 1959 desapareixen totes les línees)			

Nota:

(a): La línea del Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla estava electrificada, la de Ca'n Pastilla a S'Arenal funcionava amb motor d'explosió. Cauen en desús a partir de 1941.

FONTS: Revista *El financiero* de 1922. Extra de Balears.
 Memoria Comercial de la C.O.C.I.N. de Palma.

Anuario Estadístico de España.
El Correo de Mallorca, diario, de dia 28-VI-1941.

de xarxa. Període en que es mantenen les línies de la inauguració, sense cap modificació. Lapsus lògic si pensam que el conflicte mundial va durar aquests anys i que molt de material emprat per a l'extès de la línia era Nord Americà ⁴¹.

2) Entre 1920 i 1926, essent els anys de més inauguracions, entre 1920 i 1922. En aquest any, s'arriba als 31,471 kms de xarxa. S'establiren les línies de Porto Pi a Ca's Català, Ca'n Capes - al Pont d'Inca, la del Molinar i Molinar al Coll d'en Rabassa, la de Son Roca, la de Génova i la línia de la Soledat.

3) Entre 1926 i 1929, en que s'establiren les línies d'Establiments - Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla i Ca'n Pastilla a S'Arenal, juntament amb la del Coliseu. La xarxa es manté amb 50,715 kms, fins a 1940, amb l'excepció de la línia del Port, que es va inaugurar l'any 1935, i deixà de funcionar un any després. Fou una línia accidental, que per la seva poca duració no és representativa.

Si analitzam línia per línia, veiem com la primera línia inaugurada fou la de *Palma - Porto Pi - Ca's Català*. La mateixa línia que havien realitzat els cotxes sistema "ripperts" a 1890 i els tramvies de mules a 1891. No s'havia evolucionat amb altres línies perifèriques ni interiors, durant 25 anys i el transport públic urbà seguia mantenint la mateixa ruta.

Aquesta primitiva línia fins a Porto Pi comptava amb 4,358 kms de xarxa i servia tres nuclis de població. Els nuclis de Santa Catalina, El Terreno i Porto Pi que a partir de 1930 el primer i de 1940 els dos darrers quedaren inclosos al nucli de Palma (vegeu mapes 2, 3 i 4); comptava per tant amb tres tarifes, pels tres trajectes que cubria l'itinerari. L'arreal de Santa Catalina, era un barri populós, mentre els de El Terreno, Porto Pi i posteriorment Ca's Català, eren llocs d'estiueig de les classes benestants de Palma, fins a la 2ª mitad del s. XX.

L'aturada a la plaça Gomila, marcava el final del primer trajecte, de Porto Pi a El Terreno; l'entrada al carrer de San Magí, representava el final

del segon trajecte, de El Terreno a Santa Catalina i l'Avda. Antoni Maura, el final del tercer trajecte, de Santa Catalina a Palma. En aquest punt enllaçava amb la Línia de Circumval·lació.

L'apertura de la línia de Ca's Català es va dur a terme a 1920. L'extensió de línia fou de 2,800 kms, quedant per al total del trajecte de Palma a Ca's Català, 7,158 kms.

A partir de 1954, desapareix la línia de tramvies de Ca's Català, substituint la seva tracció elèctrica per la d'autobusos, sent l'any 1958, el de la substitució per la resta del trajecte.

La línia de *Circumval·lació* és la que s'estableix a l'interior de la ciutat l'any 1916. El trajecte consistia realment en una circumval·lació a Palma, ja que la urbanització fora de les avingudes no estava suficientment desenvolupada. El trajecte cobria 3,595 kms i era doble, en el sentit que recorria la part alta i baixa de la ciutat. Si el recorregut es realitzava per la part alta, el termini era la plaça d'Espanya, i si es feia per la part baixa, el destí era la Porta de Sant Antoni.

A 1923 es va constituir una doble via als carrers que tenien amplària suficient ⁴² com eren el de Conqueridor, Born, Rambla, Colom habilitant-se el carrer de Sindicat, projecte que va comptar amb molts d'opositors, tant de veïns com de comerciants, argüint raons d'espai. La instal·lació al carrer del Sindicat era lògica, per la impossibilitat d'instaurar una doble via als carrers de Bolseria, Galera, plaça de Quartera, Esparteria, Ferreria fins a la Porta de Sant Antoni.

Pareix que a l'any 1954 els tramvies ja no circulaven per alguns carrers del recinte antic, ja que hi havia un servei regular d'autobusos entre la part alta i baixa de la ciutat ⁴³.

La línia de *Ca'n Capes - Pont d'Inca*, va iniciar els seus serveis quan s'inauguraren els tramvies a Palma, ja que les cotxeries de la companyia estaven instal·lades precisament al barri de Ca'n Capes.

La primitiva línia comptava amb 1,750 kms i es va ampliar en 2,875 kms al perllongar-se fins al Pont d'Inca l'any 1920 ⁴⁴, quedant un total de

(41) "Els demés projectes d'extensió dels tramvies urbans han quedat també sense realitzar probablement durarà aquesta situació fins que acabi la guerra". C.O.C.I.N. de Palma. Suplement al butlletí 336 de les Memòries.

(42) C.O.C.I.N. de Palma. *Memoria Comercial y de Trabajos de 1923*.

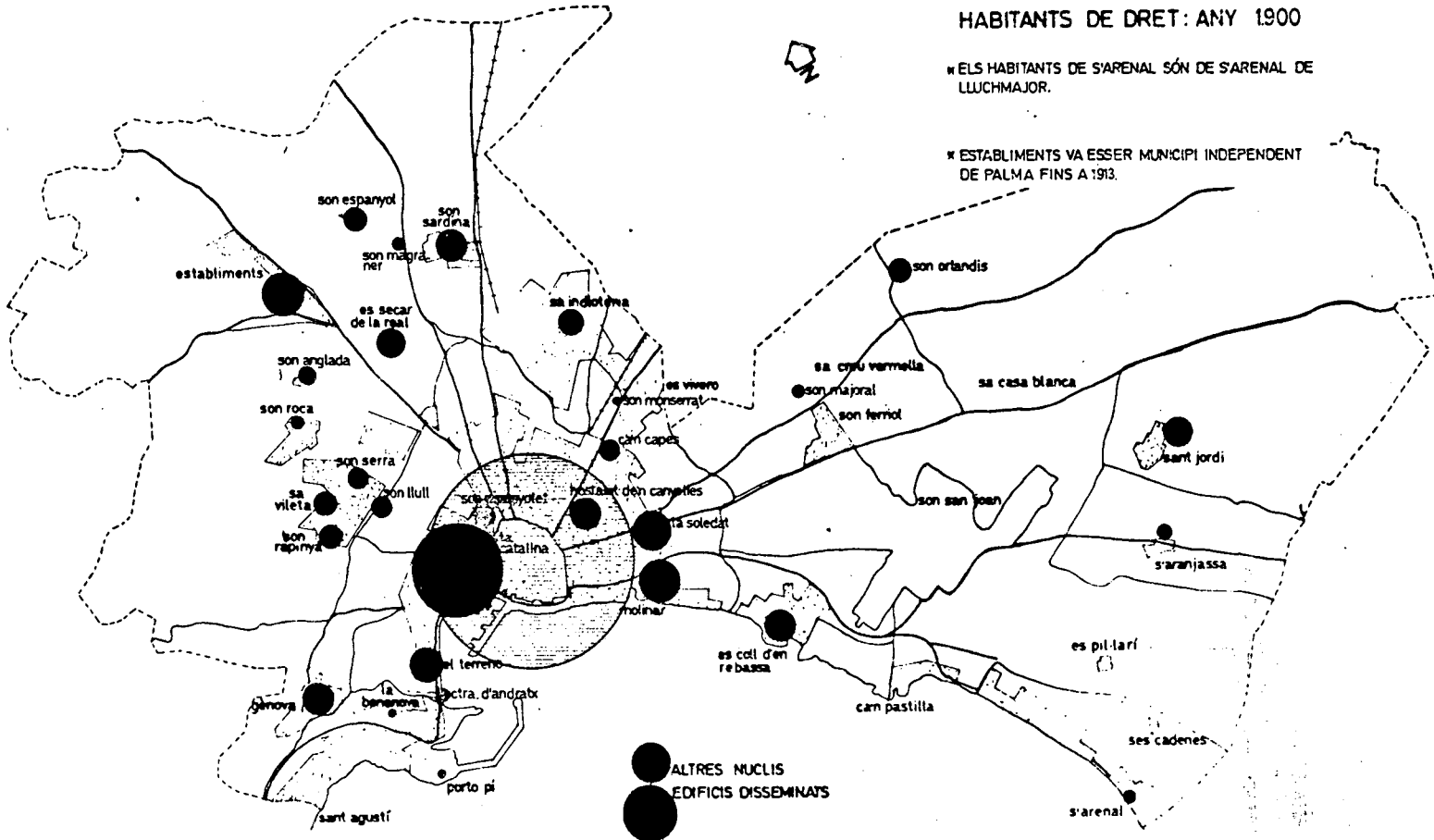
(43) A.M.P., *Actes de les sessions municipals*, 7/11/1952, fol 181; 8/6/1953 fol 109 girat.

(44) C.O.C.I.N. de Palma. *Memoria Comercial y de Trabajos*, 1920.

**POBLACIÓ DE PALMA DE MALLORCA
HABITANTS DE DRET: ANY 1900**

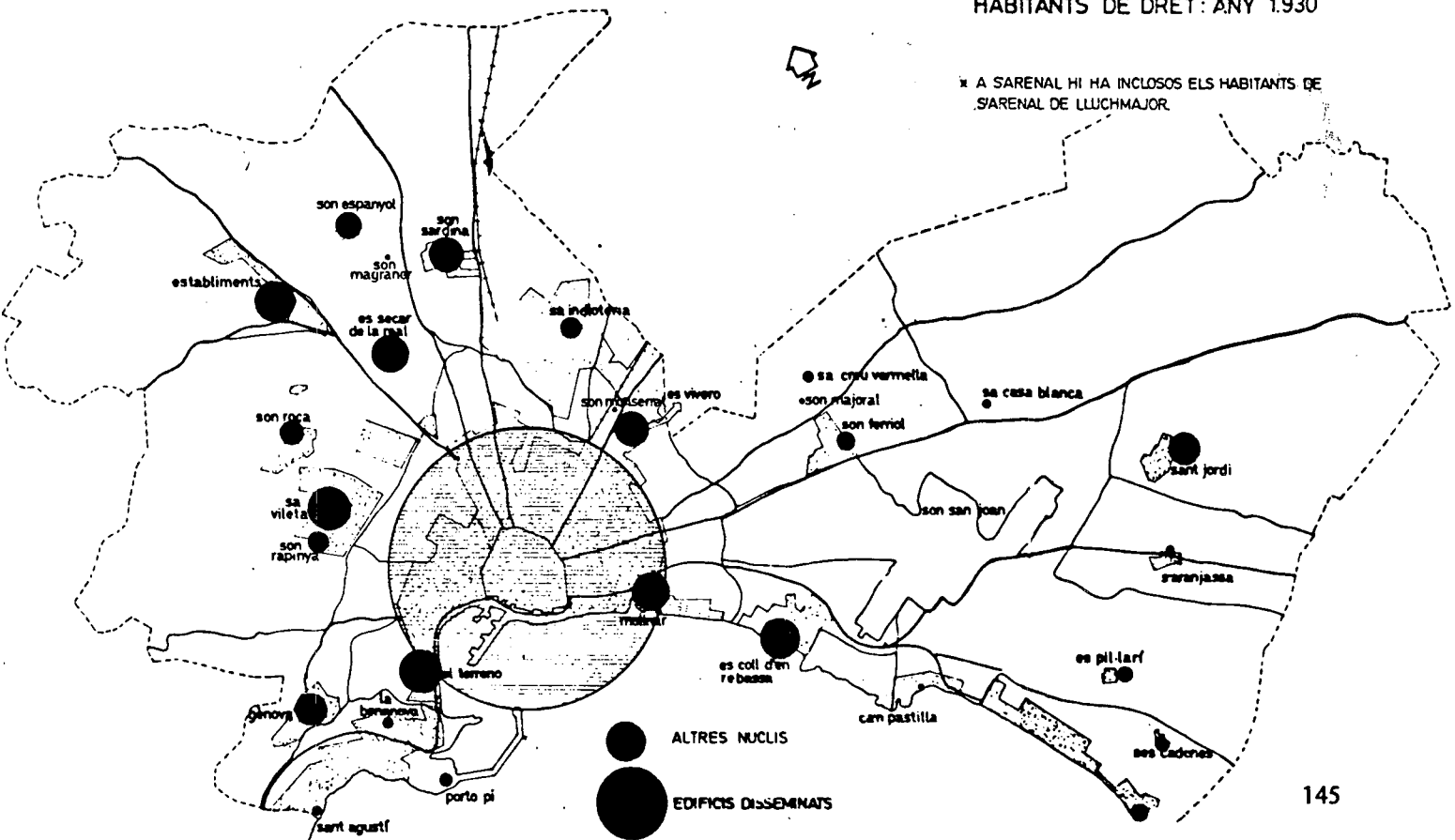
* ELS HABITANTS DE S'ARENAL SÓN DE S'ARENAL DE LLUCHMAJOR.

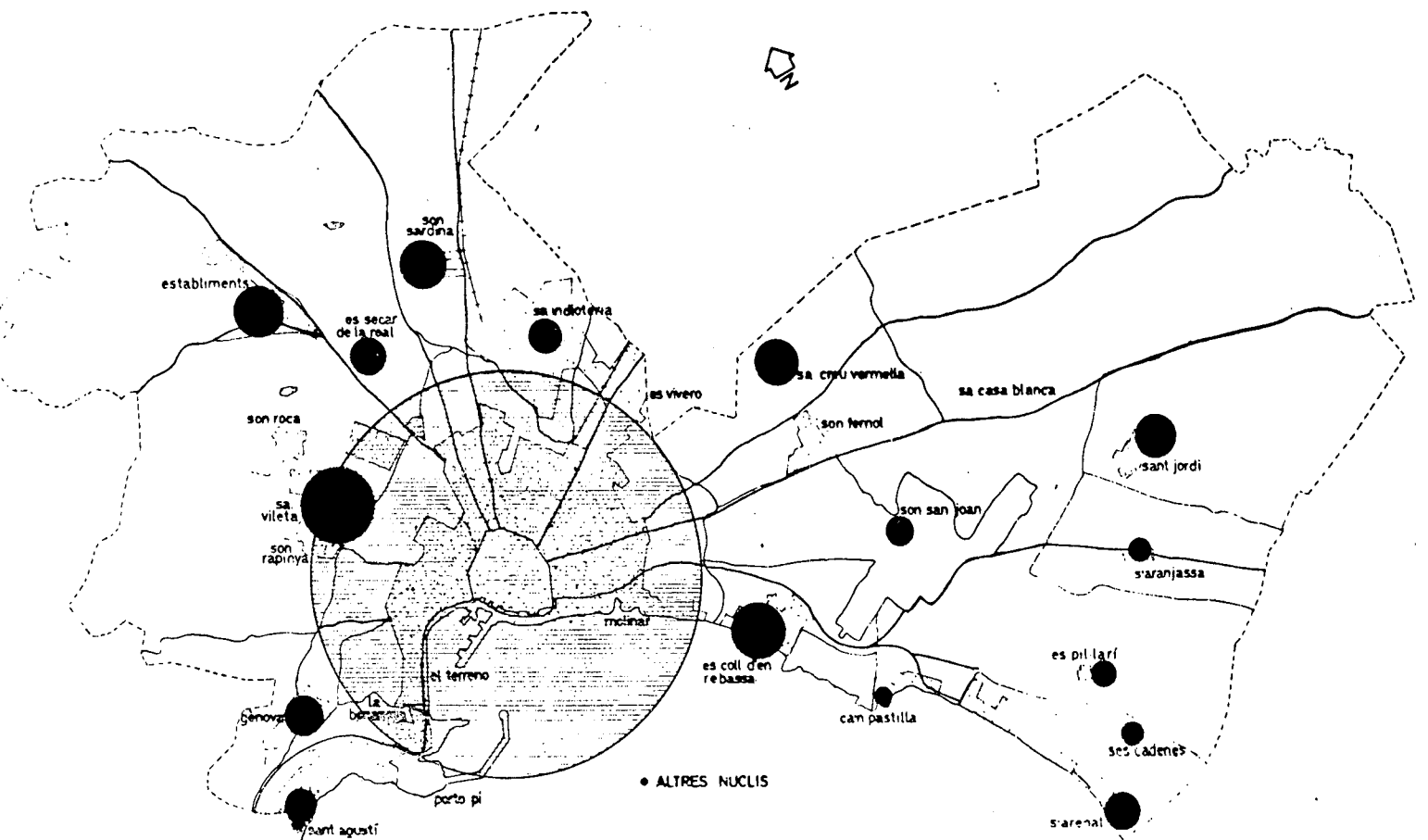
* ESTABLIMENTS VA ESSER MUNICIPI INDEPENDENT DE PALMA FINS A 1913.

**POBLACIÓ DE PALMA DE MALLORCA
HABITANTS DE DRET: ANY 1930**

* A SARENAL HI HA INCLOSOS ELS HABITANTS DE S'ARENAL DE LLUCHMAJOR.

POBLACIÓ DE PALMA DE MALLORCA
HABITANTS DE DRET: ANY 1960

* A S'ARENAL HI HA INCLOSOS ELS HABITANTS DE S'ARENAL DE LLUCHMAJOR.

4,625 kms per al total del trajecte. Aquest ramal comunicava a través del carrer Aragó amb la carretera d'Inca, el més important nexa d'unió de Palma amb els pobles del Raiguer.

La línia cobria tres trajectes: Palma - Ca'n Capes; Ca'n Capes - Es Vivero; Es Vivero - Pont d'Inca, sent el seu punt de sortida, la plaça de Sant Antoni. El tramvia era utilitzat a aquest itinerari com a eina de treball i per a desplaçaments necessaris, per tant no complia una funció d'oci, com el tramvia que servia als nuclis de Porto Pi i de Ca's Català. Per aquesta raó i amb el progressiu desenvolupament de l'aeroport de Son Bonet, el servei de tramvies va esdevenir insuficient. A partir de 1952, s'hi va instal·lar

un autobús complementari que realitzava el servei fins al Pont d'Inca i aeroport ⁴⁵. Quan va finir el servei de tramvies es va substituir per un autobús, quedant la barriada servida per dues línees.

En quant a la línia d'El Molinar - Coll d'En Rebassa, hem de dir que el primer ramal es va dur a terme l'any 1920, amb 1,500 kms de xarxa, un any després es perllongà fins al Coll, amb 4,120 kms, quedant per al total del trajecte, 5,620 kms d'extès.

El punt d'origen d'aquest ramal, era la plaça de Sant Antoni, si es prenia amb combinació amb el servei de Circumval·lació ⁴⁶ i a la plaça de Cort i posteriorment al carrer de Sant Francesc a partir de 1941.

(45) A.M.P. *Memorias de la Secretaria*, 1956.

(46) "Come, to Palma". *Complemento de la Guia de la Isla de Oro*, Palma 1933.

La construcció d'aquest ramal fins al Coll d'En Rebassa, va donar lloc a la "Sociedad del progreso Urbano" per a construir a la vorera de l'esplèndida platja de la "Pared Blanca", servida pel tramvia una "Ciudad Jardín" amb restaurant i cassetes per a banys, que l'any de la inauguració va constituir el balneari de moda ⁴⁷.

L'itinerari que seguia era el següent: plaça de Santa Eulàlia - Sant Francesc - Lulio - plaça del Temple - Porta d'Es Camp - fàbriques de Gas i Electricitat - Es Molinar - Ciudad Jardín - Coll d'En Rebassa ⁴⁸.

Per tant l'itinerari comptava amb tres trajectes: Palma a Es Molinar; Molinar - Pared Blanca i Pared Blanca - Coll d'En Rebassa.

A partir de 1948, un accident al Molinar va impedir la circulació del tramvia elèctric fins al Coll ⁴⁹. Es va substituir el servei per un autobús que arribava fins a Ca'n Pastilla.

La línea que anava del Coll d'En Rebassa a Ca'n Pastilla, fins a L'Arenal, era també anomenada línea del "carrilet". No va ser propietat de la S.G.T.E.I. fins a 1926.

Ja a 1907 els habitants de Lluçmajor somniaven tenir un tren que els lligàs a Ciutat, passant per L'Arenal, amb la finalitat d'incrementar la vida del llogaret.

Els llucmajorers creien que seria cosa fàcil desenvolupar el moviment de banyistes, per les excepcionals condicions de la platja. Pensaven que es duria a terme amb la instal·lació d'un tramvia, elèctric o a vapor, que partint de Palma, travessàs els llogarets del Molinar, Coll d'En Rabassa, Ca'n Pastilla, fins a L'Arenal i d'allà a Lluçmajor ⁵⁰.

La situació va canviar a partir de 1916, en que s'inauguraren els tramvies elèctrics a Palma. De 1910 a 1925, va passar de 82 a 250 cases d'estiueig, ja que a 1921, es va implantar el "carrilet". Un tramvia que funcionava amb benzina i que anava del

Coll d'En Rabassa a L'Arenal, bordejant la mar. Per tant la creació del tramvia va influir en els nous establits de cases ⁵¹.

La S.G.T.E.I. va comprar la concessió l'any 1926. La línea cobria 10 kms, 5 del Coll a Ca'n Pastilla i 5 de Ca'n Pastilla a S'Arenal. Es va electrificar el tram del Coll a Ca'n Pastilla, deixant el recorregut del carrilet al tram final.

A partir de 1941, aquesta línea va deixar de funcionar, alçant-se les vies del tramvia del Coll a Ca'n Pastilla, mentre les del carrilet es cobriren d'arena. La línea es va abandonar fonamentalment per dues raons, per la seva subutilització al ser una línea de temporada, i acompanyada per la manca de combustible disponible durant la postguerra. Quan es va instal·lar l'autobús del Coll, l'any 1948, substituint el servei de tramvies, el nucli de Ca'n Pastilla va tornar comptar amb línea de transport públic, abandonant-se definitivament l'explotació per part de la companyia de la línea del carrilet. F.E.V.E. va procedir a la seva explotació. Actualment, S.A.L.M.A., (concessionària dels transports urbans i successora de la S.G.T.E.I.), ha aconseguit fer prevaler els seus drets damunt la línea, quedant aquesta servida per les dues companyies. La desaparició del carrilet fou un pas molt desafortunat, ja que sense cap visió de futur, no es va preveure l'atractiu que aquest hagués suposat pel turisme, com ha quedat demostrat amb el tramvia de Sóller.

La línea de *Son Roca* es va inaugurar l'any 1921 ⁵². L'itinerari es dividia en sis trajectes: Palma - Santa Catalina; Santa Catalina - Son Espanyolet; Son Espanyolet - Son Rapinya; Son Rapinya - Son Serra; Son Serra - La Vileta; La Vileta - Son Roca. L'extès de línea era de 5,313 kms. El punt d'origen podia ser des del passeig de Sagrera, o a través de l'Institut (vegeu mapa 1).

Aquest tramvia servia barris formats majoritàriament per estiuejans fins ben entrat el s. XX ⁵³.

(47) C.O.C.I.N. de Palma. *Memoria Comercial y de Trabajos*, 1921.

(48) *Guía de Mallorca, Port-Folio de Baleares*, 1922. Lib. Tous, Palma.

(49) A.M.P. *Actes de les sessions municipals* de 11/8/1948, fol 120 girat.

(50) FONT OBRADOR, B.: *S'Arenal. Miscelánea histórica del caserío (1861-1930)*. Ferias de Lluçmajor de 1975.

(51) *Ibid* a la pàgina 19: "Apareix a un diari local la següent notícia: Solars a S'Arenal en el punt més cèntric, prop del tramvia, punts elevats de molt bona vista, es venen des de 25 cèntims el metro quadrat fins a tres pessetes".

(52) A.M.P. LP. 635. Instància de l'enginyer d'O.P. al batle de Ciutat de dia 23/9/1921, donant d'alta les obres del ramal.

(53) DEVERN, C.: *Les baléares. Nouvelles éditions avec quatre vingt onze heliogravures et une carte*. 1958.

El servei d'autobusos es va iniciar l'any 1952, amb una línia cap a Son Roca i posteriorment quan es va substituir el servei de tramvies, es va iniciar una línia fins a Son Rapinya.

La línia de la *Bonanova* i *Génova*, va estrenar els seus serveis l'any 1922 amb 3,650 kms, des del Pont del Mal Pas fins a Génova. L'itinerari es dividia en tres trajectes, Palma al Pont del Mal Pas, d'aquest a la Bonanova i d'aquí a Génova. El punt d'origen era l'Avinguda Antoni Maura, seguint l'itinerari de la línia de Porto Pi fins arribar al Pont del Mal Pas. Els nuclis que servia estaven formats majoritàriament per estiuvejants. Aquesta línia va mantenir els serveis de tramvies fins a 1958, en que s'inicià el servei de busos.

La línia de la *Soledat*, va iniciar els seus serveis l'any 1922 ⁵⁴ amb 1,600 kms de via. El punt d'origen era la Porta de Sant Antoni. El barri estava format majoritàriament per gent obrera, amb fàbriques de flassades i sopes, i així es manifesta als anys de la República en que aquesta línia canvia el seu nom pel de "Llibertat". El servei de tramvies va durar fins 1958, si bé ja des de 1953, hi havia un autobús que realitzava aquest itinerari, com a complement del servei de tramvies ⁵⁵.

La inauguració de serveis de la línia d'*Establiments* es va dur a terme l'any 1926 ⁵⁶. La línia comptava amb 7,744 kms.

El seu trajecte s'iniciava al carrer de Sant Miquel, seguint per l'Avda. Comte de Sallent, General Riera, El Secar, Sa Punta, fins a Establiments, "llogaret de polides rodalies" ⁵⁷. Aquesta línia, juntament amb la de Ca'n Capes foren les dues darreres en finalitzar el servei de tramvies.

La línia del *Coliseu*, és de 1929 ⁵⁸ i comptava amb 1,500 kms de llargària.

El creixement de la població havia estat consi-

derable des de l'establiment de la línia de Circumval·lació a 1916, que recorria les Avingudes des de la plaça de Sant Antoni fins a la d'Espanya, ja que havia quedat convertida en una línia interior. Es va començar a sentir la necessitat d'una línia de circumval·lació més exterior i el ramal del Coliseu, havia de ser la primera passa. El projecte havia de comunicar aquest ramal amb la línia del tramvia del Pont d'Inca. D'aquest projecte sols es va realitzar la primera part que arribava fins a la plaça de Toros (vegeu mapa 1). El punt d'origen era al carrer de Sant Miquel, seguint per Juan Alvarez, Arxiduc Lluís Salvador, fins a la plaça de Toros ⁵⁹.

Va substituir el servei de tramvies pel d'autobusos, l'any 1958.

Amb l'establiment d'aquesta línia finiren les ampliacions de la xarxa de transport col·lectiu de tramvies, si exceptuam la línia del *Port*. Aquesta línia es va inaugurar a finals de 1934 ⁶⁰. Estava en combinació amb la de Santa Catalina i Circumval·lació. Midava 1,000 kms i arribava fins l'espigó del Moll, davant la Seu. Fou una línia accidental que sols va estar en funcionament un any.

Com hem pogut veure, de cap als nuclis de ponent el tramvia ajuda a la potenciació d'urbanitzacions, al servir a nuclis turístics com Ca's Català, Porto Pi, El Terreno, mentre que a la part de Llevant, al no haver-hi establerta una infraestructura turística suficient, ni de residències secundàries, fins ben entrada la dècada dels cinquanta, el tramvia no ajuda a la seva potenciació.

Traçat de la xarxa: accessibilitat i connectivitat

Una altra de les hipòtesis de treball més importants que ens plantejarem, era comprovar com la xarxa de transport col·lectiu que s'establí a Palma seguia l'estructura urbana determinada de

(54) A.M.P. LP 635. Ofici de la Comissió de Foment i Beneficència de l'Ajuntament de Ciutat al batle de dia 2/8/1922.

(55) A.O.P. de Palma. "Serveis urbans" ofici de l'enginyer cap de la jefatura d'O.P. al director gerent de la S.G.T.E.I. de dia 4/4/1951.

(56) *Diario de Mallorca* de 28/6/1941.

(57) FERRA, B.: *Guia de Mallorca*. Libreria Escolar, Palma 1929.

(58) Op. cit. a la nota 56.

(59) A.M.P. Expedient 192, "Concessió d'un trajecte a la S.G.T.E.I. de Palma, Memoria descriptiva de la Societat". Palma 1929.

(60) *La Nostra Terra*, any VIII, núm. 86, 1935, p. 79.

la ciutat, accentuant les seves característiques físiques i humanes.

Veiem com la xarxa que establiren les línees de tramvies fou radial, seguint l'estructura urbana establerta pel Pla Calvet, en que les línees dels tramvies elèctrics seguien els eixos de les principals carreteres i vies de penetració més destacades de Ciutat, excepte la del Coliseu i la de Circumval.lació. La primera, si bé seguia l'estructura radial de la xarxa, no es va establir damunt cap via de penetració important, sino que representava la comunicació del centre de la ciutat amb l'Eixampla. I la de Circumval.lació, en els dos sentits, per la part alta

i baixa de la ciutat, que quedava com a línea receptora de les altres, amb les conseqüències posteriors de congestió al centre.

Aquesta estructura radial determinarà tot el creixement posterior de la ciutat, en la seva estructura física i per tant i com a conseqüència, en les seves xarxes de transport. L'inconvenient més important de tota estructura radial és la incomunicació de les barriades entre sí, degut a la inexistència de línees transversals. Aquesta estructura radial, es mantindrà fins l'any 1974.

Per a calcular l'índex d'accessibilitat d'aquesta xarxa (vegeu taula 4 i mapa 5), hem partit de la ba-

TAULA 4

ACCESIBILITAT DE LES ATURADES MES IMPORTANTS DE LES LINEES DE TRAMVIES ELECTRICS DE PALMA

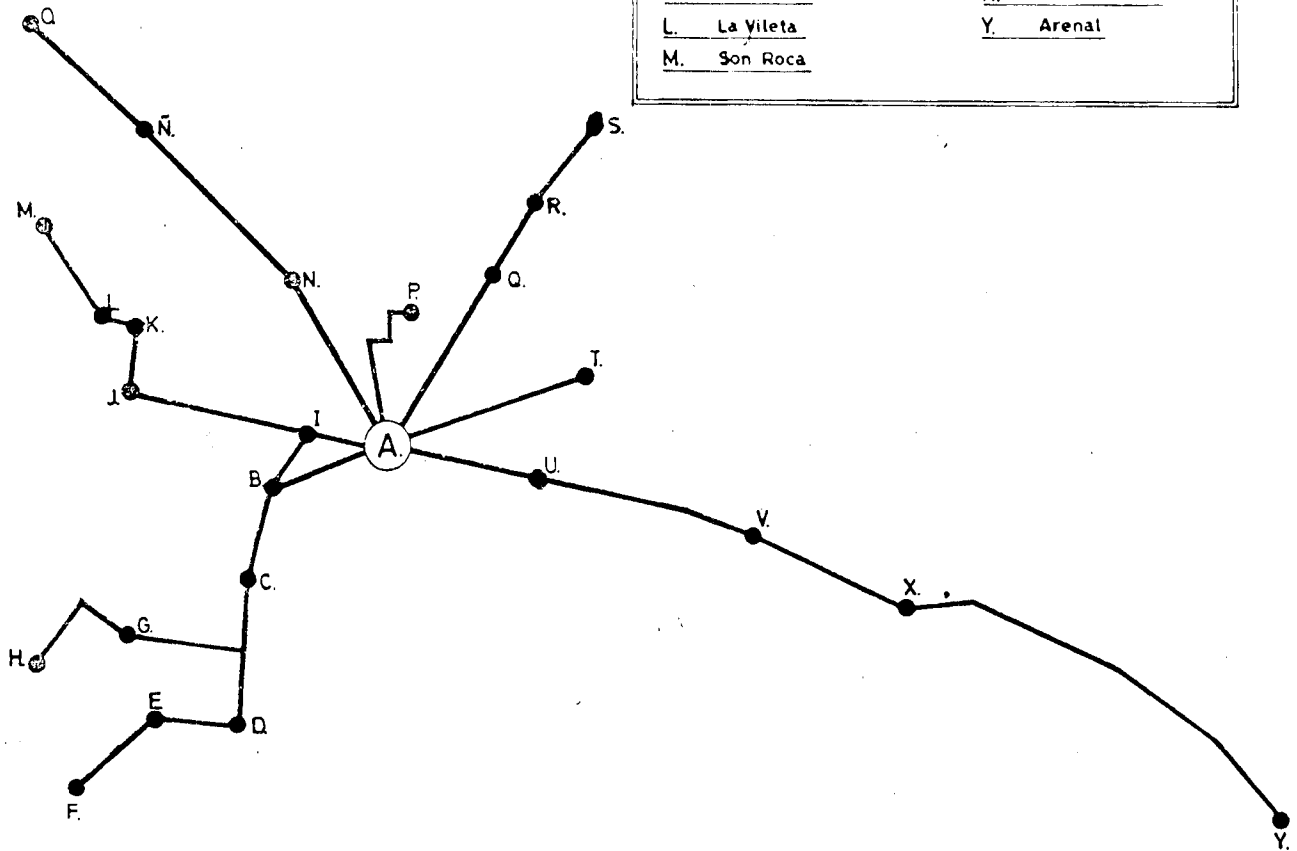
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	Ñ	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Total	Ordre
A	0	1	2	3	4	5	3	4	1	2	3	4	5	1	2	3	1	1	2	3	1	1	2	3	4	61	1º
B	1	0	1	2	3	4	2	3	1	2	3	4	5	2	3	4	2	2	3	4	2	2	3	4	5	67	2º
C	2	1	0	1	2	3	1	2	2	3	4	5	6	3	4	5	3	3	4	5	3	3	4	5	6	80	5º
D	3	2	1	0	1	2	1	2	3	4	5	6	7	4	5	6	4	4	5	6	4	4	5	6	7	97	8º
E	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	5	6	7	5	5	6	7	5	5	6	7	8	118	12º
F	5	4	3	2	1	0	3	4	5	6	7	8	9	6	7	8	6	6	7	8	6	6	7	8	9	141	16º
G	3	2	1	1	2	3	0	1	3	4	5	6	7	4	5	6	4	4	5	6	4	4	5	6	7	98	9º
H	4	3	2	2	3	4	1	0	4	5	6	7	8	5	6	7	5	5	6	7	5	5	6	7	8	121	13º
I	1	1	2	3	4	5	3	4	0	1	2	3	4	2	3	4	2	2	3	4	2	2	3	4	5	69	3º
J	2	2	3	4	5	6	4	5	1	0	1	2	3	3	4	5	3	3	4	5	3	3	4	5	6	86	7º
K	3	3	4	5	6	7	5	6	2	1	0	1	2	4	5	6	4	4	5	6	4	4	5	6	7	105	11º
L	4	4	5	6	7	8	6	7	3	2	1	0	1	5	6	7	5	5	6	7	5	5	6	7	8	126	15º
M	5	5	6	7	8	9	7	8	4	3	2	1	0	6	7	8	6	6	7	8	6	6	7	8	9	149	17º
N	1	2	3	4	5	6	4	5	2	3	4	5	6	0	1	2	2	2	3	4	2	2	3	4	5	80	5º
Ñ	2	3	4	5	6	7	5	6	3	4	5	6	7	1	0	1	3	3	4	5	3	3	4	5	6	101	10º
O	3	4	5	6	7	8	6	7	4	5	6	7	8	2	1	0	4	4	5	6	4	4	5	6	7	124	14º
P	1	2	3	4	5	6	4	5	2	3	4	5	6	2	3	4	0	2	3	4	2	2	3	4	5	84	6º
Q	1	2	3	4	5	6	4	5	2	3	4	5	6	2	3	4	2	0	1	2	2	2	3	4	5	80	5º
R	2	3	4	5	6	7	5	6	3	4	5	6	7	3	4	5	3	1	0	1	3	3	4	5	6	101	10º
S	3	4	5	6	7	8	6	7	4	5	6	7	8	4	5	6	4	2	1	0	4	4	5	6	7	124	14º
T	1	2	3	4	5	6	4	5	2	3	4	5	6	2	3	4	2	2	3	4	0	2	3	4	5	84	6º
U	1	2	3	4	5	6	4	5	2	3	4	5	6	2	3	4	2	2	3	4	2	0	1	2	3	78	4º
V	2	3	4	5	6	7	5	6	3	4	5	6	7	3	4	5	3	3	4	5	3	1	0	1	2	97	8º
X	3	4	5	6	7	8	6	7	4	5	6	7	8	4	5	6	4	4	5	6	4	2	1	0	1	118	12º
Y	4	5	6	7	8	9	7	8	5	6	7	8	9	5	6	7	5	5	6	7	5	3	2	1	0	141	16º

Observació: Les lletres indiquen els nuclis de població més importants a on s'aturava el tramvia dintre de cada línea:

A Interior de Ciutat (equival a la línea de circumval.lació)	B Santa Catalina	C El Terreno
D Porto Pi	E Sant Agustí	F Ca's Català
G La Bonanova	H Génova	I Son Espanyolet
J Son Rapinya	K Son Serra	L La Vileta
M Son Roca	N Ca's Capiscó	Ñ Es Secar de la Real
O Establiments	P Coliseu	Q Ca'n Capes
R Es Vivero	S Pont d'Inca	T La Soledat
U Es Molinar	V Coll d'En Rabassa	X Ca'n Pastilla
Y S'Arenal		

FONT: Elaboració personal.

A. Circumval·lació	N. Ca'n Capiscot
B. Santa Catalina	N̄. Secar de la Real
C. El Terreno	O. Establiments
D. Porto Pí	P. Coliseu
E. San Agustí	Q. Ca'n Capes
F. Ca's Català	R. "Es Vivero"
G. La Bonanova	S. Pont D'inca
H. Gènova	T. La Soledat
I. Son Espanyolet	U. Molinar
J. Son Rapinya	V. Coll d'en Rebassa
K. Son Serra	X. Can Pastilla
L. La Yileta	Y. Arenal
M. Son Roca	

se de considerar els nuclis de població a on era obligatori de realitzar una aturada, quan la xarxa comptava amb la totalitat de les línees (1929-1941); considerant la línea de Circumval·lació com a un sol punt, o sia com a centre de la ciutat. Per la mateixa estructura radial de la xarxa, aquesta línea era la més accessible, ja que a ella hi conflüen les altres; el segon nucli més accessible era el de Santa Catalina, seguit del de Son Espanyolet i com a nuclis

menys accessibles, tenim els de l'extrem de la xarxa, el de Ca's Català i el de L'Arenal.

Hem de dir que el tipus de representació a través del sistema de grafos és més apropiat per a les xarxes de transport inter-urbà ⁶¹, reflectint quins són els pobles d'una província, comarca o d'una illa, més accessibles per tant, que d'ells parteixen més nombre de carreteres ⁶².

(61) BRUNET ESTARELLAS, P.J.: *Red viaria de Mallorca. Estudio de la densidad de carreteras y aplicación de la teoría de los grafos.* "Mayurqa" núm. 19, Facultat de Filosofia i Lletres, Palma de Mallorca 1981.

(62) ESTEBANEZ-BRADSHAW: *Técnicas de cuantificación en geografía.* Ed. Tebar 1978, p. 452.

TAULA 5 (I)

“SOCIEDAD GENERAL DE TRANVIAS ELECTRICOS INTERURBANOS DE PALMA”
PASSATGERS TRANSPORTATS PER LES LINEES DE TRAMVIES

Línees (a)	1921 (b)	1922 (b)	1923 (b) (a)	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Circumval.lació				1.055.904	1.038.290	1.067.063	1.178.802	1.224.568	1.137.772	1.350.238
Porto Pi				1.965.902	1.995.458	2.455.826	2.959.308	3.293.047	3.183.512	2.849.532
Coll d'En Rabassa				703.622	785.461	957.073	1.067.248	1.037.542	863.030	859.466
Son Roca				1.091.573	1.101.754	1.150.512	1.090.706	1.147.570	1.106.715	979.584
Pon d'Inca				1.217.280	1.266.313	1.635.699	1.835.993	1.870.637	1.784.648	1.815.862
Ca's Català				116.049	127.950	140.185	230.826	272.944	316.788	311.661
Coll d'En Rab. a Ca'n Past.				44.730	48.528	(c)	47.237	55.264	38.384	41.131
Ca'n Pastilla a Arenal				21.992	15.716	52.848	18.712	19.556	13.089	11.241
Establiments				457.261	456.033	520.301	538.213	534.867	447.674	454.181
Génova				134.802	135.450	153.102	149.844	141.037	188.905	200.128
La Soledat (d)				724.722	722.097	893.043	920.030	1.270.017	1.302.456	1.147.945
Coliseu				48.282	50.590	33.096	23.643	14.528	14.488	8.221
Sta. Cat. – Porto Pi–Ca's Cat.				(e)	=	=	=	=	=	=
S'Arenal				(f)	=	=	=	=	=	=
Port				-	-	-	-	-	-	77.229
Santa Catalina				-	-	-	-	-	-	-
Ca'n Capes				-	-	-	-	-	-	-
TOTALS	5.048.741	5.715.232	6.715.782	7.582.719	7.743.640	9.058.748	10.060.562	10.881.582	10.396.461	10.106.409

- La línea no existia o no estava en funcionament, per tant, no hi ha dades.

= El mateix que l'any anterior.

Notes:

(a) De 1916 a 1920 i de 1924 a 1928 no s'han trobat dades.

(b) Dels anys 1921, 1922 i 1923, sols s'han trobat les xifres globals de passatgers transportats.

(c) La línea Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla apareix en aquests anys conjuntament amb la de Ca'n Pastilla a S'Arenal.

(d) De 1931 a 1935 s'anomena "La Libertad".

(e) De 1940 a 1954 les línees de Sta. Catalina, Porto Pi i Ca's Català s'ajunten en una sola línea anomenada Sta. Catalina – Porto Pi – Ca's Català.

(f) Les línees de Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla i de Ca'n Pastilla a Arenal agafen la denominació d'Arenal de 1936 a 1940. En aquest darer any la línea desapareix. No estava electrificada sino que funcionava amb motor d'explosió de Ca'n Pastilla a S'Arenal.

TAULA 5 (II)

"SOCIEDAD GENERAL DE TRAMVIAS ELECTRICOS INTERURBANOS DE PALMA". PASSATGERS TRANSPORTATS PER LES LINEES DE TRAMVIES

Línees	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Circumval.lació	1.269.486	1.149.903	1.246.952	1.536.186	809.529	318.968	8.970	157(g)	-	-	-	-
Porto Pi	1.452.419(h)	1.727.497	2.296.478	2.574.719	(e)	=	=	=	=	=	=	=
Coll d'En Rabassa	694.376	793.452	978.894	1.263.131	1.166.815	1.013.935	1.077.221	1.086.157	859.193	765.617	950.909	1.050.556
Son Roca	1.020.983	1.296.739	1.468.391	1.495.144	1.392.152	1.489.154	1.388.906	1.350.373	1.112.888	1.004.966	1.188.938	1.366.492
Pont d'Inca	1.706.748	1.863.008	1.962.237	2.300.507	2.101.566	1.957.745	2.136.578	2.066.068	1.688.985	1.528.687	1.801.785	1.784.475
Ca's Català	229.666	199.364	258.747	326.012	(e)	=	=	=	=	=	=	=
Coll d'En Rabassa-Ca'n Pastilla	22.954	(f)	=	=	=	-	-	-	-	-	-	-
Ca'n Pastilla s S'Arenal	6.767	(f)	=	=	=	-	-	-	-	-	-	-
Establiments	473.911	642.747	656.017	725.733	676.438	646.120	723.788	754.574	640.156	546.648	630.597	712.711
Génova	160.970	267.019	373.828	442.131	303.364	309.827	384.874	375.170	305.570	288.594	323.106	374.422
La Soledat	904.592	873.516	1.078.572	1.345.789	1.165.642	1.072.223	1.271.853	1.263.153	1.073.768	994.265	1.155.873	1.281.233
Coliseu	5.383	8.519	399.372	597.344	492.549	396.497	424.274	450.416	342.604	225.842	396.987	501.315
Sta. Catalina-Porto Pi-Ca's Català	=	=	=	=	1.783.935	4.844.193	5.307.417	5.223.784	4.604.547	4.375.438	4.681.304	4.738.234
S'Arenal	=	15.261	20.363	24.483	11.758	-	-	-	-	-	-	-
Port	8.333	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Santa Catalina	1.037.869(h)	1.107.675	1.377.497	1.566.125	(e)	=	=	=	=	=	=	=
Ca'n Capes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOTALS	8.994.457	9.944.699	12.117.348	14.197.304	12.903.748	12.048.662	12.723.881	12.569.852	10.627.711	9.840.057	11.129.499	11.809.438

- La línea no existia o no estava en funcionament, per tant, no hi ha dades.

= El mateix que l'any anterior.

(g) Deixa de funcionar com a línea ja que molts dels itineraris de les demés línees incloïen el seu itinerari.

(h) La línea de Porto Pi es desdobra en dues: la que s'atura a Sta. Catalina i la que va a Porto Pi.

(i) Desapareix amb un accident l'any 1948.

(j) La línea del Pont d'Inca sols arriba fins a Ca'n Capes l'any 1958 i 1959.

(k) Deixa de funcionar el tramvia de Porto Pi a Ca's Català anomenat Ca's Català.

TAULA 5 (III)

“SOCIEDAD GENERAL DE TRAMVIAS ELECTRICOS INTERURBANOS DE PALMA”. PASSATGERS TRANSPORTATS PER LES LINEES DE TRAMVIES

Línees	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Circumval.lació	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Porto Pi	=	=	=	=	=	=	=	4.706.835	4.813.357	4.881.124	784.788	-
Coll d'En Rabassa	219.671(i)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Son Roca	1.395.227	1.317.631	1.476.545	1.502.288	1.431.089	1.299.078	1.380.346	1.281.157	1.224.839	1.140.592	205.916	-
Pont d'Inca	2.058.223	1.955.334	2.128.088	2.297.865	2.475.964	1.904.957	1.923.083	1.888.110	1.443.708	1.172.940	(j)	-
Ca's Català	=	=	=	=	=	=	(k)	-	-	-	-	-
Coll d'En Rabassa-Ca'n Pastilla	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ca'n Pastilla s S'Arenal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Establiments	791.615	778.508	807.600	843.450	880.406	747.111	777.643	866.548	1.214.257	1.280.607	1.381.211	104.585
Génova	352.098	314.276	507.295	631.431	588.336	541.900	551.587	565.853	553.875	597.270	80.758	-
La Soledat	1.226.304	1.091.851	1.086.605	1.137.279	1.136.255	922.159	995.482	842.745	711.551	838.413	648.152	-
Coliseu	511.414	519.501	558.504	654.910	623.115	520.393	689.662	778.501	786.410	768.171	229.056	-
Sta. Catalina-Porto Pi-Ca's Català	4.907.742	5.632.736	6.584.882	7.099.639	6.737.805	6.184.921	5.546.903	(e)	=	=	=	0
S'Arenal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Port	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Santa Catalina	=	=	=	=	=	=	=	921.708	831.210	994.215	207.305	-
Ca'n Capes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	975.165(j)	36.877
TOTALS	11.462.294	11.609.837	13.149.519	14.166.862	13.872.970	12.120.519	11.865.006	11.851.457	11.579.207	11.673.332	4.512.341	141.462

FONTS: Memoria Comercial de la C.O.C.I.N. de Palma: anys 1929, 1931, 1936, 1939, 1942, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959.
 Memoria y Balance de la S.G.T.E.I.: anys 1922, 1923, 1930, 1932, 1933, 1934, 1935, 1937, 1938, 1940, 1941, 1943, 1944, 1945,
 Revista *El Financiero* (1922): any 1921.

Si elaboram l'índex de connectivitat de les línies, veiem com aquest és molt baix, ja que les interconnexions entre línies a una xarxa radial com la de Palma, eren nul·les. En base al mapa 4 i aplicant la fórmula

$$\frac{\text{n}^{\circ} \text{ de costats} - \text{n}^{\circ} \text{ de vertex} - 1}{2 \text{ vegades } \text{n}^{\circ} \text{ vertex} - 5}$$

per al càlcul de l'índex Alfa, tenim com a resultat una connectivitat del 2 0/o, entre línies, per tant, podem dir que la xarxa de tramvies tenia una connectivitat ínfima.

Característiques del transport urbà de tramvies

Aquestes responen a l'anàlisi de la demanda i de les recaptacions de les que sols desenvoluparem la primera, per les similituts que es deriven de l'estudi de les mateixes.

L'anàlisi de la demanda consisteix en l'estudi dels passatgers transportats per les línies de tramvies (vegeu taula 5 i gràfic 1).

Així veiem com, des dels inicis de l'explotació fins a 1934, el nombre de passatgers transportats, va augmentant, si bé hem de fer una sèrie d'observacions.

L'augment que es produeix l'any 1930, es deu a que la S.G.T.E.I. va prendre mesures per a contrarestar la forta competència d'una companyia "precarista" per a la línia de El Terreno, procedint a una reducció de tarifes especials per a obrers ⁶³; l'any 1933 s'alcançava la cota més elevada des de la inauguració dels serveis, malgrat hi hagués una sèrie de línies que experimentassen baixes, com les del Coliseu, Génova i Coll d'En Rabassa i que segons la companyia, les raons d'aquestes baixes eren ⁶⁴: una vaga general de 12 dies a 1933; la manca d'affluència turística, deguda a les vagues; les mesures prohibicionistes del govern i les de distints països de corrent turístic. De 1934 a 1936, disminuï la demanda, ja que segons la companyia, a les raons abans esmentades, s'hi afegiren: la commoció econòmica i les competències il·legals que es feien a la companyia. Els anys de la guerra civil, 1937, 1938

i 1939, foren uns anys d'intensiva utilització dels tramvies. L'increment de passatgers fou molt considerable. L'any 1939, s'alcançà una cota que no fou superada durant tota la història dels tramvies arribant-se a transportar 14.197.304 passatgers. Aquesta intensiva utilització dels tramvies, es va deure, probablement, a la seva militarització i manca de carburant pels automòbils, entre altres causes.

Els anys de la postguerra espanyola i de la 2^a G.M. foren uns anys en que els tramvies funcionaren molt malament degut a la manca de fluïd elèctric, per una part, que els obligava a quedar aturats durant moltes hores, i no sols de la nit i a l'abandó de la mateixa companyia, per l'altra ⁶⁵.

A partir de 1946, s'experimentà una pujada progressiva fins a 1951 anys en que la situació mundial s'havia normalitzat i les restriccions de fluïd havien finit. A partir d'aquest any fins a 1959, assistim a un descens progressiu de la demanda. El motiu principal fou que a partir de 1952, es va regularitzar el servei d'autobusos, molts com a complement dels tramvies o com a línies instal·lades de bell nou.

Si relacionam el nombre de passatgers transportats amb el nombre d'habitants aconseguim l'índex d'utilització del tramvia (vegeu taula 6). Aquest índex és indicador del nombre de viatges que realitzava teòricament cada habitant. Foren els anys 1938 i 1939, quan es va alcançar un índex més elevat. Així, encara que a 1951 s'arribàs a un nombre de passatgers transportats igual al de 1939, s'aconsegueix un índex molt més inferior, degut a l'augment de població.

Si analitzam el tant per cent que representa cada línia dintre del total anual (vegeu taula 7) veiem com la que té més pes específic és la de Santa Catalina - Porto Pi - Ca' Català, seguida de la línia de Porto Pi, quan aquella apareixia dividida; les de Santa Catalina i Ca's Català expressen percentatges molt més inferiors. Era la primitiva línia de la companyia i la que, segons les seves memòries, resultava ser la més rendible. Li seguien en importància les línies del Pont d'Inca i Son Roca, per servir una gran quantitat de llogarets. Les que obtenen un pes es-

(63) S.G.T.E.I. de Palma: *Memoria y Balance 1930*.

(64) *Ibid*, 1933.

(65) *Diario de Mallorca* 16/10/1980 a "Tal día como hoy".

TAULA 6

INDEX D'UTILITZACIO DEL TRAMVIA
(Passatgers / habitants de Palma)

Anys	NUMERO DE VIATGES			Δ
	Anuals	Mensuals	Setmanals	
(a)				
1921	64,76	5,39	1,24	-
1922	72,80	6,06	1,40	12,42
1923	85,20	7,10	1,63	17,03
(a)				
1929	93,22	7,76	1,74	9,41
1930	87,73	7,31	1,68	-5,89
1931	101,38	8,44	1,94	15,56
1932	111,23	9,26	2,13	9,72
1933	118,85	9,90	2,28	6,85
1934	111,77	9,31	2,14	-5,96
1935	107,24	8,93	2,06	-4,05
1936	94,19	7,84	1,81	-12,17
1937	102,79	8,56	1,97	9,13
1938	123,20	10,26	2,36	19,86
1939	142,02	11,83	2,73	15,32
1940	112,79	9,39	2,16	-20,58
1941	104,45	8,70	2,00	-7,39
1942	108,51	9,04	2,08	3,89
1943	105,04	8,75	2,02	-3,20
1944	87,47	7,28	1,68	-16,73
1945	77,84	6,48	1,49	-11,01
1946	85,94	7,16	1,65	10,41
1947	86,83	7,23	1,66	1,04
1948	83,01	6,91	1,59	-4,40
1949	82,35	6,86	1,58	-0,80
1950	96,11	8,00	1,84	16,71
1951	102,58	8,54	1,97	6,73
1952	98,21	8,18	1,88	4,26
1953	84,15	7,01	1,61	-14,32
1954	80,49	6,70	1,54	-4,36
1955	81,71	6,80	1,57	1,52
1956	79,06	6,58	1,52	-3,24
1957	79,00	6,58	1,51	-0,08
1958	30,09	2,50	0,57	-61,91
1959	0,93			

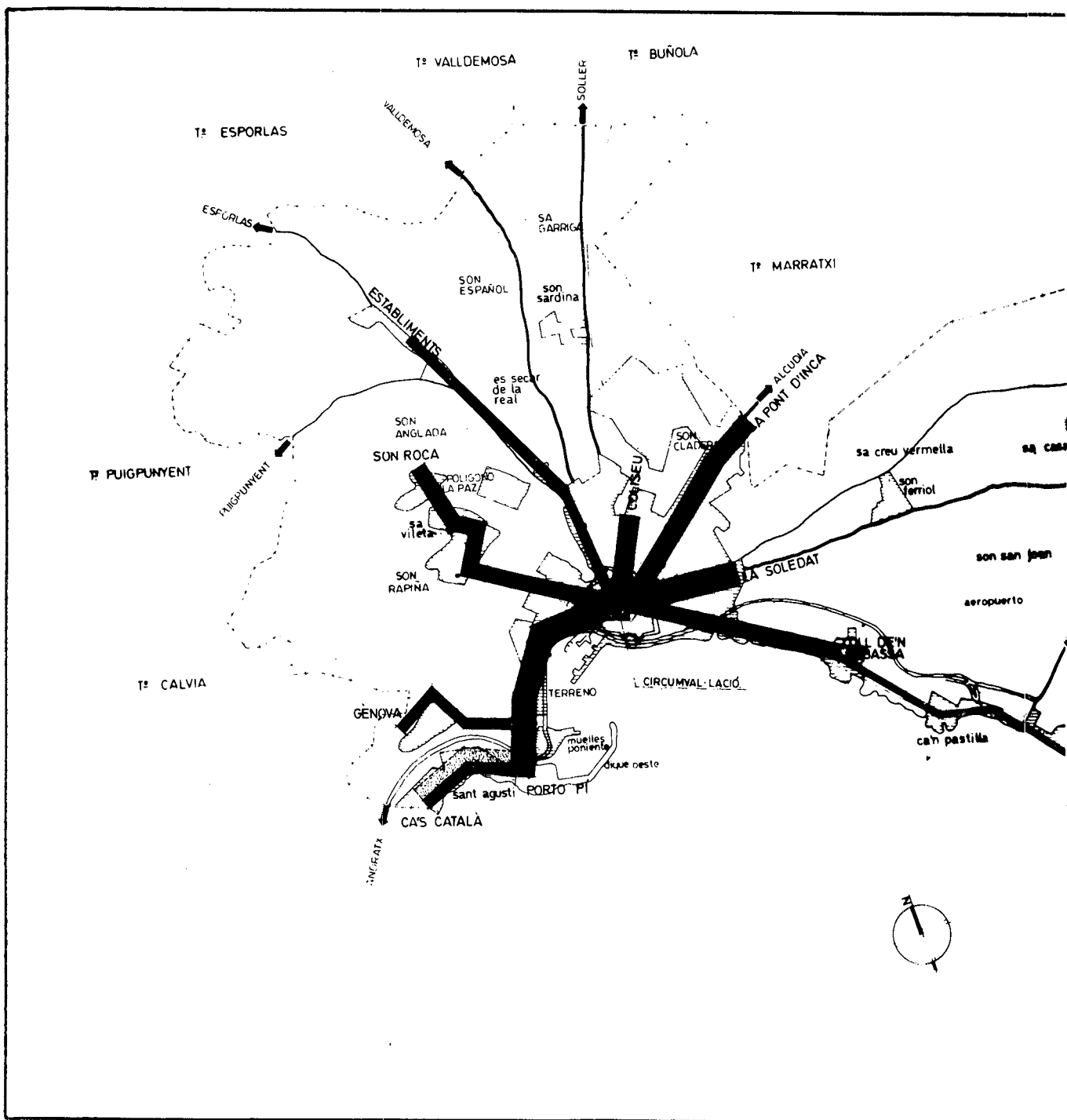
Nota:

(a): De 1916 a 1920 i de 1924 a 1928 no s'han trobat dades.

FONT: Elaboració personal.

pecífic inferior són: les del Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla i la de Ca'n Pastilla a L'Arenal, utilitzades esporàdicament durant l'any i destinades a nuclis de població que descobriren molt tardanament el turisme.

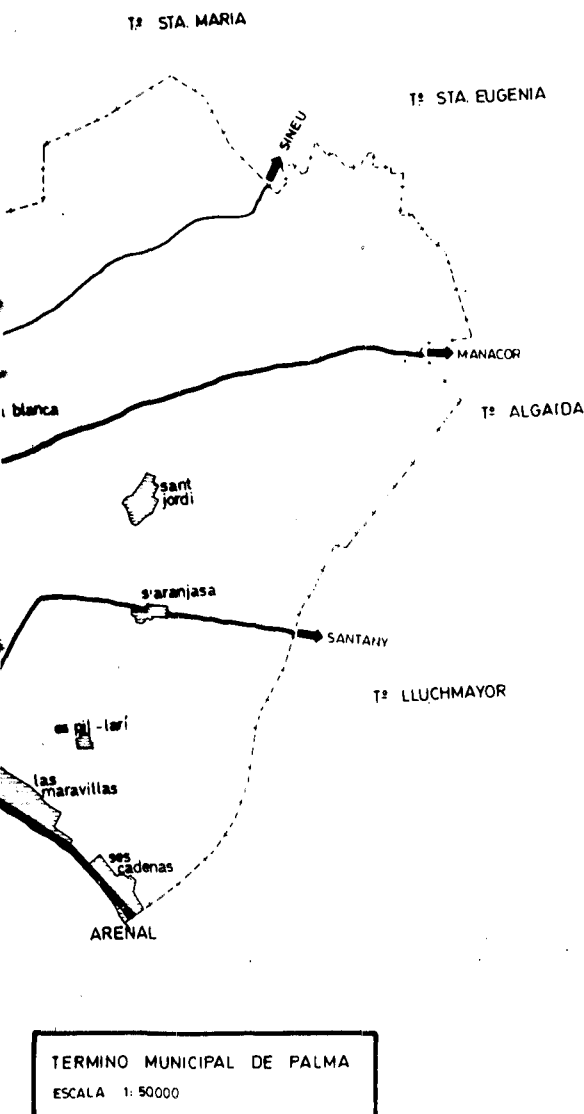
A través de tot el període estudiat, les línies amb més intensitat de passatgers (vegeu mapa 6 i taula 8), que igualment més pessetes recaptaren per kilòmetre, per tant les línies més rendibles per a la companyia, foren les de: Santa Catalina - Porto

Pi i la de Santa Catalina - Porto Pi - Ca's Català, que servien al populós barri de Santa Catalina i als nuclis turístics i de residències secundàries per excel·lència, seguides de les línees de La Soledat i Pont d'Inca, que servien als barris obrers en els que els tramvies eren utilitzats com a eina de treball, o sia com a medi de transport entre el lloc de treball i el lloc de residència.

Establiment de les línees d'autobusos: Anàlisi de la demanda

El servei d'autobusos fou des del primer moment un servei complementari dels tramvies i no un servei substitutiu dels mateixos. Cap als anys quaranta ja es pensava en eliminar el servei de tramvies, encara que no s'havia de substituir per autobusos sino per troleibusos, no duent-se a terme el projec-

**INTENSITAT DE PASSATGERS PER Km. DE LINEA
MITJA ANUAL (1929 - 1958)**

	50.000 ; Can Pastilla - Arenal
	50.000 a 100.000 ; Cas Català, Establiments, Gènova.
	100.000 a 250.000 ; Coll D'en Rebeana, Son Roca.
	250.000 a 500.000 ; Coliseu , Circumval·lació Pont D'inca.
	+ 500.000 ; La Soledat ; Santa Catalina-Porto Pí; Santa Catalina-Porto Pí-Cas Català.

te per raons de bloqueig internacional i per la greu situació de la companyia als anys de la postguerra.

En la constitució de les línies d'autobusos, hem de diferenciar tres etapes (vegeu taula 9):

1) De 1930 a 1932, en que s'inicià un augment vacil·lant de la demanda. Els autobusos o més bé

microbusos, s'implantaren, com a rèplica a les línies de les companyies "precaristes". La S.G.T.E.I. reclamà el seu dret en exclusiva per a l'explotació del transport de Palma, que no fou escoltat. Per a contrarrestar la competència, s'instauraren unes línies que sols duraren tres anys. Les línies foren:

TAULA 8
 "S.G.T.E.I." MITJA DELS NUMERO DE PASSATGERS
 TRANSPORTATS PER A
 CADA LINEA DE TRAMVIES/KM. LINEA/ANY
 Període 1931-1958.

Línees	Passatgers/Km./Any
Santa Catalina – Porto Pi	802.979
Santa Catalina – Porto Pi – Ca's Català	712.250
La Soledat	656.134
Pont d'Inca	407.348
Circumval.lació	307.861
Coliseu	251.828
Son Roca	237.969
Coll d'En Rabassa	161.863
Génova	96.515
Establiments	88.234
Ca's Català	78.383
Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla	
Ca'n Pastilla a Arenal (a)	5.733
Arenal (a)	1.805

Nota:

(a): Les línees de Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla i Ca'n Pastilla a Arenal prenen la denominació d'Arenal, de 1936 a 1940. Eren una mateixa línea, no electrificada, que funcionava amb motor d'explosió de Ca'n Pastilla a S'Arenal.

Observació: Per al promig s'han exclòs els anys 1958 i 1959 perquè no són representatius.

El Terreno (1930-31), Eixampla (1930-31) ⁶⁶, Son Espanyolet (1930-31), Son Sardina (1930-1931-1932), Cementir (1930-31), Toros (1931), La Vileta (1931-32), Santa Catalina (1932), Coll d'En Rabassa i Ciudad Jardín (1932).

2) Aquesta etapa comença a 1945. A partir d'aquest any i coincidint amb la postguerra europea, la companyia decideix establir línees d'autobusos, com a complement del mal funcionament dels tramvies, mancats de fluïd elèctric per a realitzar el seu servei. Es en aquests moments en que s'assisteix a una profusió de companyies "precaristes".

La primera línea d'autobusos regular, fou segu-

rament la del Coll d'En Rabassa a Ca'n Pastilla per la inutilització de la línea de tramvia ⁶⁷, a partir de 1948, encara que no aparegui a les estadístiques fins a 1952, juntament amb la del Pont d'Inca, tenint continuïtat fins a 1959. A partir de 1953 apareix la línea de Ca's Català, que a 1954 va substituir totalment el servei de tramvies, continuant com a servei regular fins l'any 1959. Aparegueren igualment una sèrie de línees esporàdiques com: Establiments, Son Roca i La Soledat.

L'evolució de la demanda és en aquesta segona etapa progressiva, des de 1950 a 1954. A partir d'aquest any comença a augmentar vertiginosament el nombre de passatgers transportats, encara que l'augment més important no es produeix fins a 1958, per tant fins la tercera etapa.

3) Aquesta etapa és dóna a partir de 1958, en que totes les línees de tramvies apareixen cobertes d'autobusos, excepte la d'Establiments i Ca'n Capes fins a 1959. En aquest mateix any apareixen una sèrie de línees noves com les de: Son Espanyolet, Son Rapinya, Passeig Marítim, desapareixent la línea de Ca's Català, que queda englobada en la de Santa Catalina - Porto Pi - Ca's Català.

A l'any 1959, apareixen les línees d'Establiments i d'altres de nou establert com: Santa Catalina - Son Dureta; Ca'n Capes; Ca's Capiscol. Aquestes s'implantaren com a complement del nou servei d'autobusos, ja que l'antic servei de tramvies, a molts de barris havia esdevingut insuficient, degut al creixement dels mateixos.

La nova xarxa d'autobusos va quedar configurada radialment, com l'antiga xarxa de tramvies, si bé amb ampliació de les línees que servien als nuclis més concurrts.

El transport col·lectiu urbà: tramvies i autobusos

Anàlisi de la demanda

Si consideram conjuntament les xifres de tramvies i d'autobusos obtindrem una visió de conjunt del transport públic a Ciutat, exceptuant les línees de les que no disposam dades, com són les lí-

(66) "La cia de tramvies ha inaugurat un nou servei amb dos serveis d'autobusos que va des de la plaça de l'Olivar pelc/ Maria Cristina, passa pels Hostalets, arriba fins Son Cock per acabar el recorregut a la Porta de Sant Antoni".

(67) A.O.P. "Serveis urbans". Ofici de la direcció de la S.G.T.E.I. de 1/7/1948 en que es detallaven horaris. De les 7 del matí de la Porta de S. Antoni fins a les 22,25 del vespre a Ca'n Pastilla, horaris de dies faneris i a l'estiu.

TAULA 9
“Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos de Palma”
PASSATGERS TRANSPORTATS PER LES LINEES D'AUTOBUSOS

Línees	1930	1931	1932 (a)	1950 (b)	1951 (b)	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
El Terreno	161.587	934.206	--			36.560	5.117	320	--	--	--	--	--
Eixample	38.694	10.385	--			--	--	--	--	--	--	--	--
Sta. Catalina–Son Espanyolet	32.084	104.806	--			--	--	--	--	--	--	894.497	1.085.474
Son Sardina	12.084	143.102	169.248			--	--	--	--	--	--	--	--
Cementiri	9.953	5.875	--			--	--	--	--	--	--	--	--
Plaza Toros	--	210	--			--	--	--	--	--	--	--	--
La Vileta	--	22.991	131.302			7.297	--	--	--	--	--	--	--
Santa Catalina	--	--	361.078			--	--	--	--	--	--	--	--
Sta. Catalina–Son Dureta	--	--	--			--	--	--	--	--	--	--	402.191
Coll d'En Rabassa–“Ciudad Jardín”	--	--	9.263			--	--	--	--	--	--	--	--
Coll d'En Rabassa–Ca'n Pastilla	--	--	--			1.301.993	1.302.371	1.336.375	1.472.300	1.575.794	1.625.497	1.662.969	1.617.999
Ca's Català	--	--	--			--	628	722.262	1.372.797	1.476.655	1.642.239	(c)	=
Porto Pi–Ca's Català	--	--	--			--	--	--	--	--	--	4.212.077	4.048.608
Son Roca	--	--	--			1.792	669	1.562	362	--	--	467.673	625.247
Pont d'Inca	--	--	--			20.600	20.330	12.690	5.343	745.905	1.431.390	1.558.357	1.571.412
Establiments	--	--	--			--	2.492	209	550	--	--	--	373.278
La Soledat	--	--	--			--	160	--	--	42.110	--	280.748	813.152
Génova	--	--	--			--	--	--	--	--	--	513.244	696.517
Son Rapinya	--	--	--			--	--	--	--	--	--	387.491	449.581
Coliseu	--	--	--			--	--	--	--	--	--	430.506	592.159
Circumval.lació	--	--	--			--	--	--	--	--	--	364.939	840.909
Passeig Marítim	--	--	--			--	--	--	--	--	--	77.307	231.678
Ca'n Capes	--	--	--			--	--	--	--	--	--	--	412.381
Ca's Capiscot	--	--	--			--	--	--	--	--	--	--	777.724
Varis	--	--	--			45.095	50.324	26.264	21.061	16.842	26.873	27.112	238.689
TOTALS	242.402	1.222.025	670.891	1.219.158	1.393.853	1.413.337	1.382.091	2.099.682	2.872.413	3.857.306	4.725.999	10.876.920	14.777.009

Notes:

(a) De 1932 a 1949 no s'han trobat dades.

(b) Dels anys 1950 i 1951 sols s'han trobat les xifres globals de passatgers transportats.

(c) La línia de Ca's Català es transforma en Porto Pi–Ca's Català, quan desapareix la línia de tramvies de Porto Pi.

– La línia no existia o no estava en funcionament, per tant, no hi ha dades.

= El mateix que l'any anterior.

FONTS: Memòria Comercial de la C.O.C.I.N. de Palma, anys: 1931, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958 i 1959, 1933.

Memoria y Balance de la S.G.T.E.I., anys: 1930, 1932, 1950, 1951.

TAULA 10

"Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos de Palma"

PASSATGERS TRANSPORTATS PER LES LÍNEES DE TRAMVIES I AUTOBUSOS

Anys	Passatgers	Index	Δ
(a)			
1921 (b)	5.048.741	100	—
1922	5.715.232	113	13,20
1923	6.715.782	133	17,51
(c)			
1929 (d)	7.582.719	150	12,91
1930	7.998.222	158	5,48
1931	10.280.773	204	28,52
1932	10.731.453	213	4,38
1933 (d)	10.881.582	216	1,40
1934	10.396.461	206	-4,46
1935	10.106.409	200	-2,79
1936	8.944.457	178	-11,00
1937	9.944.699	197	10,56
1938	12.117.348	240	21,85
1939	14.197.304	281	17,17
1940	12.903.748	256	-9,11
1941	12.048.662	239	-6,62
1942	12.723.881	252	5,60
1943	12.569.852	249	-1,21
1944	10.627.711	211	-15,45
1945	9.840.057	195	-7,41
1946	11.129.499	220	13,10
1947	11.809.438	234	6,11
1948	11.462.294	227	-2,94
1949	11.609.837	230	1,29
1950	14.368.677	285	23,76
1951	15.560.715	308	8,30
1952	15.286.307	303	-1,76
1953	13.502.610	267	-11,67
1954	13.964.688	277	3,42
1955	14.723.870	292	5,43
1956	15.436.513	306	4,84
1957	16.399.331	325	6,24
1958	15.389.261	305	-6,16
1959	14.918.471	295	-3,06

Notes:

- (a) De 1916 a 1920 no s'han trobat dades
- (b) De 1921 a 1923 i 1929, no hi ha autobusos.
- (c) De 1924 a 1928, no s'han trobat dades.
- (d) L'any 1929, i de 1933 a 1949 no hi ha dades d'autobusos.

nees servides per companyies "precaristes" de les que sols coneixem la seva existència i els itineraris que cobrien ⁶⁸.

L'augment de passatgers transportats és constant des de 1921 (vegeu taula 10 i gràfic 2). L'increment que enregistra la demanda a 1931, respecte de l'any anterior, es deu a la implantació dels autobusos de la primera etapa, mentre que l'augment que s'experimenta els dos anys següents, 1932 i 1933 es deu a les dades de la companyia "precarista", "Autobuses Populares de Palma S.A."

La demanda sofreix un descens als anys de la pre-guerra, descens que es recuperat durant la guerra civil. La xifra de 14.197.304 viatgers que s'alcença a 1939, no torna a ser superada fins a 1950. Per tant durant la Guerra Civil, hi ha una gran utilització del transport públic concretament del tramvia, ja que els autobusos de la primera etapa havien deixat de funcionar.

Els anys de la postguerra espanyola i del conflicte mundial reflecteixen la crisi per la qual passava el transport públic de tramvies, ja que fins a 1945 el d'autobusos fou inexistent. Es a 1944, respecte de l'anterior en que s'alcença el major decrement de tot el període estudiat.

Després d'una progressiva recuperació, els anys corresponents a la segona etapa, en la implantació dels autobusos reflecteixen una disminució en el nombre de passatgers transportats, tal volta per la insatisfacció dels habitants de Ciutat de cap a la companyia, que no veien cobertes les seves necessitats. La data de 1957 fou l'any en que es transportaren més passatgers. Hi va haver una intensificació a totes les línies segurament davant la notícia de la supressió dels tramvies.

Els anys de la substitució foren uns anys de recés pel que fa a la demanda, fins que no es va procedir a la normalització del nou transport públic, servit íntegrament per autobusos.

Causas de la substitució dels tramvies per autobusos

L'any 1959, es substitueixen per tant els tramvies elèctrics pels autobusos. El fenomen de la substitució, no va fer de Palma un cas excepcional, sino que es va donar per tot arreu a totes les ciutats més importants, que comptaven amb xarxa de tramvies.

(68) SEGUI PONS, J.M.: *Evolució del transport col·lectiu urbà a Ciutat de Mallorca 1890-1959*. Memòria de Llicenciatura. Vegeu el capítol: "D'altres companyies de transport urbà".

A moltes d'elles, el primer pas, va ser substituir-los per troleibusos i posteriorment aquests darrers per autobusos. A moltes de ciutats existiren coetàneament xarxes de tramvies, troleibusos i autobusos.

A Palma la substitució fou feta directament per autobusos, segurament per manca de suport econòmic a la companyia, i per causa de la 2^a G.M. que va provocar un colapsament en les importacions de material en el moment en que s'havia de realitzar la dita substitució.

No hem estudiat les conseqüències d'aquesta substitució, ja que seria un altre tema d'estudi, per tant tot un altre treball, sino les causes que la motivaren:

1) La Ciutat de Mallorca a 1959 no era la ciutat de 1916, havia crescut en població, morfològicament i les seves condicions socio-econòmiques eren ben diferents.

2) La ronda de les antigues murades s'havia convertit en una ronda de circumval·lació del recinte antic i no del recinte urbà, per tant la seva xarxa de tramvies no responia a les noves necessitats.

3) Els serveis s'havien d'intensificar i allargar els seus itineraris ja que eren molt nombrosos els nuclis de població desprovists de transport públic.

4) La infraestructura existent havia esdevingut obsoleta, es a dir, els tramvies eren vells, incòmodes i lents, ja causaven entorpiments al tràfec degut a l'augment del transport privat. No s'havia

experimentat modificació des de la instal·lació de la darrera línia a 1929 ni des de la darrera adquisició de material a 1933.

5) Els costos socials, generats per aquest servei eren manifestos. No es corresponia el preu pagat pel viatge amb els serveis oferits.

6) Es necessitava l'energia elèctrica per a subministrar a les indústries.

Degut a aquestes raons es decideix canviar l'esquema del transport públic, ja que no sols es tractava d'una simple substitució.

Així, modificar la infraestructura i la xarxa de tramvies elèctrics hagués implicat uns costos d'inversió prou importants, en primer lloc, pel cost de la mateixa infraestructura i en segon lloc per la inflexibilitat de les seves rutes, inflexibilitat que no es dona en les xarxes d'autobusos, que poden modificar els seus itineraris segons convengui.

Els autobusos solucionaven els inconvenients exposats abans, amb una necessitat d'inversió molt més reduïda.

No hem de deixar d'esmentar igualment el clima de modificació i modernització aparegut a la premsa dels anys cinquanta en que els tramvies eren atacats diàriament. La necessitat de la seva substitució, pel bé de la ciutat era imminent.

Per totes aquestes causes, a l'any 1959, els tramvies elèctrics, amb les seves dues darreres línies, la d'Establiments i Ca'n Capes, desapareixen de la nostra Ciutat.

SIGLES:

S.G.T.E.I.: Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos.

A.M.P.: Arxiu Municipal de Palma.

A.O.P.: Arxiu d'Obres Públiques.

TRABAJOS PUBLICADOS

Bajo la denominación de "Trabajos de Geografía" se reúnen todas aquellas publicaciones en cuya realización o edición ha intervenido el Departamento de Geografía de la Facultad de Filosofía y Letras de Palma de Mallorca, bajo la dirección del Dr. Bartolomé Barceló Pons.

1. - B. Barceló Pons: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Tesis Doctoral. 1970. Madrid-Ibiza, C.S.I.C.
2. - Cañellas - Ferrer - Juan - Mas - Santander: *Estudio socioeconómico de Lluçmajor y su comarca*. Premio de los Jocs Florals de Lluçmajor 1969. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1970, n.º 666).
3. - Manuel Ribas Piera y equipo redactor de la Revisión del Plan de Ordenación Urbanística de Palma: *Análisis de la Ciudad de Palma de Mallorca*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, n.º 667-668).
4. - Ribas Piera - Soler - Carreño: *Turismo y urbanismo en Palma de Mallorca*. Comunicación presentada al XXX Congreso Mundial de la Federación Internacional de la Vivienda y el Urbanismo, Barcelona 1970. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1970, n.º 669).
5. - B. Barceló Pons: *Palma de Mallorca, capital insular*. Comunicación presentada al Seminario sobre la problemática del desarrollo simultáneo de las áreas metropolitanas y las regiones. Valencia, Junio de 1970. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1970, n.º 669).
6. - B. Barceló Pons: *El Mediterráneo Occidental y sus islas*. Lección inaugural del curso académico 1971-1972 en la Facultad de Filosofía y Letras de Palma. (Separata del «Mayurqa», 1971, vol. V).
7. - Antonio Cardell Vanrell: *El patrimonio Artístico Nacional, su restauración y el dualismo Arte-Turismo*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1971, n.º 672).
8. - Miguel Seguí Aznar: *La arquitectura modernista de Mallorca*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1972, n.º 674).
9. - Jean Bisson: *La propiedad ciudadana en las Islas Baleares*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1972, n.º 674).
10. - Tomás Vidal Bendito: *La casa rural y la arquitectura tradicional menorquina*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1972, n.º 675).
11. - Rosa Vallés Costa: *Contribución al estudio del turismo en Ibiza y Formentera. Tesis de Licenciatura*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1972, n.º 676-677).
12. - José Verd Crespi: *Introducción al estudio sedimentológico del cuaternario continental del llano de Palma*. (Separata del Boletín de la Sociedad de Historia Natural de Baleares, 1972, Tomo XVII).
13. - Alberto Quintana Peñuela: *El comercio de los puertos de Baleares entre 1868 y 1886*. (Separata de «Mayurqa», 1973, vol. IX).
14. - Miguel Ferrer Flórez: *La evolución de la población de Mallorca y en especial de la Cordillera Norte (Serra de Tramuntana)*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1973, n.º 678-679).
15. - Isabel Moll Blanes: *La política agraria de la Sociedad Mallorquina de Amigos del País, 1778-1802*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1973, n.º 680).
16. - B. Barceló Pons: *Aspectos geográficos de la Isla de Mallorca*. (Separata de la Historia de Mallorca, coordinada por J. Mascaró, 1973, Tomo I).
17. - B. Barceló Pons: *Las Islas Baleares*. (Separata de «Conocer España. Geografía y Guía Salvat», 1974, tomo II).
18. - Alberto Quintana Peñuela: *El Puerto de Palma de Mallorca*. Tesis de Licenciatura. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1974, n.º 682).
19. - B. Barceló Pons: *Población y turismo en el municipio de Sant Antoni Abad (Ibiza)*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1974, n.º 683).

20. – Pere Salvá Tomás: *La parcelación, propiedad y utilización del suelo en el municipio de Andratx*. Tesis de Licenciatura. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1974, n.º 683).
21. – Juana Ferragut Bonet: *La Desamortización de Mendizábal en Mallorca. (1836-1846)*. Tesis de Licenciatura. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1974, n.º 684-685).
22. – Alberto Quintana Peñuela: *Espacio y sociedad en Mallorca*. (Separata de *Mayurqa*, 1974, Vol. XII).
23. – Julián Gómez Gallego: *La exploración científica en el Mediterráneo en el campo de la oceanografía física*. (Separata de *Mayurqa*, 1974, Vol. XII).
24. – P. Salvá Tomás: *La utilización agraria del suelo en la isla de Mallorca*. (Separata de *Mayurqa*, 1975, Vol. XIII).
25. – *Relación económica entre el desarrollo y la contaminación del ambiente en la Bahía de Palma. Contribución española al programa de la O.C.D.E. para un Estudio Piloto sobre la región Mediterránea*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1975, n.º 686-689).
26. – B. Barceló Pons: *Aproximación a una geografía del ruido*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1975, n.º 686-689).
27. – V. Rosselló Verger: *El litoral de Mallorca. Assaig de genètica i classificació*. (Separata de *Mayurqa*, 1975, Vol. 14).
28. – D. Durán Jaume: *El modo de vida del pescador de Cala Manacor*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1976, n.º 690).
29. – M. Álvarez de Sotomayor: *Distribución del turismo en Mallorca en el año 1974*. (Separata del Boletín de la C.O.C.I.N. de Palma, 1976, n.º 690).
30. – Kenneth E. Moore: *Spanish Values amidst Industrial Tourism*. (Separata de *Mayurqa*, 1976, n.º 15).
31. – Alberto Quintana Peñuela: *Por una crítica teórica de la geografía*. (Separata de *Mayurqa*, 1976, n.º 15).
32. – Jaume Suau Puig: *Demografía rural mallorquina del segle XVI*. (Separata de *Mayurqa*, 1976, n.º 16).
33. – Bartolomeu Pastor Sureda: *María de la Salut: un exemple de canvi de paisatge dins el Pla de Mallorca* (Separata de *Mayurqa*, 1976, n.º 16).
34. – Miscelánea 1977-1978.
35. – Miscelánea 1978-1979.
36. – Miscelánea 1979-1980.
37. – Miscelánea 1980-1981.

